

BIHARI MIHÁLY

SEREG ANDRÁS

ÉLETRAJZ-POLITIKA-RENDSZERVÁLTÁS

X 122742

KORONA
KIADÓ

SEREG ANDRÁS

BIHARI MIHÁLY

ÉLETRAJZ, POLITIKA,
RENDSZERVÁLTÁS

S A T S S I

Szerkesztette:
JORDÁN GERGELY

Előkészítette:
SEREGNÉ TEKULICS GABRIELLA

A borító Demecs Zsolt fotójának
felhasználásával készült

SZTE Egyetemi Könyvtár

1000835896

X 122742

© Bihari Mihály, 2010
© Sereg András, 2010
© Korona Kiadó Kft., 2010

ISBN 978 963 9589 98 8

Kiadja: Korona Kiadó Kft.
1136 Budapest, Balzac utca 39.
Tel./fax: (06-1) 239-1046, 239-4967
E-mail: koronakiado@koronakiado.hu
Honlap: www.koronakiado.hu
Felelős kiadó: Vilhelm József ügyvezető igazgató
Borító: Richter Andrea
Nyomdai előkészítés: Tordas és Társa Kft., Budapest, 2010
Nyomás, kötészet: Széchenyi István Nyomda Kft., Győr, 2010
Felelős vezető: Ványik László ügyvezető igazgató

TARTALOM

Előszó / 7

1. FEJEZET
Én is jártam Isonzónál / 11

2. FEJEZET
Lyukak a hokicipón / 14

3. FEJEZET
Ruszkik haza! / 21

4. FEJEZET
Szocializáció a kárpitosműhelyben / 37

5. FEJEZET
Délben az utcán / 48

6. FEJEZET
A katedra vonzásában / 57

7. FEJEZET
Miska, nem akarsz belépni a pártba? / 65

8. FEJEZET
A Társadalmi Szemle szerkesztőségében / 75

9. FEJEZET
Minisztériumi kitérő / 85

10. FEJEZET
„Biharinak nem adunk tanszéket!” / 94

11. FEJEZET
A lakiteleki sátor alatt / 102

12. FEJEZET
Út a kizárásig / 113

13. FEJEZET
Az MSZMP inkvizítorai előtt / 122

14. FEJEZET
A szocdem kaland / 133

15. FEJEZET
A kerekasztal lovagjai / 139

16. FEJEZET
A parlament rejtett titkai / 150

17. FEJEZET
Alkotmánybírói talárban / 164

18. FEJEZET
Minerva baglyai / 195

19. FEJEZET
Néhány szó a barátságról / 205

Fontosabb publikációk / 214

ELŐSZÓ

„Politológus. Az egyetlen élő ember, aki majdnem tudja, hogy mi törté-
nik Magyarországon. Ezért többnyire kispályás labdarúgással foglalko-
zik” – így jellemezte a kilencvenes évek elején Szigethy András a labda-
rúgás iránt valóban érdeklődő, a közéletben pedig már akkor is igazi
„nagy pályás” jogászt, Bihari Mihályt.

Hosszú utat kellett megtennie az Alkotmánybíróságig, melynek 2005
novemberétől 2008 júliusáig elnöke volt. Szülei fiatalon kötöttek frigyét,
édesapja alig húszéves volt első csemetéjének világra jöttékor. Korán el-
váltak egymástól, Mihály édesanyjánál maradt, aki villamoskalauz volt a
Beszártnál. Nagy szegénységben éltek. Az általános iskola után egy Ba-
ross utcai kárpitosmesterhez került szakmunkástanulónak. A műhely
szocializációjának egyik legfontosabb terepe volt, egész nap felnőttek kö-
zött élt és politizált. Miután a szakma kiváló tanulójaként felszabadult, a
budapesti Eötvös József Gimnáziumban, a dolgozók esti iskolájában ta-
nult. 1966-ban az ELTE jogi karának nappali tagozatára felvételizett.
Hétvégi „fusizásból” tartotta el magát és édesanyját is. Másodéves korá-
tól népköztársasági ösztöndíjas lett, 1971-től az állam- és jogelméleti
tanszék tanársegédjeként előadásokat, szemináriumokat tartott. 1974-
ben szociológusi oklevelet szerzett. A fiatal tudós gondolkodására legin-
kább Lukács György és Bibó István munkássága hatott. Mint népszerű
és elismert egyetemi oktató, 1981-ben elfogadta Pozsgay Imre hívó sza-
vát a Művelődési Minisztérium egyetemi és főiskolai főosztálya élére.
Három évig a felsőoktatás reformján dolgozott.

1984-ben visszatért főállásba a jogi karra, ahol megalakította az or-
szág első politológiai csoportját. A nyolcvanas évek elejétől rengeteg ér-
telmisségi konferencián, megbeszélésen szerepelt. A tudományos munkájá-
val kivívott szakmai ranggal és az egyetemen kibontakozó szellemi mű-
hely nyújtotta szervezeti háttérrel felvértézve reformokat sürgetett írásai-
ban. MSZMP-tagként ott bábáskodott az MDF alapításánál és az Új
Márciusi Front megszületésénél is. Az állampárt korifeusai ellenben nem
nézték jó szemmel serénykedését, és 1988 áprilisában negyedmagával
együtt kizárták az MSZMP-ből. Bár a reformerek osztatlan rokonszenve

övezte lépéseit, ő inkább ismét az egyetemre koncentrált: 1989-ben első vezetője lett az ELTE jogi karán megalakult politológia tanszéknek. A rendszerváltás táján aktívan politizált: többek közt az MDF-nek és a Nyilvánosság Klubnak is alapító tagja lett. 1994-től pártonkívüli jelöltként választották meg parlamenti képviselőnek, négy évig az alkotmányügyi bizottság alelnökeként és az új alkotmányt előkészítő bizottság tagjaként az MSZP-frakcióban tevékenykedett. „Egy ciklust vállaltam, nem akartam tovább képviselő maradni. Politológusként úgy gondoltam, hogy nem árt belekóstolni a politika gyakorlatába, ráadásul ezen a szinten is rengeteget tanultam” – foglalta össze képviselői tapasztalatait.

1999-ben, miután igent mondott az MSZP közjogi munkacsoportjának felkérésére, az Országgyűlés alkotmánybírónak választotta. Előadó bírói minőségében több veretes határozatot jegyzett. Ezek közül is kiemelkedik a köztársasági elnök által újrátárgyalásra visszaküldött törvény jogi sorsát, a legfőbb ügyész interpellálhatóságát, az egyetemi autonómiát és az államfő kitüntetés-adományozási jogkörét értelmező állásfoglalás. Elnökként ki akart törni az elefántcsonttörőnyből, ablakot nyitni, átláthatóvá tenni az olykor misztikus ködbe burkolódzó testület működését.

Szuverén egyéniség, állhatatos tudós és következetes vezető maradt bírói talárban is. Az egyik általa jegyzett határozat indokolásában körvonalazott „alkotmányos értékrendet” önmagára is kötelezőnek tartotta. Magatartását nem mindenki díjazta: az őt jelölő párt a kilencéves mandátumának lejártakor szívбай nélkül vétőzta meg állami kitüntetését. Két évvel később, 2010 júliusában – ezúttal a Fidesz jelölésére – ismét alkotmánybírónak választották.

Bihari Mihály életútjának eddigi állomásai, politikai és társadalomtudósi küzdelmei, tanulságos, olykor megdöbbentő történetei sajátos, mégis hű látószög adják a magyar történelem elmúlt évtizedeinek.

Sereg András

„Minden reform első lépése
a jelen helyzet tökéletes ismeretén alapszik.”

EÖTVÖS JÓZSEF

„Senki sem azért szereti hazáját, mert nagy,
hanem azért, mert az övé.”

LUCIUS ANNAEUS SENECA

1. FEJEZET

ÉN IS JÁRTAM ISONZÓNÁL

1987-ben mutatták be a mozikban az Én is jártam Isonzónál című dokumentumfilmet, amelyben idős emberek, egykori huszárok, utászok, tüzérek és gyalogosok emlékeznek vissza az első világháború olaszországi eseményeire. A nagy visszhangot kiváltó alkotást a Gulyás testvérek rendezték, dramaturgja pedig Bihari Mihály volt. Miként került a film világába?

➤ A dokumentumfilm a Társulás Stúdió támogatásával készült 1982 és 1986 között. A stúdiót 1980-ban nyolc filmrendező és nyolc társadalomtudós hozta létre a már létező négy mellé ötödikként. A testület önkormányzati elv alapján működött, és több kitűnő film megszületésénél bábáskodott. Ha megnézzük az alapítók névsorát, érthetővé válik, hogy 1985 nyarán a hatalom – a filmszakma hathatós támogatásával – miért szüntette meg rapid módon, alig két hét alatt a stúdiót: Antal László, Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Dárday István, Fehér György, Gombár Csaba, Gyöngyössi Imre, Kabay Barna, Mihályfy László, Schlett István, Szalai Györgyi, Papp Zsolt, Tarr Béla, Vitézy László és Zolnay Pál.

Milyen filmek születtek a Társulás Stúdió égisze alatt?

➤ Többek között az Őszi almanach, a Jób lázadása, amelyet Oscar-díjra is jelöltek, az Adj király katonát!, a Panelkapcsolat és az Én is jártam Isonzónál. Az Isonzó-filmet már nem a Társulásban, hanem a Budapest Stúdióban fejeztük be, mert közben a stúdiót megszüntették.

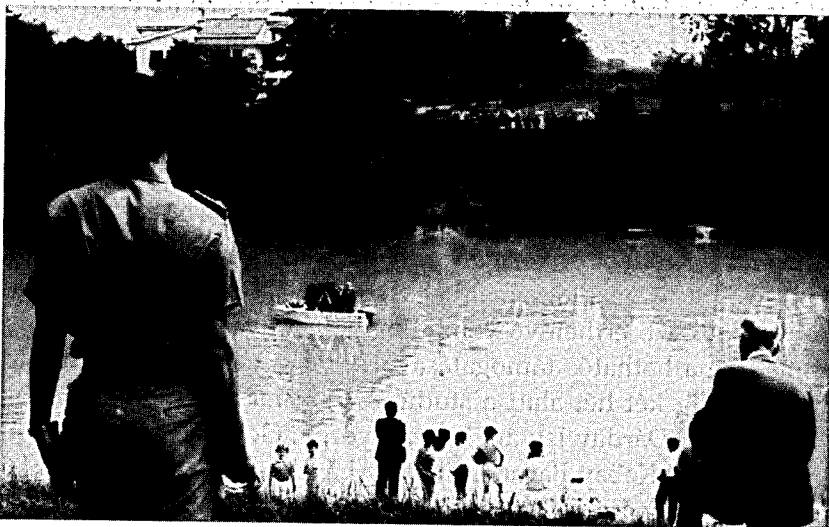
Hogyan lett a film dramaturgja?

➤ Felkérés alapján. A két Gulyás fivér, Gyula és János keresett meg, hogy történelmi, társadalmi háttérbe ágyazva segítsék dramaturgként a film szerkesztésében, az anyagok válogatásában. Ők készítették a Piavét és Isonzót megjáró hajdani katonákkal az interjúkat, szervezték az olaszországi megemlékezést. Végigkísértem a felvételeket, persze nem mindégüket, de közreműködtem

a film összeállításában. A bemutatóra azt kérték tőlem, hogy írjak előszót a dokumentumfilm szövegét megjelentető kötethez. A *Történelem, emlékezés, béke* című írásomat aztán számos filmbemutatón fel is olvastam.

Ez az előszó nagyon személyes, „dokumentarista” hangvételű.

➤ Azért élt bennem igen eleven kép az első világháborúról, mert a nagyapám mesélt róla. A karcagi születésű Bihari Mihály 1918–19-ben az olasz fronton harcolt. Szerencsére épségben ért haza, így az ő elmeséléseiből sokat megtudtam a hadszíntérről, a csatákról, a frontvonal két oldalán harcoló emberekről. Ő sajnos már nem élt, amikor a film készült. Mégis benne van.

A filmforgatás
a Piave folyónál
(Fotó: Gulyás
Gyula és Gulyás
János)

TÖRTÉNELEM, EMLÉKEZÉS, BÉKE

Piave és Isonzó, a Monte Grappa, Herr Generale, pergőtűz, gránátdobás, rajtvonal és fogolyejtés, szurony és kaverna, kiömlő belek, csonkolt lábak, leszakadt kezek, végül: tömegsírok. Az emlékek szavai ma, a harctér mindennapjai, alig hetven éve. Akik elmondják mindezeket, múlt századi emberek, 1890-ben vagy még előbb születtek, 18–20 évesen harcoltak, szenvedtek, tették, amit elvártak tőlük. Átélték az első világháború harcait – legtöbbjük megjárta az olasz fronton kívül a szerb, az erdélyi, az orosz frontot is –, harcoltak a román csapatok ellen a Tiszánál, és látták tisztjeiket fényképezkedni a Hősök terén. Nemcsak az emberi testek, az ország is csonka lett. Kommün és proletárdiktatúra, fehérterror és konszolidáció, „neobarokk társadalom” és ismét „zsákutca” a magyar történelemben, majd SAS-behívó. Ötvenévesen ismét világháború, de már a második. Az orosz front keleten, de Újvidék, Észak-Erdély is harci terület. Az ország csonka marad, de van remény történelmi feladatainak megoldására a megmaradt országon belül, egymás között. Hitet, reményt és meggyőződést szétszaggató perek, ÁVH, Andrássy út 60., az „új szakasz” politikája

1953-ban, Rajk temetése és 1956 ősze, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása óta 25 év telt el, amikor a film interjúi készültek. A 110 meginterjúvált több mint fele meghalt, mire az interjúcsokorból film lett. (...)

A háborút nem az olasz fronton veszítettük el. Piavénél, Isonzónál csupán életeket veszítettünk tízezerszám, tömegsírok halottait. A háborút máshol veszítettük el. És a háborúval együtt az ország kétharmadát is, falvakat, városokat, hegyeket, folyókat, négyzetkilométereket – és magyarokat. Háborúkat addig is, azóta is veszítettünk. Sőt, jórészt minden háborút elvesztettünk Buda visszafoglalása óta, de abban is – bár hősiesen –, csak közreműködők voltunk. Azóta csak győztes, nagyszerű harcaink voltak, de nagy háborúkat, szabadságunk nagy harcait mindig elvesztettük. Nem a háborúk, nem nagy harcaink őriztek meg bennünket, hanem a közöttük lévő évtizedek és évszázadok. Mégsem ezekre emlékezünk elsősorban, nem ezek történelmét írjuk, hanem a háborúk, egyre inkább vesztes harcaink történetét. De amit ezer év harcai, a „mezei szorgalom” és az ipar békés évtizedei, konok vágyaink, büszke hitünk, fogcsikorgató alázataink, belviszályok, kurucos békéltetések, sérelmeink számontartása közben mindig megőriztünk: az országot, a határokat, tizenhárom millió magyar – az most elveszett. Kétharmada elszakadt. Az ország hagyta el polgárait, és nem polgárai az országot. Ez a magyarság tragédiája, nem a világháborúé. A világháború sok nemzetnek országot adott, győztes forradalmat, új történelmi alternatívát, öntudatot és békét. Voltak, akik emberhez méltóan éltek is új történelmi lehetőségeikkel. Nem mindenki és nem minden időben. Vannak, akik még ma sem tudnak élni történelmi lehetőségeikkel. Legalábbis emberhez méltóan nem. S mindez minket sújtott és sújti legjobban.

1918-ban is győztünk a harcokban, tartottuk magunkat a Piavénél, ha visszavonultunk, ismét előrementünk az olasz hegyekben és völgyekben, óriási veszteségeink voltak, kegyetlen idők. De a háborút nem ott veszítettük el. Trianon lényege már 1916-ban pontokba volt foglalva. Egyezményekben, megállapodásokban. Tragédiánk nem is 1916-ban kezdődött, sokkal korábban. Nem az öntelt mondatnál: „Mire a lombok lehullanak, katonáink otthon lesznek.” Még korábban. Amikor népből, államalkotó nemzetben csak egyet láttunk. Több nem fért bele, csak nagy sokára, később, a kisebbségi lét gyötrelmeinek megtapasztalása után.

De harcok, a fogolyejtés még folyt Isonzónál. A Monarchia sajátos nemzetközisége ott kavargott az olasz fronton. Német és magyar vezényszavak, cseh zászlóalparancsnok, megszőkött román katona, bosnyák bakák és német segítség. A harcoló magyaroktól nem messze Hemingway és Rommel. Huszonöt évvel később ők is harcolnak ismét Afrikában és Európában. Isonzóban ez is benn van, de akkor még ők sem tudták, mint ahogy a visszaemlékező magyar katona sem.

De mi minden történt még, miket hoz felszínre az emlékezés? A döbbenet, hogy „én egy embert öltem meg”, és a megkönnyebbülést, hogy nem sikerült. A még ki nem vett tiltakozást, hogy „én fekvé maradok és nem rohamozok”, mert „én még nem éltem, nem ismerem az életet, nem tudok semmit a nőről”. De a fegyelem, a kényszer, a kötelességtudat hamar elsorvasztotta a tiltakozást. És 20 évesen maradt a fatalista beletörődés és a túlélésre törekvő vastörvénye. A 19 éves lángszórós, aki tudta, mert megmondták, hogy lángszórós foglyot nem ejtenek – a helyszínen agyonlövők. Szerencsére nemzetközi egyezséggel beillották, és a hadijogot többé-kevésbé betartották, betartatták. (...)

A gyász, az emlékezés nemzetközivé bővül az egykori harcok színterén. Már nincsenek katonák, nincsenek hősök és ellenségek, csak emberek, akiknek hite, reménye, követelése: Soha többé öldöklést! Soha többé fogolyejtést, lövészárkokat, gránátokat, pergőtűzet, fegyverszünetet és béketárgyalásokat, lágereket Csótán, Hajmáskéren, Szibériában, Borban, Auschwitzban és Buchenwaldban.

(Én is jártam Isonzónál. Budapest, 1987, Mafilm Stúdió, 3–8.)

2. FEJEZET

LYUKAK A HOKICIPÓN

Nagyapját, aki az első világháborúban megjárta az olasz frontot, és mesélt élményeiről, szintén Bihari Mihálynak hívták. Honnan származnak a Bihariak?

➤ Karcagról. Amikor apámmal sétáltunk a karcagi temetőben, emlékszem, mindenfelé szép, fekete márvány sírkövek voltak, megkérdeztem, hogy ezek a Bihariak, mert a sírokon Bihari Mihály, Bihari József, Bihari Mária meg a többiek neve szerepelt, a mi rokonaink? Apám nemmel válaszolt, ugyanis Karcagon kétféle Bihari élt: a szegények és a gazdagok, és mi a szegényekhez tartoztunk. Bihari Mihály nagyapám egyszerű parasztember volt, aki az egész életét végigdolgozta summásként, földbérllőként, később a rizshántolóban zsákoló munkásként. Felesége, Mäncz Teréz erdélyi szász asszony volt. Ő úgy került Szatmárnémeti környékéről a Nagykunságra, hogy Trianon után szüleivel együtt Magyarországra jöttek, és azért álltak meg éppen Karcagon, mert a családban vert csipkéket a helyi vásárban árusították. Nagyapámat piacozás közben ismerte meg. Szerelem szövődött köztük, és 1920-ban összeházasodtak. Nagyanyám anyanyelvi szinten beszélt németül, magyarul, románul és szlovákul, vagy ahogy ők mondták: tótul. Ez a nyelvtudás jól jött a második világháborúban, amikor egy orosz tisztet szállásoltak be a házukba. A háború után, három-négy éves koromban hosszú hónapokat töltöttem Karcagon a Bihari nagyszülőknél, akik – hála Istennek – a hatvanas évekig éltek. Így hát még felnőtt fejjel is együtt éltünk.

Mit lehet tudni a másik szülői ágról?

➤ Anyám Pató Zsuzsanna. Az a Pató Pál, akit Petőfi Sándor 1847 novemberében megverselt, akár nagyanyám nagybátyja is lehetett. Anyám Törökszentmiklós és Fegyvernek környéki tót családból származik. Anyai nagyapám, Pató János huszonegy éves korában katonaként halt meg perforált vakbélgyulladás következté-

ben. Nagyanyám, Adamik Zsuzsanna Szarvas környéki református tót családból való. A tótok gyakran úgy házasodtak, hogy ötven-hatvan kilométerrel odébb lévő tót közösségből választottak maguknak párt. Ez az exogámia, vagyis a kívülről házasodás törvénye, ami ismert az emberiség történelméből.

Mindenki református volt?

➤ Anyai ágon a nagyszüleim a Pató és az Adamik családból származó református tótok voltak, így aztán anyám is református lett. Apám is református volt, ami azért érdekes, mert nagyanyám, Mäncz Teréz bigott katolikus családból származott, és ő maga is vallástartó, templomba járó asszony volt egész életében. Bihari nagyapám viszont karcagi református volt. Karcagon egyébként körülbelül fele-fele arányban éltek a katolikusok és a reformátusok. Az akkori törvények szerint az elsőszülött fiúnak, vagyis apámnak, Bihari Mihálynak az apja, azaz a nagyapám vallását kellett követnie. Így lett ő református. Nagyanyám viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a további gyerekek katolikusok legyenek. Úgyhogy apám két öccse és két húga már katolikusak lettek, katolikus templomba jártak. Én magam is a református vallásban lettem megkeresztelve, mivel tót származású anyám és magyar-német emberek szerelméből született apám is református volt.

A szülők
(Családi
fotóarchívum)

Van értelmiségi felmenő a családban?

➤ A családomban semmiféle értelmiségi fölmenőt nem találni, talán egyetlenegy, a dédnagyapámat, akit Karcagon csak okos Bihariként emlegettek. Ő kubikosok mellett dolgozott, és a kubi-

kus bandának volt a vezetője. Úgy tartja a fáma, hogy előbb és jobban számolta ki a köbmétereket meg a négyzetmétereket, mint a mérnök úr.

Hogyan ismerkedtek meg a szülei?

➤ Anyám Fegyverneken született, de Törökszentmiklóson élt, mert egyéves volt, amikor apja, Pató János meghalt. Anyámat tizenéves koráig a nagyszülei nevelték Törökszentmiklóson. A négy általános és a négy polgári elvégzése után került fel Budapestre az Üllő úti orvosi klinikára, ahol portás volt a nagybátyja. Tizenöt éves korától cselédként szolgált a Szinyei Merse Pál utcában egy cipőkereskedő zsidó családnál. Nagyon jól érezte magát náluk, fényképeket is megőrzött a szép polgári lakásról. A közeli fodrászüzletbe járt, ahol megismerkedett apámmal. Anyám azért járt oda, mert összebarátkozott a fodrászatban dolgozó tulajdonosnővel, segített haját mosni, amiért ingyen bedauerolták a haját. Apám karcagi parasztyerek volt, aki tizenéves koráig iskolába járt, nyáron meg napszámosként dolgozott a földeken, segédkezett az állattartásban. Ezután szakmunkástanuló lett Karcagon egy zsidó textil- és divatáru-kereskedőnél, s nála is szabadult fel tizenhét éves korában kereskedősegéd szakmával. Tizen-nyolc évesen került fel Budapestre, és albérletben lakott. Anyám elmondása szerint igen piperkóc ember volt, rendkívüli módon adott magára, nem látszott rajta a falusi származás, mindig vasalt nadrágban és ingben járt, hetente ment borbélyhoz. Anyám egyszer még azt is elmesélte: amikor megismerkedett apámmal, nagyon nem tetszett neki, hogy szintelen lakkal ki volt lakkozva a körme. A fodrászüzletbe egyébként nemcsak nők jártak, hanem férfiak is, köztük apám, aki akkoriban a Vilmos király körúton dolgozott kereskedősegédként. Munkahelyén, az áruházban mindig szépen kiöltözve, frissen borotválkozottan, a haját, sőt a körmét is levágva kellett megjelennie, hiszen a selymet, szövetet nem szakíthatta meg. Szüleim tehát a Szinyei Merse utcai fodrászüzletben találkoztak először, és valamikor 1941 karácsonyán ismerkedtek össze. 1942 májusában bontakozott ki köztük a szerelem, és ebből a szerelemből születtem meg én kilenc hónappal később, 1943. február 24-én. Rendkívül fiatalon házasodtak össze, apám mindössze húszéves volt, amikor a világra jöttem. Utánam másfél esztendővel, 1944. szeptember 17-én a húgom is megszületett.

A családi fényképalbumban van egy kórházfotó.

➤ Ebben a kórházban születtem, amelynek patrónusa Weiss Alice, a csepeli iparmágnás, Weiss Manfréd lánya volt, úgyhogy a Sza-

A Szabolcs utcai
kórház a
negyvenes évek
elején
(Családi
fotóarchívum)

bolcs utcai épület bejárata fölött felirat hirdette: „Csepeli Weiss Alice Gyermekágyas Otthon”.

Ekkor az ország már háborúban állt.

➤ Anyám a bombázásokat a Szinyei Merse utcában élte végig a pincében, engem meg elmenekítettek Karcagra a nagyszülőkhöz, mivel már kétéves voltam, és tudtam járni. Tizenhat-tizenkilenc évvel idősebb nagynéném gardíroztak, de velünk laktak nagyapámék is. Én a sutban, a kemence és a fal közötti kis résben aludtam. Több mint két évig éltem Karcagon. Az orosz megszállás is ott ért. Egy tisztet szállásoltak be hozzánk, akiről később elmesélték, hogy jó kedélyű, emberséges katona volt. Néha hozott ennivalót, kenyeret, lisztet, krumplit, amihez nyilván a hadtáp útján jutott. Persze elsősorban magának főzetett, de mi is kaptunk belőle. Engem állítólag az asztal tetején táncoltatott, sokat énekelt, dalolt. Annyira megszeretett, hogy amikor továbbvonult a front, el akart vinni magával. Ezt annyira komolyan gondolta, hogy nagyapámék visszaküldtek Pestre, nehogy később komolyabb konfliktus legyen. Az orosz tiszt, akinek a német támadás következtében egész családja meghalt, aránylag békésen tudomásul vette, hogy nem a gyermeke vagyok, bármennyire megszeretett. A családot azért is kedvelte, mert nagyanyám szlovák tudása révén kiválóan megértette magát vele.

Mi történt az édesapjával?

➤ Apámat behívták katonának. Csicskásként egy őrnagy mellett szolgált. Akkoriban a tiszti szolgát csicskásnak nevezték. Az őrnagy, aki nemesi sarj volt, nagyon megszerette apámat, és ragaszkodott ahhoz, ha túléljük a kitörést, menjen vele Németországba, ahol rokonai éltek. Mint mondta, biztosan tudnak majd neki munkát szerezni. Apám kérte, hadd maradhasson, hiszen két kicsi gyermeke van. Kétszer is fogságba esett, de mindkétszer megszökött, egyszer egészen Bécsig jutott el az oroszokkal. Először a budai Vár ostroma után fogták el, amikor a magyar hadsereg északnyugat felé kitört Tata irányába. Kivárta azt a néhány órát, míg az oroszok elfoglalták a Várat, a bunkereket, a romépületeket és az alagutakat. A Döbrentei térnél tudott valahogy kikúszni és kiszabadulni. Este összeesett a fáradtságtól, és hajnalban arra ébredt, hogy a nap az arcába süt, és csönd van. Mindebből arra következtetett, hogy megmenekült. Napközben a Döbrentei téri templom félig lebombázott tetejének fahulladékai alá bújt el. Át akart jutni Pestre a Szinyei Merse utcába, ahol anyám élt a húgommal, de útközben elfogták, és a nagytétényi gyűjtőtáborba vitték. Ez már a málenkij robot időszaka volt. Apámnak csak egy rendfokozat nélküli katonaruhája volt, így őt nem bántották. A táborban az a hír járta, hogy kiviszik őket Oroszországba, vagy ahogy ők emlegették: Szibériába. Ez a sors várt rá is, de sikerült megszöknie, csónakkal valahogy átjutott Pestre, ám újra elfogták. A vonuló szovjet csapatok egyik századába osztották be szakácsnak. Amikor kérdezték, ki mihez ért, ő jelentkezett, hogy tud főzni, mert tudta, a szakácsokat megbecsülik, és nem kell nekik piszkosabb munkákat végezni. Persze nem nagyon tudott főzni, de azért az egyszerűbb ételeket elkészítette. Így jutott el a szovjet csapatokkal vonulva egészen Bécs alá, Schwechatig. Ott aztán sikerült ismét megszöknie. Sokat bujkálva visszajött Budapestre. Azért, nehogy málenkij robotra vigyék, a hídépítkezéseken vállalt munkát, amiért orosz és magyar nyelven igazolványt kapott. Először az Országház déli részénél, a lerombolt Kossuth híd melletti pontonhíd, az úgynevezett Mancsi híd szerelésében vett részt. Később a Szabadság híd, az egykori Horthy Miklós híd, majd a Petőfi híd újjáépítésén dolgozott. Apám két évig volt hídépítő.

Amíg édesapja a hidakon dolgozott, mivel foglalkozott az édesanyja?

➤ Anyám velünk maradt otthon, illetve engem ismét Karcagra vittek. Mivel a hídépítkezések után apám nem tudott a szakmájában segédkereskedőként elhelyezkedni, szüleim 1947-ben hirde-

tés alapján jelentkeztek a Beszkártnál kalauznak. Fel is vették mindkettőjüket, és pár hét alatt ki is képezték őket villamoskalauznak. Ez különösen azért volt előnyös, mert a munkakörhöz járt egy rend téli, vastag ruha köpennyel, szoknyával, nadrággal, magas szárú cipővel, nyáron meg egy mákos színű ruha félcipővel. Apám egészen 1956-ig, anyám ennél is hosszabb ideig dolgozott kalauzként. Engem közben felhoztak Karcagról, és a húgommal együtt beadtak a Beszkárt rózsadombi, kéthetes bentlakásos óvodájába. Onnan csak kéthetenként hétvégére engedtek haza minket. Az sem tett jót a családi életnek, hogy a szüleim nem egy időben dolgoztak. Anyámnak kétrészes szolgálata volt, először reggel hatra ment dolgozni, kilencre hazarohant, és délután kettőkor kezdett megint. Közben főzött, takarított, mosott. Apám egyműszakos volt, hajnaltól délután egyig dolgozott. Úgyhogy szinte alig találkoztak egymással.

Hol laktak?

➤ A szüleim a két gyerek miatt 1945 őszén kaptak egy egyszobás lakást a Bajnok utca 30. számú házban, az első emelet hétben. A Bajnok utcából közben Bokányi Dezső utca lett, majd megint Bajnok utca. A lakás egy húsz négyzetméteres szobából és egy tizennégy négyzetméteres konyhából állt. A vécék a gang végén voltak. A házat megbombázták, de amúgy viszonylag épen maradt. A bejárati ajtó felfáján mezüze volt, amiből kiderült, hogy a lakásban korábban egy idősebb zsidó házaspár lakott. A szüleim a fiúktól tudták meg, aki a gettóban túlélte a háborút, és 1945 őszén megjelent nálunk, hogy a szüleit Auschwitzba vitték, ahol meghaltak. Felajánlotta, hogy eladja nekünk a bútorait. Erről szerződést kötöttek, és anyámék havonta fizettek díjat az ágyért, a szekrényért és a többi holmiért. Egészen 1970-ig a Bajnok utcában laktam.

Hova járt általános iskolába?

➤ 1949 szeptemberében kezdtem tanulni a Szinyei Merse utcai általános iskolában. Apám és anyám 1950-től már külön éltek, majd 1953-ban csúnya veszekedések közepette elváltak. Később mindketten újraházasodtak, anyám második házasságából született meg az öcsém 1958-ban. Tehát hárman vagyunk testvérek, húgom gyermekápolónő, majd rendelőintézeti főnővér, az öcsém buszsofőr. A húgom apámhoz került, én anyámnál maradtam, aki az ötvenes évek elején a Beszkártnál havi nyolcszáz-kilencszáz forintot keresett. Egyedül nevelt, sajnos nagy szegénységben: kedvezményezett napközis díjat kellett fizetnem, minden

nyáron ingyen elvitt az iskola gyermektáborba üdülni, ruhagyűtésekből kaptam ruhát. Azért mondom sajnósként, mert ez nehéz gyereksors volt. Mindig a legszegényebb gyerekek közé tartoztam az osztályban, ezért egy forint hetven fillért kellett fizetni egy hétre, hogy a napköziben ebédet kapjak. A jegyrendszer bevezetésekor megszüntették az egyhetvenes étkeztetést, s csak az kapott ebédet, aki befizetett tízegynéhány forintot. Anyám nem tudott, így először az úgynevezett jegyesek ebédeltek, és utána voltunk még négyen-öten, akikhez odaszóltak a végén: jöhetnek a nem jegyesek. Ekkor ehettünk mi. Többnyire főzelék jutott, hús már nem.

A szegénység miatt húzták egymást a gyerekek?

➤ Nem, emiatt sohasem cukkoltak. Nekem rongyos, szakadt volt a ruhám, és egész nyáron mezítláb jártam az aszfalton. A harmincfős osztályban összesen két-három hozzám hasonló csóró tanult. Lenézésre vagy sértésre nem emlékszem. Sőt, többször előfordult, hogy a jobb módú gyerekek, nemcsak a mi osztályunkban, hanem a többiben is, ruhákat, cipőket gyűjtöttek, ezeket behozták az iskolába, kirakták az osztályteremben, és onnan lehetett válogatni. Így jutottam például egy piros, norvégmintás pulóverhez. Egyszer meg a Ziegler testvérektől kaptam korcsolyacipőt. Apjuk ostyasütőmester volt, és a Kodály köröndön laktak a földszinten. A kisebbik Ziegler gyerekkel jártam egy osztályba, két testvére pedig hokizott. Akkoriban a jégkorong ugyanolyan úri sport volt, mint a tenisz. Nagy dolognak számított, hogy egyik osztálytársam teniszezni járt. Szóval a fiatal Ziegler fiútól kaptam egy korcsolyacipőt, ami szép, magas szárú bőrcipő volt, de amikor megfordítottam, hatalmas lyukak éktelenkedtek az alján. Arra a kérdésemre, hogy ezek miért vannak rajta, azt válaszolta, mert eredeti hokicipő, és nem oldalkapcsolós korcsolyacipő. Anyám úgy oldotta meg a lyukkérdést, hogy leküldött a cipészhez, aki faszöget ütött bele.

Milyen tanuló volt?

➤ Négyes, 3,5 és 4,5 közötti átlagaim voltak. Anyám nem tudott különösebben foglalkozni velem. Amikor délután öt-hat körül hazajött a munkából, mindig megkérdezte: Megvan a leckéd? Mondtam: megvan. Erre bólintott, és ment vacsorát főzni, utána meg át a szomszédba beszélgetni. Én általában a szomszéd gyerekekkel játszottam. Az utcán éltünk, bandáztunk. Gyerekkorom óta sportoltam. Versenyszerűen úsztam, aztán futballoztam a Kinizsiben, amely 1956-tól ismét visszakapta a Fradi nevet.

3. FEJEZET

RUSZKIK HAZA!

1956. október 23-án tizenhárom és fél éves volt.

➤ Az általános iskola nyolcadik osztályába jártam. Utcán csellengő gyerekként éreztem Pest lüktetését. Olyan értelemben számítottam csavargónak, hogy rengeteget jártam gyalog, noha beszédkártyos anyám révén ingyen bérlet lapult a zsebemben. Akkoriban ketten voltunk, és egy napunk úgy nézett ki, hogy anyám reggel négy-öt között indult el otthonról, és délután három-négy körül végzett. Én hétkor keltem, összeraktam a zsíros kenyeret, és mentem iskolába. Délután megvártam anyám utolsó járatát az Oktogonnál, és együtt mentünk az Orczy térre, ahol ő leszámolt a nagy táskából a jegyekkel meg a pénzzel. Október 23-án délután is kimentem a Nyugatihoz, de csak álltak végig a Nagykörúton a villamosok. Kerestem, hol van anyám kocsija. Az Oktogon előtt találtam rá, és meglepetésemre teljesen üres volt. Kérdeztem: Mi van, anyu, talán baleset történt? Mire ő: Nem látod, hogy tüntetés van mindenütt, nem lehet átmenni a Margit hídon? Kérdeztem: Miféle tüntetés? Azt válaszolta, hogy nem tudja, de kívádjuk, míg vége lesz, és bemegyünk az Orczy térre. Valóban álltak a villamosok, az emberek jöttek-mentek. Bementünk anyámmal a remízbe, leszámoltunk, és a 46-os villamossal jöttünk haza az Orczy tértől a Nyugatiig. Ez történt 23-án, kedden. Másnap reggel, látom, anyám ott fekszik mellettem az ágyban. Csodálkoztam: Anyu, maga nem ment dolgozni! Mondta, hogy nem. Beteg? Nem, felelte, hát nem hallod, mi történik? Csak akkor figyeltem föl a lövöldözések zajára.

Magázta az édesanyját?

➤ Magáztam. Ez reggel hét körül történt. Fölöltöztem, s kérdeztem anyut: Nem megyünk iskolába? Nem hiszem, felelte, bár gyalog el tudsz menni a Szinyei Merse utcába. Csakhogy nem lehetett kimenni az utcára, mert lövöldöztek. Mégis lementem, füttyjelekkel összerángattuk a többiek a szomszéd házakból.

Hallottuk a lövöldözések, különösképp a géppisztolyok hangját. Tanakodtunk, menjünk-e suliba vagy nem. Úgy háromszáz méterre volt az iskola, de megegyeztünk, hogy egyikünk sem megy. Délutántól szinte állandóan az utcán voltam. Össze-vissza járkáltam. Este találkoztam az első fegyverrel. A Váci úti Kossuth mozi előtt két-három teherautó állt meg, és a sofőr melletti lépcsőről kiabáltak: Emberek, jöjjenek! Fölcsapták a ponyvát, fölfeszítettek egy ládát, és abból zsírozott, papírba csomagolt puskákat húztak elő, amiket elkezdtek osztogatni. Volt, aki elfogadta, volt, aki nem. A másik teherautón is fölcsapták a ponyvát, és a ládából lőszerket vettek elő, amiket a puskákhoz jutott embereknek osztottak ki. Akinak dobtáras PPS géppisztolya volt, annak ahhoz való lőszerket adtak. Még mondták is, hogy a tompa, kicsi lőszer a PPS-be megy, míg a hosszú, hegyes a puskákba. Az emberek a zsebükbe, zacskókba rakták a lőszerket. Lehullott egy csomó a földre, ezekből összeszedégettem egy marékra valót mindkét fajtából. Közben odaszóltak hozzám: mit keresel itt, menj haza, anyád már biztos keres. A következő napokban egyre több ilyen lőszert találtam, köztük nyomjelzőset, aminek be volt festve a hegye, és ezért sötétben is jól lehetett látni. A Bajza utcai szovjet nagykövetséget védő katonák lőttek nyomjelzőssel. Mi a háztetőről figyeltük a piros, zöld és sárga színű lövedékeket.

Elrakta a lőszerket?

➤ El. Nemcsak a lövedékeket raktam el, hanem az újságokat is. Azokban a napokban ötven-hatvanféle jelent meg belőlük. A rikancsok sokszor nem is kérték az árát, harminc-ötven filléret, hanem csak osztogatták. Én meg összeszedtem az újságokat, és vittem haza. Volt belőlük vagy egy fél zsákra való. Amikor megalakult a Kádár-kormány, és kezdték elvinni az embereket, anyám figyelmeztetett, dobjam ki az újságokat, és ha még nem szabadultam meg a lőszerektől, azokat is, mert mindkettőnket elvihetnek. Ezért aztán mindent kidobtam, nehogy baj legyen.

Gyerekejjel mit értett meg a történetekből?

➤ Azzal teltek a napjaim, hogy fölkeltem, lementem az utcára, és hárman-négyen megbeszéltük, mit hallottunk a felnőttektől, ki megy le a pincébe és ki nem. Anyám lázas beteg volt, ezért azt mondta: fiam, mi nem tudunk lemenni. Fönnmaradtunk hát az első emeleti lakásban, és hallgattuk a rádiót. A Rózsa és a Szondi utca sarkán volt egy nagy pékség, ahol csaknem száz méter hosszú, hármassorokban álltunk kenyérért. Előfordult, hogy az Andrássy útról egy szovjet tank végiglőtt a Rózsa Ferenc utcán.

Több haláleset is történt. A szűk utcákon, a pánceleutók tetejéről géppuskatűzzel el-elaláltak emberek, belelőttek a kenyérért sorban álló tömegbe. Szerencsémre nem akkor, amikor én is ott voltam. Anyám óvott: fiam, ne menj le kenyérért, majd szerzünk valahonnan, vagy lisztből sütünk. Mégis naponta lementem, sőt a szomszédok is megkértek, vigyek nekik kenyeret. Egyik nap az Aradi és a Rózsa Ferenc utca sarkán, az üzlethelyiség lehúzott rolójánál feküdt egy ember, cekkerében kenyérrel. Csak amikor jobban megnéztem, akkor láttam, folyik ki alóla a vér. Hátulról lőtték le. Ezek mindennapos élmények voltak.

A Magyar Divatcsarnok romjai a Rákóczi úton 1956 novemberében
(Fotó: Nagy József)

Közben elrendelték a kijárási tilalmat.

➤ Hamar megszoktuk a kijárási tilalmat, ami este hattól reggel hatig tartott, és inkább összehozta, mint elválasztotta az embereket. Felnőttek és gyerekek jöttek össze egy-egy lakásban vagy a folyosón, hogy kitárgyalják az eseményeket. Többször volt részem megrendítő, tragikus élményben. Amikor hallottuk, hogy nagy lövöldözés van a Köztársaság téren, mi, gyerekek fölkerekedtünk, és elindultunk megnézni a történeteket. A Rákóczi úton romba dőlt és kiégett a Magyar Divatcsarnok, amelynek helyén később az Otthon Áruház működött. Tűzoltás után a Divatcsarnok pincéiből vízzel átitatódott, megperzselődött törülközőket, konyharuhákat, ruhadarabokat hordtak szét az emberek. Szemben volt a Luther utca, ami kivezetett a Köztársaság térre, ahová azonban nem jutottunk el, mert az utat három kilőtt szovjet pán-

célautó torlaszolta el. Az egyik sofőrülésben megszenesedett testet pillantottunk meg. Az égett húsból kifehéredett a comb- és a lábszárcsont. A holttestet kíváncsi tömeg vette körül, amitől émelegyeni kezdett a gyomrom, és gyorsan visszafordultunk a fiúkkal. Másnap viszont eljutottunk a Köztársaság térig, és láttuk, ahogy a fákon lábuknál fogva fölakasztott, meglincselt emberek lógnak. Többüknek még a szívét is kivágták. A másik hasonlóan nyomasztó élményem azon a napon történt, amikor a Nagy Imre-kormányral kötött egyezmény alapján a szovjet hadsereg kivonult Budapestről. A körúton mentek végig, és az Üllői útra kanyarodva hagyták el a várost. Az emberek mindenütt éljeneztek. Voltak, akik arról vitatkoztak, hogy visszajönnek-e az oroszok. Az Aradi utcánál, a Művész mozival szemközi oldalon sűrű tömeg állt. Egy fára drótkötéssel katonaruhás holttestet tekertek, nyakába papírtáblát akasztottak: „Így jár minden ávós!” Egy férfi fölmászott a fára, és az oroszok felé mutogatta a halott embert, akinek véres volt a feje és kilógott a nyelve. Iszonyatos látvány volt. Később mesélték, hogy az Izabella utcánál igazoltatták ezt az embert a Magyar Ifjúság útján, mert tisztí katonai nadrágot viselt. Mindenkint igazoltattak, aki katonai ruhát hordott. Az újságban is megjelent, hogy igazoltatáskor azt nézik, ki van egyenruhában, illetve új barna félcipőben, ugyanis a forradalom előtt pár héttel osztották ki az az évi cipőket az ÁVH-soknak és a katonáknak. Egyből elkezdtek ütni, bár többen is mondták, ne verjétek, hanem vigyűk be a rendőr-főkapitányságra. A Deák térre akarták vinni, de nem jutottak el odáig, mert a szerencsétlen elesett, és mire az Oktogonhoz értek, elvesztette az eszméletét és meghalt. Sokak arcán láttam megrendültséget. Iszonyatos gyomorgörcs jött rám. Anyám otthon mondta, ha akarsz enni, kész az ebéd. Még köszönni sem tudtam, nemhogy válaszolni. Bementem a szobába, leültem a szolonra. Mérgelődött, hogy kihűl az ebéd, miért nem eszem már. Képtelen voltam elmondani, mit láttam. Később a hírhedt Fehér könyvből tudtam meg, amelynek szerzői ellenforradalomnak állították be az eseményeket, hogy Tóth István rendőr százados volt a drótkötéssel körbetekert ember. Anyám egy idő után megtiltotta, hogy elmenjek otthonról. Ezután csak annyit mondtam neki, hogy átmegyek X-hez vagy Y-hoz, aztán elmaradtam, jártam az utcákat. A lincselések után ismét eljutottam a Köztársaság térre, ahol az emberek egymást lepisszegve hallgatództak. Meg voltak győződve arról, hogy földalatti börtönökben több száz vagy több ezer foglyot őriznek. Ma már tudjuk, mi adott okot erre. Többek között a frissen lerakott gyeptégla a Köztársaság téri székház belső udvarán. Elkezdtek ásni, hogy biztos oda tüntették el a magu-

kat megadó védők a foglyokat. Sokan ugyanis úgy gondolták, hogy sokkal többen voltak az épületben, és ez a hisztéria gyorsan terjedt. Ezeknek az eseményeknek gyermekként szem- és fültanúja voltam.

A FORRADALOM JELLEGE ÉS TARTALMA

A forradalom jellegét és tartalmát illetően rendkívül sok felfogás vált ismertté, főleg 1989 óta.

Nagy Imre a fordulópontot jelentő október 28-i rádióbeszédében – neveket ugyan nem említve – elítélte azokat, akik „ellenforradalomnak” nevezték az addigi eseményeket. Az október 23-i megmozdulásokat „az elmúlt évtized szörnyű hibáinak és bűneinek végzetes következményei” miatt kibontakozott, „nemzeti demokratikus mozgalomnak” nevezi. A „tragikus testvérharc” okait is a régi, bűnös politikában jelöli meg. Kormány a „demokratikus nemzeti egység, függetlenség és szocializmus kormánya” kíván lenni. Később Nagy Imre – de a kezdeti eseményekre Kádár is – használta a „népfelkelés” kifejezést is. A hazai ellenzék és a külföldi emigráció, a külföldi politikai és tudományos szakirodalom leginkább a szabadságharc, a forradalom fogalmakkal jelölte az eseményeket.

A Kádár-rendszer legitimációs alapiaként szolgáló dokumentum, az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 5–6-i ülésén elfogadott határozata szerint 1956 októberében Magyarországon ellenforradalom tört ki, amely a szocialista forradalmi vívmányok felszámolását célozta. (...) A szocializmus forradalmi és történelmi vívmányainak megvédése érdekében elkerülhetetlen volt a szovjet csapatok segítségének igénybevétele. Kádár János Moszkvában az SZKP Elnökségének tagjaival folytatott tárgyalásain még árnyaltabb képet festett az eseményekről november 2-án és 3-án. Elismerte, hogy 1956. október 23-tól október 31-éig jogos felháborodásból kiinduló demokratikus forradalmi mozgalom jött létre, amely később ellenforradalommá alakult át.

Kádár a 60. születésnapja alkalmából (1972. május 25.) az öt közsöntő pártvezetők és dolgozók csoportja előtt nevezte először „nemzeti tragédiának” – az addig szigorú következetességgel használt ellenforradalom helyett – az „októberi eseményeket”. A pártirodalom, az oktatási anyagok, a tankönyvek a Kádár-rendszer végéig szigorúan „ellenforradalomnak” minősítették az 1956-os forradalmat és szabadságharcot.

1989. január 28-án a *168 Óra* című szombat délutáni rádiós magazinműsorban hivatkozott Pozsgay Imre arra, hogy az MSZMP KB által felkért Történetész Albizottság – a KB által még meg nem vitatott – szakértői anyaga az 1956-os eseményeket „népfelkelésnek” tartja, amely a nemzeti önértékében megsértett és megalázott társadalom fellépése volt a diktatúra ellen.

Az alig két hétig tartó 1956-os forradalmat, jellegét és tartalmát tekintve:

- fegyveres felkelésnek,
- politikai forradalomnak,
- nemzeti szabadságharcnak,
- az első demokratikus és forradalmi jellegű rendszerváltoztatási kísérletnek nevezhetjük.

1. Az 1956-os forradalom mindenekelőtt fegyveres felkelés volt a diktatúra hatalmi rendszere ellen. A fegyveres felkelés spontán módon tört ki 1956. október 23-án a késő esti órákban Budapesten, elsősorban a Magyar Rádió épületénél, a Bródy Sándor utcában. Részben ezzel párhuzamosan, részben ezt követően – 24-én hajnalban – több helyszínen robbant ki a fegyveres ellenállás és harc, elsősorban a Budapest utcáira, tereire kivonuló szovjet csapatok ellen, továbbá a magyar középületeket védő magyar katonai és államvédelmi csapatok reguláris alakulatai ellen.

2. A tömegmegmozdulás kezdettől fogva – és „kollektíven megfogalmazott programja” alapján is – politikai forradalom volt. A kezdetben röpcédulákon, majd a sajtóban megjelenő követelések alapján a tömeg a politikai-hatalmi rendszer radikális megváltoztatását követelte, a szociális és a szocialista társadalmi berendezkedés alapjainak (a tulajdoni viszonyok, a földosztás eredménye, a szociális vívmányok) a megváltoztatása nélkül. (...)

3. Magyarországon nemzeti szabadságharc bontakozott ki az ország szuverenitásáért és függetlenségéért. Pár nap alatt két ízben robbant ki konfliktus a szovjet katonaság és a magyar felkelők között: először 1956. október 24-én hajnalban, másodszor november 4-én hajnalban. Első alkalommal még a Gerő–Hegedűs-féle vezetés és az MDP hatalmának megmentése érdekében szállták meg Budapest utcáit és vették körül a fontosabb középületeket a szovjet hadsereg csapatai. A pár nappal korábban Budapest elhagyására kényszerített szovjet csapatok második alkalommal már a Nagy Imre-kormány megdöntése és a Kádár-kormány hatalomra juttatása, a forradalom leverése érdekében intézkedtek támadást a szabadságharcosok ellen. A reguláris magyar hadsereg részéről katonai ellenállásra végül is nem került sor. A felkelő „szabadságharcos alakulatok” és a frissen megszervezett Nemzetőrség egységei szálltak szembe a szovjet csapatokkal. (...)

4. Az 1956-os forradalom ugyanakkor az első rendszerváltoztatási kísérlet volt Magyarországon az 1948–1949-es korszakolt rendszerváltás óta. A rendszerváltoztatási kísérlet célja a magyar társadalomra rákényszerített szovjet típusú diktatórikus szocializmus megszüntetése volt, továbbá független, demokratikus Magyarország megteremtése.

A rendszerváltoztatás jellegét és formáját tekintve forradalmi demokratikus népmozgalom volt. A rendszerváltás a politikai-hatalmi szférát illetően pedig pár nap alatt megtörtént. A társadalom többi alrendszerét (gazdasági rendszer, tulajdoni viszonyok, mezőgazdasági termelési viszonyok, az oktatási és művelődési szféra stb.) illető programokat és célkitűzéseket már nem volt idő megfogalmazni. Az újjászerveződő politikai pártok alternatívákat felvető szerepe már nem tudott érvényesülni.

(Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris, 196–199.)

Találkozott a forradalom vezetőivel?

➤ Dudás Józsefet, akit 1957 januárjában végeztek ki, november elején láttam a Szabad Nép székháza előtt. Természetesen nem ismertem, csak később tudtam azonosítani, hogy valóban őt láttam. A parancsnoksága a Szabad Nép székházában volt, ahol a Népszabadságot és más lapokat nyomtatták. Az újságokat a Röck Szilárd utcában adták át a rikkancsoknak. Amikor egy-egy csomag szétesett, gyorsan fölkapkodták a földről az újságokat az emberek, közöttük én is. Egyik nap a Röck Szilárd utcában nagy csoportosulás támadt: hat fegyveres a grabancánál fogva egy alacsony, vékony, idős asszonyt lökdösött, vezették a Szabad Nép székháza felé. Az emberek kérdezték a fegyveresektől, hová viszik. Azt felelték: ide a székházba, a Dudáshoz. Mit csinált? Akkor kommunista, hogy jobban megsiratta Sztálin halálát, mint a saját apját. Valaki közbeszólt: na és akkor mi van, engedjétek szabadon. Mások azt hajtogatták, hogy ezek a kommunisták tet-

ték tönkre az országot. Miközben folyt a vita, hagyjátok békén, ne hagyjátok békén, néhány ember jött ki az épületből, köztük Dudás József. Ő volt az, aki nem ismerte el a Nagy Imre-kormányt, és azt akarta, hogy a nemzetőröket önálló egységként vegyék be a néphadseregbe. Nagy Imre erre azt válaszolta, hogy mindenkit átvesznek, de nem önálló egységként, hanem a reguláris hadsereg tagjaként. Amikor Dudás megkérdezte az idős asszonyt kísérő fegyvereseket, ki ez, azt mondták, hogy Sztálint éltette. És mit akartok vele? Hát jól eltárgálni. Dudás megfeddte őket, és kérte, hogy engedjék el. Elengedték, és az asszony pillanatok alatt el is tűnt a tömegben.

Milyen emlékei vannak a forradalom leveréséről?

➤ Egyik barátom, Gáspár Karcsi a Klauzál téren lakott, ahol házmesterek voltak a szülei. Decemberben az első között a Klauzál téri vásárcsarnok nyílt meg ismét. Anyám elküldött Gáspár néniékhez, s ha már odamegyek, megkért, vegyek egy pontyot a vásárcsarnokban. Megvettem a pontyot, de még játszottam ott egy kicsit, és onnan indultam haza a Nagykörúton az Astoria felé. December 6-a volt. A nagykörúti házak föl voltak állványozva. Ma már tudjuk, hogy 1956-ban nagyobb volt a kár Budapesten, mint a második világháborúban. Jöttem a Wesselényi utca felől, amikor morajt hallottam. A járdákon emberek gyülekeztek, és azt mondták egymásnak, hogy Kádárék tüntetése zajlik. Amikor a tüntetők a Majakovszkij utcához értek, az állványokon dolgozók kővel dobálták meg őket. A tüntetők előtt és után páncélautó és nyitott katonai teherautó ment, a platón tisztek ültek. Hatvan-nyolcvan ember menetelt vörös és magyar zászlókkal. Azt kiabálták, hogy éljen a Kádár-kormány, éljen a munkás-paraszt kormány. Az Astoriához érve sűrűsödött a kódobálás, a járdán fújoltak, és azt kiabálták, hogy szemetek, árulók. Aztán a Majakovszkij utca felől lövés dördült el. Erre megállt a Kádár mellett tüntető tömeg, de megálltak a kocsik is. Az elől lévő járművek az Oktogonon keresztül elspricceltek, a hátsó teherautóról pedig a karaszlagos katonatisztek leugráltak, és a Blaha Lujza tér irányába a levegőbe lőttek. Mindenki a kapualjakba rohant. A közelben egy perecet árusító öreg néni üldögélt, és a menekülő emberek fel-döntötték a kis kocsiját. A néni próbálta összeszedni a földre hullott pereceit. Megfordult a fejében, milyen jó lenne megszerezni egy-két perecet, de engem is besodort a tömeg az egyik kapualjba. Aztán abbamaradt a lövöldözés. A Kádár mellett tüntetők az Oktogonon keresztül eljutottak az Aradi utcáig. Ellentüntetők vették körbe őket, mire menekülni kezdtek. Mivel a Nyugati pá-

lyaudvar felől is tömeg közeledett feléjük, beszorultak az Aradi utcába. Természetesen én is odaverekedtem magam. Kezemben kukoricalevélből fonott szatyrot szorongattam, benne a frissen vásárolt, élettelen ponttyal. Kértem a hentest, hogy üsse meg a fejét, mert anyám se halat, se csirkét nem tud megölni. Sodródtam a tömeggel. Kicsavarták a tüntetők kezéből a vörös zászlókat, és széttörték. Lincselni nem lincseltek meg senkit, de ütötték őket rendesen. Egy férfi aktatáskájában négy-öt bokszer is találtak. A szétvert tüntetés helyén ellentüntetés szerveződött. A több ezres tömeg elindult az Aradi utcától a Nyugati felé. Én mentem velük, ráadásul arra is vezetett volna az utam hazafelé. Addigra már nyomuk se volt a kádárista felvonulóknak.

Mit skandáltak az ellentüntetők?

➤ Ruszlik haza! Ruszlik haza! Éljen a magyar szabadság! A forradalom idején mindenütt énekelték a Szózatot, a Himnuszt és a Kossuth-nótát. December 6-án is. A tömeg a Szikra mozi elé ért. A Nyugati pályaudvart orosz páncélosok és tankok vették körbe. Addigra több tízezresre hízott a tömeg. Előrefurakodtam, hogy lássam a tankokat, amelyek alig húsz méterre sorakoztak fel tőlünk. Az egyik páncélautóból fiatal orosz katonatiszt szállt ki, a harckocsik elé állt terpeszállásba, és teátrálisan az övére tette a kezét. Rögtön a fasisztákról szóló filmek jutottak eszembe, azokban is mindig így álltak az SS-tisztek. Az orosz rezzenéstelen, de gyűlölettől sugárzó arccal nézte a skandáló tömeget, miközben a géppuskák és az ágyúcsövek felénk szegeződtek. Hirtelen lecsúdkodtak a tankok tetejei, erre mindenki hátrálni kezdett, mert attól tartottunk, hogy azonnal lőni fognak. Iszonyú hosszú percek következtek. Egyszer csak hátraintett, mire mellégurult a páncélautó, és beszállt az első ülésre. Tudtuk, valami történni fog. A következő pillanatban eszméletlen géppuskaropogás kezdődött. Mindenki rohant, amerre csak tudott. Bár az oroszok a tömeg fölé lőttek, a lepattanó szikrák, néhány eltévedt lövés miatt mégis sokan meghaltak. Én a Marx tér felé szaladtam, kezemben a hallal. A páncélautók szüntelenül lőtték az ablakokat meg a portálokat. Az egyik pont mögöttem lőtt bele a portálba, és csak úgy zuhan-
tak le az üvegek. A menekülők dörömböltek a kapualjakban, hogy engedjenek be, engedjenek be, mert az ablakokat lövik, az ablakokat lövik. Én addig már sokszor hallottam géppuskaropogást, de olyat, mint a körbe-körbe járkáló páncélautókról adtak le, még egyszer sem. Hihetetlenül hosszú időnek tűnt. Azt hittem, sohasem lesz vége. A Váci út legelején lévő ház kapualjába tudtam befutni, de olyan szorosan álltunk, hogy levegőt is alig tud-

tunk venni. Arra számítottunk, hogy hamarosan jön a gyalogság. Végül nem szállt ki senki a páncélautókból és a tankokból. Hogyha ott a tömegbe lőnek, akkor több ezer ember halt volna meg. Így is sokan meghaltak. Fél óra múltán mertünk előjönni. Még egy-két nappal később is látszódtak az utcán a vértócsák, koszorúkat, virágokat helyeztek el az emberek a lépcsőknél. Több felnőttel együtt indultam el az Élmunkás-híd, a mai Ferdinánd-híd felé. Az oldalkijáratokat gyalogos katonák őrizték, akik kesztyű nélkül fogták a géppisztolyukat. A mellettem lévő férfi oda is szólt a másiknak, hogy nézz oda, majd megfagy a kezük, még kesztyűjük sincs. Nekem is odavetődött a szemem a kezére, és tényleg tiszta vörös volt. Nagyon fiatal arcuk volt. Legfeljebb tizennyolc évesek lehettek, nálam csak pár évvel idősebbek. Akkor láttam először közről vágott szemű, kirgiz katonákat. Később tudtam meg, hogy a szovjet hadvezetés lecserélte a magyarokkal már barátkozó, nem megbízható idősebb katonákat fiatalokra. A Forgószél hadművelet során mintegy kétszázezer katona jött be az országba, akik elfoglalták a stratégiai pontokat, illetve november 4-én hajnalban egész Budapestet.

Mit szóltak otthon a történetekhez?

➤ Nem mertem elmesélni. Természetesen hallották az iszonyú lövöldözést, hiszen a Bajnok utca és a Nyugati pályaudvar között nincs nagy távolság. Anyám azzal fogadott, hogy reméli, nem voltam ott. Mondtam, nem, és letettem a halat. Aztán leültem. A halálfélelem is csak ezután jött ki rajtam. Akkor fogtam fel, hogy engem ott simán agyonlőhettek volna. Elkezdttem remegni.

December 6-a volt az utolsó nagy fegyverroponap.

➤ Igen. A kádári történetírás szerint pedig a Kádár-kormány melletti első tüntetés napja. Egyébként egy nappal korábban, december 5-én fogadta el a Nádor utcában az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága az ellenforradalom előzményeiről és okairól szóló határozatot, ami gyakorlatilag a Kádár-rendszer legitimizációs alapja volt egészen 1989-ig.

A KÁDÁRI BÜNTETŐPOLITIKA ÉS ANNAK ERKÖLCSI ALAPJA

Emlékezünk, és nem ünnepelünk. Az újratemetés most is megrendítő. „A ravatal mellett hallgat minden emberi szó” – írta Giuseppe de Lorenzo *Egy hazafi halálára* című versében.

A kétszer elföldelt és egyszer eltemetettek sorsa: a nemzet és az 56-os forradalom tragédiája. Nemcsak a négy egyazon évben, 1917-ben született és 40, illetve 41 éves korukban meghaltak, és

nemcsak a 62 évet és 9 napot megélt, 1896-ban született – kétszeres – miniszterelnökre emlékeznünk, hanem Zinner Tibor történész utolsó összesített adatai alapján – az 1956. november 4-e után, 1963 végéig kivégzett 367 elítéltből – a bizonyítottan az 56-os forradalomban való részvétele miatt kivégzett 229 mártírsorsú magyarra is. De emlékeznünk kell a megtorlás során elítélt 26 621 forradalmárra is, valamint a sortűzek áldozataira és az utcai harcok során meghalt több mint kétezer emberre, és a mintegy egymillió, rövidebb-hosszabb időre internáltra is. (...)

Kádár János 1957. december 10-én az MSZMP Politikai Bizottságának az ülésén – Biszku Bélának *A büntetéspolitika egyes kérdéseiről* szóló beszámolójához hozzászólva – kissé ingerülten azt mondta, hogy az osztályellenség elleni harc eredményei nem megfelelőek, az ügyek túlságosan elhúzódnak, „az egész harcnak a summája hátrányos”. Hogy miért? – tette fel a kérdést Kádár, majd azt válaszolta: „Jóllehet már az első összegzéskor megmondtuk, hogy miféle – egyébként általunk számon tartott – emberek az elítéltek, akik fasiszták, deklaszáltak, a Horthy-apparátus tisztségviselői, a rend ellenségei. Továbbá arról is szóltunk, hogy októberben ők voltak az ellenforradalom vezetői, kezdeményezői, bizonyos területeken reprezentánsai, ezeket nem sikerült megsemmisíteni”, jóllehet ők „a rendszer legveszedelmesebb ellenségei”. Kádár cinikus megállapítása, következtetése szerint: „A minőségi hiányt egy kicsit mennyiséggel pótoltuk. Arról beszélünk, hogy sokkal jobb lett volna 500-600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezer emberrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni. Amikor lehetett volna odaütni, akkor nem volt meg az erő. Ezt is tudni kell, vagy szembenézünk vele, vagy nem nézünk szembe vele. Tőlünk kérdezik az emberek, a külföldi testvérpártok – egy részük azt mondja, hogy meddig kegyetlenkedünk, más részük, hogy miért nem üititek az ellenforradalmárokat –, legalább önmagunknak meg kellene tudni magyarázni ezt. Novemberben vagy 1600 fasisztát a másvilágra lehetett volna küldeni, decemberben már úgy nem lehetett volna, januárban még kevésbé és mennél tovább megyünk, annál kevésbé. A lehetőségek kezdetben voltak a legjobbak, később gyengültek, az erőink viszont akkor voltak a legzsiláltságos állapotban.”

Döbbenetes mondatok egy évvel a forradalom után! (...)

Az 1957. február 4-én tartott országos ügyészi konferencián Szénási Géza legfőbb ügyész foglalta össze az ügyészségek feladatát. „Tudniuk kell, hogy Önök jelenleg az ország bármely helyén – munkahelyükön – forradalmárok szerepét töltik be.” Arra az esetre, ha nem volt elég világos, a legfőbb ügyész még világosabbá tette, hogy mi az ügyészek feladata és hogyan kell helytállniuk: „Az ügyészeknek, de különösen a kommunista ügyészeknek meggyőződése tudatában, félelem nélkül kell vívni a harcát a népköztársaság és a szocialista társadalmi rend felvirágoztatásáért.” A terror büntető-jogpolitikája a joghalálhoz vezetett.

Az országos ügyészi konferencián részt vett Marosán György államminiszter is. Példátlanul fenyegető, személyeskedő hangnemben oktatta ki Kéri József Győr megyei ügyészt, aki 1956. december 11–12-én 48 óras sztrájkot tartott és tartatott a megyei ügyészségen. Ehhez csatlakoztak a bírák is. (...) A bírói függetlenségről is szólt Marosán György: „Bírói függetlenség. Mit lehet erre felelni? Mitől és kitől független? Hol független a bíró a világ bármely táján? Próbáljon Amerikában független lenni, ha kommunista felett kell ítélni. Ha beleavatkoztam valamibe, azt mondták, hogy a Legfőbb Ügyészség, Legfelsőbb Bíróság, alkotmány és törvény. Ez nagyon szép, de egy ellenforradalom kellős közepén alkotmányos hasfájásokkal ne jöjjenek elő! Mikor a hóhérok a halálbüntetés eltörlését kérik, mikor félig halálra verték az országot, ez pimaszság. Az is pimaszság, aki nem tud visszavágni a helyén. Kádár elvtárs mondta: »Mi nemcsak munkás és paraszt kormány vagyunk, hanem forradalmi is.« A hangsúly ezen van. Nem véletlenül van itt az a szó. Itt ellenforradalom volt, ezzel szemben forradalmi kormányra van szükség, forradalmi ügyészekre, bírákra van szükség.” (...)

Hogy milyen úton kell menni, azt egyértelművé tették a Legfelsőbb Bíróságon 1957. március 28-án tartott országos bírói értekezleten. Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke (...) egyértelmű eligazítást adott a bíróknak: „Bírótársaimat arra kérem, hogy mutassanak nagyobb határozottságot az ellenforradalom megsemmisítése, nagyobb eltökéltséget népi demokráciánk megvédelmében. (...) Ne engedjük magunkat áljogtudósok magyarázatától félrevezetni, akik egyik kezükben a talmudot, a másik kezükben főlíásokat tartva igyekeznek megmagyarázni, hogy november 4-e előtt nem lehetett gyilkosságot elkövetni, és hogy gyorsított eljárásban 3 hónapi börtönt is ki lehetett szabni. Ne ülünk föl ezeknek, és ne feledjük, hogy a Magyar Népköztársaság bírái, akiknek az a kötelességük, hogy a proletariátus államát erősítsék, és annak minden ellenségét, aki a proletárforradalomra kezet emel, kíméletlenül megsemmisítsük.” (...)

1957. június 22-én a KB-ülésen Kádár János rövid bevezető után rátért a „Nagy Imre-féle csoport” ügyére. A „jogelvi” kérdéseket így összegezte Kádár: „Minden területen és mindenféle eszközzel harcolni az ellenforradalom, a Magyar Népköztársaság ellenségeivel szemben. Ez a harc igénybe veszi a proletárdiktatúra minden eszközét, az elnyomást, az internálótábor, a bűnügyi eljárást, a börtönt és a halálbüntetést is, természetesen a halálbüntetést is, ahol az indokolt. Ez a mi politikánk egy fontos dolga. (...) A KB elfogadta és helyeselte azt az álláspontot, hogy ha a Magyar Népköztársaság ellenségei elleni harcról beszélünk, ez alatt mi nemcsak a régi ellenségeket értjük, a horthysta katonatiszteket, Mindszentyt és a hasonlót, hanem értjük alatta azokat az újabb keletű ellenségeket is, akik az árulást a párttal szemben elkövetik. A Nagy Imre-féle csoportról van szó lényegében, de természetesen más hasonló elemekről is kell beszélni. Ezeket az elemeket nekünk helyesen, azt hiszem, úgy kell kezelni, mint akik átmentek az ellenség táborába, akár honnan is indultak el, és akármilyen tettek is meg.” (...)

A politikai vádbeszédet Kádár János az országos pártértekezlet zárónapi felszólalásában fejezte be, nem említve ugyan a neveket, az utalás világos volt: Felelősségre kell vonni az árulókat! „Feladatunknak és kötelességünknek tartjuk, hogy az októberi ellenforradalmi felkelés minden vonatkozására fényt derítsünk, és aki abban bűnös, aki hazaáruló, az elnyerje büntetését. Ez folyamatban van” – zárta le fejtegetését. Mindenki tudta, hogy mire utalt, majd arról szólt, hogy az „ellenség elleni határozatos harc érdekében a pártnak egységesen kell fellépnie. Ehhez hozzátartozik, hogy lássuk a régi hibákat, és ne ismételjük meg őket. A szükséges megtorló intézkedéseket tehát össze kell kapcsolni a felvilágosító munkával, hogy a nép lássa: a megtorlás közérdekből, a nép érdekében és nem valamiféle kommunista vagy egyéni bosszúból történik.”

A „megtorlás közérdekből” a nép érdekét szolgálja, és nem maradhat el a „pártot elárulókkal” és azokkal szemben, akik „átmentek az ellenség táborába”, hiszen az annyi, mintha „ott születtek volna”. (...)

Kádár János 1985. szeptember 25-én „alkotó beszélgetést” folytatott M. Sz. Gorbacsovval. (...) Kádár beszélt Gorbacsovnak a kivégzésekről is. „Hoztunk szigorú rendelkezéseket is. Kb. 280 emberre szabták ki halálos ítéletet a törvény értelmében. A bíróságok munkájába a párt nem avatkozott be, de amikor a halálos ítéletek száma elérte az ellenforradalmi eseményekben ártatlanul elhunytak számát, arra kértem az elvtársakat, hogy álljanak le.” (...)

Nagy Imre és mártírtársai életük korai és meghatározó szakaszában kommunista meggyőződésű emberek, politikusokká, újságírókká, értelmiségivé váltak. Volt, amikor a bolsevik erkölcsi tudat és alapállás határozta meg saját cselekedeteiket is. Már az 1956-os forradalom előtt szakítottak a „kíméletlen osztályharc” erkölcsi parancsával, a „messianisztikus kommunista küldetésstudattal”, annak mindent háttérbe szorító meggyőződésével, a „rideg és kíméletlen osztályharc” politikájával. Ezért hát a forradalomban vállalt szerepük egy óriási politikai és erkölcsi megtisztulás volt. Előbbre valóvá vált számukra az országért érzett demokratikus felelősségvállalás, a nemzet

érdekének szolgálata, a demokrácia és a humanizmus értéke. A per során, a börtönök alatt és az akasztófa árnyékában sem adták fel erkölcsi és világnézeti integritásukat.

Talán ez a magasabb morális alapállás és értékrend volt a legelviselhetlenebb a bigott osztályharcos szemléletű ítélkezők számára. (...)

(Elhangzott 2009. június 15-én, a Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének 20. évfordulója alkalmából rendezett konferencián)

A forradalom leverése után a környezetében érintett-e valakit közvetlenül a kádári büntetőpolitika, a megtorlás?

➤ Kádárék nagyon tartottak attól, hogy márciusban tömegtüntetések lesznek. Ezzel is összefüggésben álltak a tömeges letartóztatások. Apámat is letartóztatták, mert a forradalom alatt az Orczy téri villamosremízben a munkástanács megválasztott elnöke volt. Azzal hívta föl magára a figyelmet, hogy a különböző gyűléseken gyakran felszólalt. Kifejezetten jó szónoki képességekkel megáldott, olvasott, a közéleti politikában járatos ember volt. Azért is felfigyelhetek rá, mert a szakszervezet faliújságára rendszeresen kirakott újságokból kivágott cikkeket és verseket, köztük Tamási Lajosnak a *Piros a vér a pesti utcákon* című versét.

Mi volt édesapja feladata a helyi munkástanácsban?

➤ Az, hogy rendet tartson a remízben. Sztrájk alatt is csak azok kaptak fizetést, akik megjelentek a munkahelyükön.

Ez vonatkozott a kalauzokra is?

➤ Persze. Anyám sokszor engem is magával hurcolt. Ilyenkor találkoztam apámmal, akinek időközben szakálla lett. Anyu szerint az utcai harcok és tüntetések kezdetétől növesztett körszakállat. Pár szót azért tudtam váltani apuval. Emlékszem, először azt kérdeztem tőle, hogy mit csinál. Azt válaszolta, hogy ő van most az irodában. És mi van az igazgatóval? Elmondta, hogy a munkástanács gyűlésén, amelyen megválasztották elnöknek, kiállt amellett, hogy az igazgatónak semmiféle bántódása ne essen. Csak annyit kért tőle, hogy adja át neki rendben a dolgokat, és egyébként be sem kell jönnie. Így is történt. Aztán november 4-e után rendeletben feloszlatták az úgynevezett forradalmi szervezeteket és tanácsokat, köztük a munkástanácsokat is. Apámat márciusban tartóztatták le.

A szülei még 1953-ban elváltak, és évek óta külön éltek. Hol lakott akkoriban az édesapja?

➤ A Tömő utcában egy nagy bérház második emeleti szoba-konyhas lakásában a húgommal és a feleségével. Ők mesélték, hogy késő este megjelent a lakásuknál három civil ruhás nyomozó, és házkutatást tartottak. Többek között kinyitották a szekrény tetején lévő hatalmas bőröndöt, ami tele volt élmunkás meg sztahanovista kitüntetésekkel. Ezek egy részét apám második felesége kapta, aki a Kistextben, a kispesti fonóban dolgozott mint többszörös élmunkás. A bőröndben tartották a békekölcsön-kötvényeiket is, amiket szintén elvittek. Mást nem találtak. Pár héttel korábban apunak kölcsönadtam néhány vadnyugati könyvet, ám az egyik detektív azt is magához vette, mondván, ez tiltott irodalom. Apámat elvitték, és 1957 nyaráig a gyűjtőfogházban tartották. Elsősorban arról faggatták, hogyan lett a munkástanács elnöke, milyen intézkedéseket hozott, mit csinált, kirúgott-e embereket vagy sem. Semmi ilyet nem tett, csak fönntartotta a rendet, gondoskodott a beosztásról. Ebbe nem tudtak belekötni. Fényképeket, túlnyomórészt beszéltos kalauzok fotóit tették elé, és azt kérték, mondja meg, mi a nevük. Egy részüket ismerte, másik részüket nem. Ha ismerte, megmondta, hogy igen, őt ismerem, ha meg nem ismerte, azt mondta, hogy nem ismeri. A kihallgató tisztek gúnyosan megjegyezték, hogy túl sok beszéltos kalauz vett részt a forradalomban. Ebben igazuk volt, hiszen a kalauzok sajátos információhordozói voltak a társadalomnak: egész nap az utcák között, a közlekedő tömegben sűrögték-forogtak. Akik rendszeresen jártak egy vonalon, azokat már arcról, sőt személyesen ismerték, néha szóba is elegyedtek velük. Ennek következtében hozzájuk futott be a legtöbb információ, és ők ezeket a remízben egymás közt gyakran megbeszélték, és ahogy visszaemlékszem, érezhető dühvel fogadták. A Kádár-féle Fehér könyv is tartalmaz utalást arra, hogy a harcokban feltűnően sok kalauz és beszéltos vett részt, akik persze jól felismerhetőek voltak egyenruhájukról.

Mi történt édesapjával? Mikor engedték ki? Visszatérhetett a Beszéltoshoz?

➤ Hosszú hetekig vallatták, de apu semmi érdemlegeset nem tudott mondani a kihallgatóinak. Nem hittek neki, többször meg is fenyegették. Verést nem kapott ugyan, de sokszor vitték végig a folyosón, és olyankor az ajtó mögül jajgatás, verés, ordibálás hallatszott ki. Később arra gondolt, hogy ezeket a jeleneteket előre kitervelték, lélektani hadviselést folytattak ellene, hátha megijed a hangoktól, sügni kezd, és bemószerol valakit. Apámék Tömő utcai lakásától nem messze a forradalmároknak két nagy központja is volt: az egyik a Práter utcai iskolában, a másik a Jáz-

min utcaiban, ahová egyébként a húgom járt iskolába. Még 1957 nyarán is a Jázmin utcai iskola padlásán ládába eldugva nagy mennyiségű lőszert, fegyvert találtak. A vallatók azt gondolták, hogy ezekről a központokról apu tud valamit. Végül is elengedték, mert semmit sem tudtak rábizonyítani. Még megfenyegették, hogy viselkedjen jól, mert figyelni fogják. Aláírtak vele egy papírt, hogy a történekekről sehol senkinek nem beszél. A munkahe-lyéről azonnal elbocsátották. Akkor ő már harminchárom éves volt, és felnőtt fejjel segédmunkásnak állt be bádogosok mellé. Három év alatt bádogos és tetőfedői szakmunkás bizonyítványt szerzett. Ezt a munkát folytatta aztán egészen nyugdíjazásáig.

A FORRADALOM LELKIISMERETE ÉS MORÁLJA

Az 1956-os forradalom nem az írók forradalma volt. A forradalom programját az egyetemisták és főiskolások fogalmazták meg. A forradalom szabadságharcosai az egyetemisták és a pesti munkások voltak elsősorban. De a magyar írók, a magyar irodalom legjobbjai óriási szerepet játszottak és óriási felelősséget vállaltak a forradalom előkészítésében, győzelemre vitelében és a forradalom erkölcsi tisztaságának megőrzésében. Sokan közülük messziről jöttek, hosszú utat tettek meg a forradalomig. A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1950-re befejeződött. (...)

Az irodalmi élet diktátora Révai József, a kulturális és ideológiai ügyek pártfelelőse volt. Talán róla írta Illyés Gyula: „ő mondja meg, ki voltál, porod is neki szolgál” az *Egy mondat a zsarnokságról* című, 1950-ben írott és először 1956. november 2-án az Irodalmi Újságban megjelent vers zárómondatában. (...)

Sárközi Mátyás írja: úgy tűnik, 1950 vége volt a mélypont a magyar irodalom életében. „A legjobb írók elhallgattak, a felépítményre veszélyesnek vélt elemeket kiiktatták. Bibó István, egy évvel korábban még szegedi professzor, az Egyetemi Könyvtár fáradt tisztviselője lett. Weöres Sándor a Rádió megbízásából szovjet mozgalmi dalok szövegét fordította, remek prózai érzékkel, nyelvi leleménnyel és postafordultával. A recski kőbányában zuhogó ütlegek közepette robotolt több század magával Faludy György és olyan fiatalok, mint a későbbi filmrendezőként sikeres Bőszörményi Géza vagy az Amerikában íróvá vált Györgyey Aladár. Az ÁVO kazamatáiban tovább vallatták a magyar baloldali értelmiség jelentős hányadát. De, mint ahogy az már lenni szokott, a mélypontra kezdtek fejlődni a lassú kibontakozás csírái. A Rajk-per, amelynek tárgyalásáról azzal a felfedezéssel tért haza Déry, hogy a vádlottak a szerepüket előre betanulták, kételkedéssel töltött el sok kommunista író. Mások a nép közé ereszkedve tettek szert megrázó tapasztalatokra. A Szabad Nép sematikus riportokat követelt Cseres Tibortól, Karinthy Ferencről, Méraytól, Örkénytől, Tardostól. Ők a munkások, parasztok között olyan tényeket figyelhettek meg, amelyeknek a feszültsége növekedni kezdett bennük.” (...)

Az 1956-os forradalom kialakulásában óriási szerepe volt a politikai elítéltek amnesztia révén történt kiszabadulásának. A kommunista terror és az áldozatok szenvedései a történelmi tudat és a mindennapi tapasztalatok részévé válva – szociálpszichológiai értelemben – forradalmasító szerepet tölthettek be. Rendkívüli jelentősége volt annak az egyre erősödő tömegakarathoz, amely a „bűnösök megnevezését”, a „felelősök felelősségre vonását” követelte. Rákosi kényszeredetten ismerte el az Egerben 1956. március 27-én tartott Heves megyei pártaktívagyűlésen, hogy a Rajk-per koncepció per volt, amely ugyan „provokáción alapult”, de a „rehabilitálások lényegileg

Az Alkotmány-
bíróság
elnökeként 2006
őszén, az 1956-os
forradalom és
szabadságharc
50. évfordulója
alkalmából az
alábbi sorokat
jegyezte be
a Nagy Imre
Emlékház
vendégkönyvébe:
„Dicsőség
a legyőzötteknek!
Gloria victis!
– írta Albert
Camus, a nagy
francia író
a magyar
forradalom és
mártírjai
emlékére.
A forradalom
leverése és
Nagy Imre
miniszterelnök
halála után fél
évszázaddal azt
mondhatjuk,
hogy dicsőség
a győzteseknek.
Dicsőség
a mártíroknak,
dicsőség Nagy
Imre miniszter-
elnöknek.”
(Fotó: Demecs
Zsolt)

már megtörténtek”. Kádár János még azt írta 1954 nyarán, szabadulása előtt a Rajk-perrel, hogy az az imperialisták provokációján alapult, amelyet azok Péter Gáboron keresztül hajtottak végre.

A fokozatosan nyilvánosságra kerülő tapasztalatoknak meghatározó szerepük volt a „Soha többé!” követelés kialakulásában, a „forradalmi tudat” radikalizálódásában. A „forradalmi pontok” közé ezért került be Rákosi és Farkas Mihály felelősségre vonásának a követelése. Farkas Mihályt 1956. október 2-án, fiát, Farkas Vladimír ÁVH-s tisztet – további négy ÁVH-s tiszttel együtt – 1956. október 5-én le is tartóztatták.

Rákosi felelősségre vonása végül elmaradt, mert első titkári pozíciójából történt leváltása után, július végén szovjet javaslatra Moszkvába távozott. Péter Gábor már börtönben ült, még ha nem is valódi bűnei miatt.

A magyar értelmiség meghatározó jelentőségű szellemi (vitatkozó, kritizáló, követelő, majd programadó) fórumává vált a Petőfi Kör. A szellemi fórum első nagyobb szabású rendezvényére 1956. március 17-én került sor a Kossuth Klubban. A Petőfi Kör vezetésében elsősorban az egykori MEFESZ és a Nékosz (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) vezető gárdája vett részt. A Petőfi Kör alapvető célkitűzése az volt, hogy az SZKP XX. Kongresszusa után a személyi kultusz magyarországi eseményeit feltárják és maradványait végérvényesen megszüntessék. Tematikus vitái hatalmas érdeklődés mellett zajlottak kezdetben, a Kossuth Klubban, majd mivel az kicsinek bizonyult, a Néphadsereg Tiszti Házának Váci utcai nagytermében. A Petőfi Kör vitái (a filozófusvita, a történészvita, a közgazdászvita, a sajtóvita stb.) a „szellemi radikalizálódás” és a „kollektív kritikai tudat” kialakulásának fórumaivá váltak. Ezért akarta Rákosi betiltatni a Petőfi Kört, vezetőit pedig letartóztatni.

Az MDP és a magyar politikai vezetés erősen korlátozott politikai és szellemi mozgástérben ugyan, de sajátos korai pluralizálódáson ment keresztül 1956 tavaszától a forradalomig. A Nagy Imrét bukása után is támogató személyi kör, az ún. pártellenzék egyre határozottabb formát öltött. Személyi összetételét illetően részben kibővült mintegy 50-60 főre, részben 1955 nyaratól állandósult. A jórészt Rákosi börtöneiből szabadult „ellenzéki kommunista értelmiségiek” egy csoportja kezdett gyülekezni Nagy Imre körül: Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Donáth Ferenc, Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós, Aczél Tamás, Kende Péter, Lőcsei Pál, Méray Tibor, Szilágyi József,

Jánosi Ferenc (Nagy Imre veje), Déry Tibor. A Nagy Imre körül kialakuló csoport tagjai közül jó néhányan fokozatosan visszakérültek a párt vezetésébe, főleg Rákosi bukása után.

A „pártellenzék” vagy más néven a „Nagy Imre-vonal” tagjai – mások mellett – 1956. június 7-én részt vettek a Nagy Imre 60. születésnapján tartott köszöntésen Nagy Imre lakásán, a pasaréti Orsó utcában. Nagy Imre közeli hívei közül megjelentek: Illyés Gyula író, Kodály Zoltán zeneszerző, Kosáry Domokos történész, Veres Péter író, több aktív politikus (például Fehér Lajos KV-tag) stb. Az MDP KV elítélte ugyan az összejövetelt, de a Nagy Imre-vonal személyi köre stabilizálódott, sőt tagjai egyre aktívabbá váltak a magyar politikai életben. 1956 nyarán és őszén Nagy Imre a kör meghatározó tagjaival többször is beszélt a politikai helyzetről. Elsősorban a pártba való visszavétele után, de az októberi forradalom kitörése előtti napokban és október 23-án is találkozott elvarátaival. 1956 októberében Nagy Imrének már volt egy „csapata”, szemben 1953 júliusával, amikor lényegileg egyedül lépett fel a vele szemben ellenséges legfelső politikai vezetéssel szemben.

Az Írószövetség – a Petőfi kör működésének felfüggesztése után – 1956 júliusától vált a reformellenzéké, a szellemi-kritikai megújulás legfőbb fórumává.

Az 1956. szeptember 17-i írószövetségi közgyűlés alapvető fordulatot hozott a szervezet életében. A 25 fős Elnökségbe – többek között – bekerült Illyés Gyula, Tamási Áron, Németh László, Veres Péter, Szabó Lőrinc, Szabó Pál. Beválasztották Kassák Lajost, Ignótus Pált és Tersánszky Józsi Jenőt.

1956. október 23-án jelent meg a Magyar Írók Kiáltványa (Irodalmi Újság, 1956. október 23.): „Történelmi sorsfordulóhoz érkezünk. Ebben a forradalmi helyzetben csak akkor tudunk helytállni, ha az egész dolgozó magyar nép fegyelmezetten, egy táborba tömörül.” Ez az első dokumentum, amelyben forradalmi helyzetről esik szó. (...)

Az Irodalmi Újság 1956. november 2-i száma a magyar forradalom – akkor éppen győztes forradalom! – legtisztább, legcsodálatosabb szellemi dokumentuma. A forradalom lelkiismeretét, erkölcsi értékrendjét, felelősségtudatát és hitvallását foglalták szavakba az írók. Felsorolni is sok, kik és mit írtak ebbe a lapszámba.

Petőfi sorával indult a lap formális vezércikk helyett: „Ismét magyar lett a magyar.” Németh László Emelkedő nemzet című egyoldalas írásában vall saját nagy élményéről: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyarság erkölcsileg mekkorát emelkedett.”

Az erkölcs összetartó erejének voltak jelei addig is – írja. Szinte mindenki érezte, hogy „az ifjúságból már más levegő csap felé, mint kortársai közül”, és folytatja: „De hogy a nemzet a győtesben és a megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül, közös elszántságukkal így megszerveződtek, a vezér nélküli felkelésnek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet.”

(Elhangzott 2006. október 30-án a Gond és hitvallás 1956 című kiállítás megnyitóján a Petőfi Irodalmi Múzeumban)

4. FEJEZET

SZOCIALIZÁCIÓ A KÁRPITOSMŰHELYBEN

Életének fontos döntése volt, hogy mihez kezdjen az általános iskola után. Végül nem gimnáziumba ment, hanem szakmunkástanuló lett egy kárpitosmesternél.

➤ Elvileg felvetődött a gimnázium, mert nem tartoztam a rossz tanulók közé, igaz, az eminensek közé sem, aminek valószínűleg az lehetett az oka, hogy velem soha senki nem foglalkozott. Amikor befejeztem a nyolcadik osztályt, választás elé kerültünk. Anyám azonban nem velem, hanem a szomszédokkal beszélt meg, én csak csöndben hallgattam, mi is legyen ezzel a Misi gyerekekkel. Szomszédaink mind kétkezi munkás emberek voltak: egyikük cipészként, másikuk tűzoltóként dolgozott, vagy akihez leggyakrabban mentünk fel traccsólni, a gipszgyárban melózott. Summa summarum, arra jutottak: Zsuzsika, maga nem tudja taníttatni a gyereket gimnáziumban, de segédmunkásnak se küldje el, inkább szerezzen szakmunkás bizonyítványt. Olyan szakmát kellene választani, mondták, amit viszonylag gyorsan kitanul, és utána keresni fog, amivel magának is tud segíteni. Anyámnak persze nem volt semmi ötlete, csak annyit mondott, hogy találjak magamnak valami szakmát. Erre én az újságból kinéztem, hogy az egyik iskolában autókarosszéria-lakatos szakmára keresnek tanulókat. Anyámmal közöltem, itt van ez a hirdetés, be kell küldeni egy kérelmet. Megfogalmaztuk, beküldtem. Behívtak felvételi-re, ahol mértani és számtani feladatokat kellett megoldani, és válaszolni egy-két irodalmi kérdésre. Tíz nap múlva jött az értesítés, hogy fölvettek, és iratkozzam be szeptember 1-jétől. Ez 1957 júliusában történt. Közben találkoztam apámmal, aki nagy futballszurkoló volt. Az Üllői úti Fradi-mecseken rendszeresen mellette ült egy Marosvári János nevű kárpitosmester, akivel szóba elegyedett. Apám elmondta, hogy a fia a Ferencvárosban futballozik. Igen, és hány éves? Tizennégy. És mit csinál? Még nem tudja, most fejezte be az általános iskolát. És milyen tanuló? Nem jeles, de azért elég jó. Marosvári elárulta, hogy éppen szakmunkásta-

nulót keres, küldjön be csak hozzá. Apám, akihez hetente-kéthetente ugrottam föl egy délutánra, a következő találkozásunkon azt tanácsolta, hogy ne álljak be karosszérialakatosnak, mert az iszonyú meló, hanem inkább próbáljam meg a kárpitosságot Marosvári Jánosnál.

Az ötvenes évek nem a kisiparosok fénykora volt.

➤ Marosváriának a negyvenes évek végétől saját műhelye volt, de 1951-ben a kárpitosokat és az asztalosokat szövetkezetekbe kényszerítették, így ő is egy kárpitosipari szövetkezet tagja lett. 1957 tavaszán aztán újra kiválthatta az ipart. A Baross utcában működött a műhelye két segéddel és egy ipari tanulóval, aki mellé egy másodikat keresett. Biztatott, hogy próbáljam meg. Hozzátette: a kárpitosság igazi úri mesterség, hiszen a szerszámok kis bőröndbe is beleférnek, a segédek fehér köpenyben dolgoznak, stílbútort és finomabb bútorokat készítenek. Marosvári nem úgynevezett sezlonos kárpitos volt, hanem stílbútorkészítő. Anyám otthon pikírtén meg is jegyezte, hogy apámnak már megint van egy hatalmas ötlete, ahelyett, hogy a taníttatásomat vállalta volna. Ezzel csak arra célzott, hogy miután a húgom apámnál élt, ezért nem fizetett utánam gyerektartást. Anyám végül rám bízta a döntést, apám viszont egyre csak erősködött, hogy menjek a Marosvárihoz, mert ő a futballedzésekre is elengedne. Akkoriban hetente kétszer a Fradi kölyökcsoportjában kergettem a labdát, amelynek a legendás Száger Misi bácsi volt az edzője. Apám egyébként a 13-as villamoson ismerkedett meg a törzsutasnak számító Száger Mihállyal. Egyszer megemlítette neki, hogy a fia szereti a focit, és így rövidesen a Kinizsihez kerültem.

Sok neve volt akkoriban a Fradinak.

➤ 1950 februárjában az ÉDOSZ egybeolvadt az FTC-vel ÉDOSZ SE néven, aztán az egyesület 1951 januárjától fölvette a Kinizsi nevet, és a focisták több mint öt éven át fehér-piros mezben játszottak. A csapat csak 1956 végén kapta vissza a Ferencváros nevet és a hagyományos zöld-fehér színt. A változásokat közelről is tapasztalhattam, mert labdaszedőként sokszor beosztottak a nagy csapat meccseire, ami óriási büszkeséggel töltötte el apámat.

Milyen légkör uralkodott a kárpitosműhelyben?

➤ Szocializációm egyik legfontosabb terepe volt a kárpitosműhely, hiszen tizenégy-tizenöt éves gyerekként kerültem olyan felnőttek közé, akik napi tizenkét órát dolgoztak, és közben politikáról, élettapasztalataikról beszéltek, egész nap szólt a rádió,

hallgattuk a híreket. Marosvári és a két segéd is negyven év körüli, művelt, olvasott, rádiót hallgató ember volt. Ebben a milióban ment minden nap a politizálás, beszélgettünk a történelemről és más témákról. Míg a felnőttek meséltek, mi, fiatalok hallgattuk őket, és csak néha-néha szóltunk közbe. Ez az együttlét rengeteget jelentett politikai formálódásom szempontjából is. Ráadásul Marosvári nagyszerű szakember volt, kétszeres kiváló mestere szakmájának, amiről az üzletben díszoklevél is tanúskodott. Mászok kisiparos letétele kiállíthatott az újonnan induló Budapesti Ipari Vásáron, ami akkoriban hihetetlenül nagy kegynek számított. A magániparosok külön pavilonban állították ki a munkáikat, ahol Marosvári kétszer is nyert, és aranykoszorús mester lett.

Miben különböztek a stílbútorkészítők a sezlonos kárpitosoktól?

➤ A kárpitosok a fások között a munkáselithez tartoztak. A bőrösöknek, a bőrdíszműveseknek, a kalaposoknak, a faszobrászoknak, a műbútorasztalosoknak külön szakszervezetük volt, mint ahogy a nem műbútorasztalosoknak, konyhásoknak, épületasztalosoknak is. Nagyon szigorú szakmai hierarchia létezett a műbútorasztalosok, a bútorasztalosok és a konyhások között. Mi stílbútorokat, biedermeier berendezési tárgyakat, komplett garnitúrákat gyártottunk. Sezlont, matracot én a három év alatt, amíg Marosvári műhelyében dolgoztam, nem is készítettem, igaz, később a hétvégeken, amikor mellékeresetekből, fusizásból éltem, viszont igen gyakran. A műbútorasztalosoktól hoztuk el a bútorok vázát vagy vittük vissza fényezésre. Várakozás közben sokat beszélgettünk velük. Újpesten a műbútorasztalosoknak utcájuk volt, onnan hoztuk be kétkerekű kocsival a bútorvázakat, amiket aztán bekárpitoztunk. A rojtokat, díszítőket pedig a paszományostól rendeltük. A kárpitosok, asztalosok között sok komoly öntudatú, jól képzett embert ismertem meg. Megtanultam tisztelni az öntudatos munkások munkaerőkölségét. Közöttük hamar megszerettem a kárpitos szakmát is, ami hasonló a szobrászathoz, azzal a különbséggel, hogy a szakmunkás nem fát vagy márványt farag, hanem bútort készít. A Baross utcai műhelyben megtanultam, hogy az ember csak igényes munkát adhat ki a keze közül. Tőlünk nem kerülhetett ki olyan bútor, ami miatt később visszajönnek reklamálni. Marosvári gyakran mondogatta: fiam, ezt a sarkot úgy varrd meg, hogy azon egyetlen ránc se legyen. Vagy: úgy csináld meg a kárpitozást, hogy az kiváló legyen, és ha nem az, bontsd föl és csináld újra, és ha megint nem sikerül, akkor bontsd föl és csináld ismét egészen addig, amíg tökéletes nem lesz, mert a kuncsaft csak a legjobb munkáért fizet, nem a selejtért.

Nem volt egy kicsit koravén?

➤ De igen, mint általában az egyedül nevelt gyerekek, akik hosszú és veszekedős válást éltek meg. Sokat voltam egyedül otthon, és rengeteget olvastam. Ez adott egyfajta többlet műveltséget a többi gyerekhez képest. Tizenhárom éves koromig végigolvastam Jókait, Mikszáthot, Móriczot, amire az adott lehetőséget, hogy a Beszkártnak volt egy fiókkönyvtára. Anyám engem küldött, hogy vigyem haza egy cekkerben a könyveket, mert a nehéz kalauztáska mellett nem bírná cipelni. Volt, amikor megmondta, mit szeretne olvasni vagy kitől, de legtöbbször csak annyit kért, mondd meg a könyvtáros bácsinak, hogy küldjön valami jó szerelmeset, te meg válassz magadnak. Odaadtam a kölcsönzőjegyet a könyvtárosnak, egy kedélyes öregúrnak, hogy anyúnak viszek két... be sem engedte fejezni a mondatot... tudom, valami szerelmeset, és levett két regényt anyámnak. Én meg közben nézelődtem, és az iskolában már hallott írók és modernebb szerzők közül válogattam. Így aztán elolvastam Thomas Mann *József és testvéreit* vagy a *Doktor Faust*ust.

Mit szolt ehhez a betűléhséghez a kedélyes öregúr? A legtöbb gyerekek feltehetőleg a kötelező irodalmat vagy valamilyen ifjúsági regényt keresett nála, legalábbis azok, akik egyáltalán megfordultak a könyvtárban.

➤ Amikor gyerekfejjel kikölcsönöztem Vasco Pratolininek a *Szegény szerelmesek krónikája* című regényét, ami akkoriban igazi slágerkönyv volt, fejét csóválva megjegyezte: ez aztán már végképp nem neked való, csak anyád meg ne lássa. De látva érdeklődésemet, később többször felhívta a figyelmemet egy-egy újonnan megjelent műre. Gyakorlatilag az irodalmon nevelkedtem. Emellett újságolvasó emberek is voltunk. Anyu a legszegényebb időszakban is rendelt néhány újságot: *Népszavát*, *Nők Lapját*, később *Világ Ifjúságát* és *Magyar Ifjúságot* is.

Édesanyja közben újrահázasodott.

➤ Nevelőapám, Jenő bácsi az 1956-os forradalom időszakában ismerkedett meg anyámmal, 1957-ben összeházasodtak, majd 1958 januárjában megszületett az öcsém. Anyám hosszabb ideig otthon is maradt, ami után már nem ment vissza kalauznak a Beszkárhoz, hanem takarítónőként és ruhatárosként dolgozott egy fodrászüzletben. Ezt a munkát végezte egészen nyugdíjas koráig. Jenő bácsi, aki egy zalai parasztcsaládból származott, felnőtt korában került fel Pestre, és építkezéseken volt segédmunkás. Aztán betanított lakatos lett a villamosremízben, és megszerezte a szakmunkás bizonyítványt. 1982-ben egy közúti baleset következtében halt meg.

Voltak barátai?

➤ A legjobb barátom, Hildenbrand Róbert a műhelyünkkel szemben dolgozott egy sezlonos kárpitosnál. Egyedül segített a mesternek, így nem akadt beszélgetőtársa. Nálunk viszont előfordult, hogy egyszerre három segéd és három tanuló is volt a műhelyben, mert annyira jól ment az ipar, illetve annyira jól keresett a mester. Heti huszonhét forint volt a fizetésem. Marosvári a pénteki fizetésnapokon harmincat adott, s soha nem kért vissza. De megdolgoztam a pénzemért. Reggel héttől este hétig robotoltam öt napon át, azaz hatvanórás volt a munkahét. A kárpitosmesterek hetente cseréltek fehér köpenyt, mert a piszkos munkát, a trógerolást mi, tanulók végeztük. A bútorok hazaviteléért viszont borraivalót kaptam, amit eltehettem. Közben Robival együtt jártunk a kispesti szakmunkástanuló iskolába, ahol a kárpitosoknak harmincfős osztályuk volt. Hétfőn és kedden reggel nyolctól délután egyig tartottak az órák. Tanultunk anyagismeretet, szakrajzot, matematikát, történelmet és irodalmat is. Ezeken a tanulói napokon a jogszabály szerint már nem kellett volna dolgoznom, de a főnök azt mondta, mit képzelsz, hogy kettőkor fogod magad és hazamész. Ezért legkésőbb háromkor jelentkeznem kellett a műhelyben, és bennmaradtam este hétig. Akik nem maszeknál, hanem szövetkezetben dolgoztak, iskola után hazamentek. Egyébként meg reggel fél hétre kellett mennem a főnök lakására, elkérni az üzlet kulcsát, lemenni a Baross utcába, kinyitni az üzletet, felhúzni a rolót, összesöpörni, letörölni a kirakatüveget és a bútorokat. Mire a segédek megjöttek hét órára, már rend és tisztaság volt.

Emlékszik az első fusimunkájára?

➤ Nagy szerencsémre fél év alatt elsajátítottam a kárpitosmunka fortélyait. Volt némi kézügyességem, ezért viszonylag hamar kaptam komolyabb feladatokat, egyedül elvégeztem a fotelek oldalának kárpitozását, formázását, behúzását és eltisztázását. Anyám el is dicsekedett az ismerősöknek, hogy a fia kárpitos tanuló. Jött egy öreg néni, aki elpanaszolta, hogy már nem tud aludni, mert a rugók kiállnak a sezlonjából. Anyu szolt nekem, így meglátogattam a nénit, aki a Lövölde téren lakott egy szoba-konyhas lakásban. A sezlonból tényleg kiállt két rugó. A műhelyben a segédek-től kértem tanácsot, elvállaljam-e a munkát. Ők azt mondták, hogy már tudok rugózni és kárpitozni is, ezért nyugodtan elvállalhatom. Kérdeztem, mennyit kérhetek a munkáért. Azt felelték, ha nem szegény, kétszáz forintot, ha szegény, százat. Így hát két nap alatt kerestem egy százast, ami nekem nagyon nagy pénz volt a heti harminc forintomhoz képest. Ezután az ismerősök egy-

másnak adták körbe a nevemet, elhalmoztak munkával. Egy idő után Hildenbrand Robival együtt vállaltuk a munkákat. Gyorsan tudtunk dolgozni együtt. Lényeg az, hogy nagyon jól kezdtem keresni. Akkoriban négyen laktunk együtt. Anyám nem dolgozott, otthon volt az öcsémmel. Szakmunkástanulóként többet adtam haza, mint amennyit a nevelőapám keresett.

Kaptak valamilyen különleges megbízást?

➤ Egy gazdag családnál zöldre festett szarvasbőrrel húztunk be egy teljes bútort, aminek a lábai és oldalai szarvasagancsból készültek. Erre a helyre több hétvégén is eljártunk. A házban egy háború előtti gazdag bankárcsalád leszármazottai éltek. Sohasem felejttem el, az öregúr úgy főzött nekünk feketét, hogy a kávé helyben pörkölte meg, darálta le, készítette el, majd tálcán szervírozta nekünk, a kárpitos uraknak.

Hogyan jutott idő a heti hatvan óra munka, a szakmunkásképző és a hétvégi fusizás mellett a futballra?

➤ Ígérete ellenére Marosvári nem engedett el a futballedzésekre. Kezdetben szerdánként még mehettem, de pénteken már nem. Aztán válaszút elé állított: fiam, dönts el, kárpitos akarsz-e lenni vagy futballista. Ha kárpitos, mindig lesz munkád és jól fogsz keresni, ha viszont futballista, elrúgják a lábad, nem kerülsz be az első osztályba és nem tudsz megélni. Beletörődtem, hogy nem enged el az edzések, ezért lassan kikoptam a csapatból. Viszont Hildenbrand Robi barátom apja, aki egy szövetkezetben kesztyű-

A Budai Spartacus vízilabdacsapata a hatvanas évek elején – az álló sorban jobbról a második Bihari Mihály (Családi fotóarchívum)

szabász volt, ami szintén nagyon úri szakmának számított, ismerte a Spartacus egyik vezetőjét. Ez az egyesület a kisipari szövetkezeti dolgozók sportklubja volt. A vízilabdacsapat edzője azt ajánlotta nekünk, hogy járjunk le vízipólózni, mert este hétkor kezdődnek az edzések a Császár uszodában. A vízilabda nem állt tőlem távol, hiszen a foci mellett korábban versenyszerűen úsztam. Így kerültem a Spartacus vízilabdacsapatához, ahol egészen katonakoromig, 1963 novemberéig pólóztam. Eleinte az ifjúsági, majd a felnőtt bajnokságban.

Meddig maradt Marosvári műhelyében?

➤ 1960 augusztusáig. Eljöhettek volna előbb is, de ennek külön története van. A szakmunkástanulói pályafutásom vége felé az egyik legbonyolultabb kárpitosmunka, egy heftelt, gombbal tűzött barokk fotel elkészítése is flottul ment. Ezt a feladatot általában a legtapasztaltabb segédek sem tudták megcsinálni. Ezért a mesterem benevezett a szakmunkásversenyre, ami elméleti és gyakorlati részből állt. Az 1960 áprilisában rendezett versenyen egy heftelt fotelt kellett elkészítenem. Minden versenyzőnek saját munkaasztala volt, s egy-egy munkafázis végeztével meg kellett állni, hogy a zsűri értékelje a munkát. Emellett a gyorsaságot, az időt is pontozták. A zsűritagok beszélgetéséből azt csíptem el, hogy az nem lehet, hogy egy mászik ipari tanuló nyerje meg a versenyt. Az eredményhirdetés jól elhúzódott: mi, versenyzők hosszasan vártunk arra, hogy a zsűri végre döntsön. Végül a javamra dőlt el a verseny, 1960-ban megnyertem a kárpitos szakma kiváló tanulója versenyét. Az első díj azt is jelentette, hogy egyből megkaptam a segédlevelet. Az oklevelet büszkén mutattam meg Marosvárinak, aki vállon veregetett, hogy ez nagy dicsőség, mert maszek tanulója még soha nem nyert ilyen versenyt. Mester, mondtam, ez azzal jár, hogy én most már segéd vagyok. Erre fölhorkant: mit képzelsz, négy hónappal előbb abba akarod hagyni a tanulóidőt? Hát persze, akkor segédfizetést kellett volna adnia. Augusztusig maradtam, majd hallgattam a segéd urak tanácsára, akik figyelmeztettek: soha ne legyél ott segéd, ahol tanultál, mert mindig tanulónak fognak nézni.

A Baross utcából hová ment kárpitossegédnek?

➤ A XI. kerületi Bölcső utcai kárpitosműhelyben lettem segéd, ahol azonnal elég nehéz feladatot kaptam, tizennégy óra alatt egy barokk fotelt kellett kárpitoznom. Senkitől nem kérdeztem semmit, átvettem a munkalapot, leszabtam a szövetet, megcsináltam a fotelt, nem tizennégy, hanem nyolc óra alatt. Amikor végeztem,

szóltam a főnöknek, hogy kész a bútor, nézze meg. A munkát mindig a főnök vette át, de a segédek is odajöttek megnézni. Akkoriban a segédek úgy dolgoztak, hogy mielőtt hazamentek, a köpenyükkal letakarták a munkadarabot, mert az nem járta, hogy valaki csak úgy odasomfordált és megfigyelte, hogy a másik hogyan dolgozik, esetleg elleste a szakmai furfangjait. Kizárólag a végterméket mutatták meg. Az első munkám után két idősebb segéd elismerően meg is jegyezté, hogy fiatalember, maga jó műhelyből jött. Amikor a Bölcső utcai műhelybe kerültem, hét forint volt az órabérem, de fél év alatt elértem az ott dolgozó legidősebb segéd órabérét, a tizenegy forintot. Onnan kerültem át a Fővárosi Javító-Szerelő Vállalathoz, a Javszerhéz, aminek a Telepes utcában volt a központja, de az Izabella utcában működött a kárpitósműhelye. Ott dolgoztam segédként egészen 1963 novemberéig, amíg be nem vonultam katonának két évre.

Hogyan jutott eszébe a továbbtanulás?

➤ Azon a nyáron azon gondolkodtunk Hildenbrand Robi barátommal, aki szintén olyan koravén volt, mint én, az anyjával élt egyedül, sokat olvasott, hogy most akkor merre tovább. Vásároltuk a könyveket, filmeket néztünk, a hétvégi fusizás közben rengeteget beszélgettünk, de a szabadidőnket is rendszeresen együtt töltöttük. Egy idő után megengedhettük magunknak, hogy csinálatott öltönyünk és cipőnk legyen, az Astoria étteremben vacsorázzunk. A beszélgetéseink során arra az elhatározásra jutottunk, hogy le kellene érettségizni. Így kötöttünk ki a Réáltanoda utcai Eötvös József Gimnáziumban, ahol beiratkoztunk a dolgozók esti tagozatára. Föl is vettek mindkettőnket. Persze egyáltalán nem volt szükségszerű ez a döntés, mert mehettem volna hat más helyre is. Sportoltam is: futballoztam, vízilabdáztam. Ezeket azonban abba kellett hagynom, mert a heti háromszori esti gimnáziumot nem lehetett összeegyeztetni a heti négyszeri vízipólóedzéssel. És nem az edzést választottam, pedig imádtam a vízilabdát, meg ment is, hanem a tanulást. Valahogy úgy alakult mindig, hogy nagy választások elé állított az élet, és az alternatívák útvesztőiben mindig jól választottam. Mintha valaki, valami terelt volna. Ahogy egyre inkább felnőtté váltam, úgy gyorsult fel a társadalomba való beilleszkedésem.

A katonaság alatt hogyan tudta folytatni a tanulmányait?

➤ Robit egy évvel előbb elvitték katonának. Szombathelyre került a határőrséghez, ahol huszonnyolc hónap volt a sorkatonai szolgálat. Engem a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia ór- és kiszol-

Kétszeres kiváló
katona
a csapatzászló
előtt
(Családi
fotóarchívum)

gáló századába hívtak be, és ott huszonnégy hónap volt a szolgálati idő. Kétszeres kiváló katona lettem, a második évben az élen járó rajparancsnoki címet is megszereztem, amivel állandó kilépési engedély járt. Így a második évben megengedték, hogy a kilépő időben levelező tagozaton folytathassam a gimnáziumot. Ilyenre azelőtt nem volt példa. A levelező tagozat végig jól ment. Amit például irodalomból tanítottak, azon már mind túl voltam: Ady Endre, József Attila, Babits Mihály, a hazai és a külföldi regényirodalom. Az igaz, hogy nem olyan összefogottan, nem részletesen elemezve, de az olvasmányélmény-anyagom messze nagyobb volt azokénál, akik ott tanultak. Mindent egybevetve: a gimnázium elvégzése nem okozott különösebb gondot, 1966-ban kitűnőre érettségiztem, egy évre rá, hogy leszereltem.

Miért éppen az ELTE jogi karának nappali tagozatára felvételizett?

➤ Nem volt evidencia, hogy a jogi egyetemre jelentkezzem, hiszen a kárpitosság jó szakmának számított, sokat is kerestem. Attól kezdve önállató lettem, önmagamot tartottam el, bár még mindig a Bokányi Dezső utcában laktam. A hétvégi fusizásból havonta ezerötszáz forintot adtam haza. Otthon egy szobában laktunk négyen, a fürdőszobánk egy lavór volt. Megtanultam, hogyan le-

het egy vödör vízben tetőtől talpig lemosakodni. Anyámnak nehéz volt elmagyaráznom, hogy nappali tagozaton fogok tanulni, igazából azt sem tudta, mit is jelent az, inkább azt kérdezte: akkor te nem fogsz dolgozni, nem hozol haza pénzt? Azt feleltem: anyu, a pénzt változatlanul hazaadom, mint eddig, de magamat fogom eltartani. Így is történt. Jó voltam matekból, fizikából is, de ilyen területre nem akartam menni. Nem a jogász pálya iránti elkötelezettségből jelentkeztem a jogi karra, hanem inkább azt néztem, hogy kedves tantárgyaimból, magyarból és történelemből kellett felvételizni. Robinak is mentek ezek a tárgyak. A gimnáziumban például semmit nem kellett történelemből és irodalomból tanulni, mert amit ott vettünk irodalmat, azt már mind elolvastuk. Előfizettünk *A világirodalom remekei* és *A magyar irodalom remekei* sorozatra, különböző magyar és idegen nyelvű könyvekre, kezdett megtelni a könyvtárunk, amit végig is olvastunk. Az érettségi után, 1966 nyarán úgy döntöttem, hogy a jelentkezésemet nappali tagozatra adom be.

Hogyan zajlott le a felvételi vizsga?

➤ Az írásbeli felvételi időpontja megegyezett a dolgozók iskolájának érettségi időpontjával. Bementem a dékáni hivatalba, és kérdeztem, mit tegyek. Mondták, írjak egy kérvényt, és akkor majd a pótfelvételi időpontjára hívnak be, egy héttel később. Az írásbeli után behívtak a szóbelire magyarból és történelemből. Samu Mihály volt a felvételi bizottság elnöke. Nem tudtam, ki ő, csak a neve ragadott meg: Samu. A szóbelin mindenki el akarta kerülni az SZKP XX. és XXII. kongresszusát. Én a XXII. kongresszust húztam. Ehhez a témához kapcsolódik egy pár évvel korábbi élményem. 1961-ben hirdették meg a nagy hrucsovi programot, amit Robival teljes egészében kiveséztünk. Nyáron az volt a szórakozásunk, hogy a Gellért hullámfürdőbe jártunk, napoztunk, lányokkal ismerkedtünk. A hullámedencében néztük a hullámokat, közben nagy hévvel vitattuk Hruscsovnak a XXII. kongresszuson bejelentett programját, persze kritikusan. Ebben a programban olyan dolgok voltak, hogy 1980-ra túlszárnyalják az Egyesült Államokat, olyan fejlett lesz a közellátás, hogy minden munkás ingyen fog ebédelni és vacsorázni az éttermekben, hogy a ruházat teljesen ingyenes lesz. Álltunk a napon, néztük a strandolókat, és egy jó óra hosszat röhögve beszélgettünk. Mivel működött a hullámgép, elég hangosan beszélgettünk. Egyszer csak oda-jött hozzánk egy idősebb nő, és ránk ripakodott: hogy képzelik maguk ezt a pocskondiázást? Ez a Szovjetunió gyalázása! Nem szégyellik magukat, hogy kifigurázzák a Szovjetunió Kommunis-

ta Pártjának kongresszusán elhangzottakat? A nő azt is mondta, hogy rendőrt hív. Meghökkenünk egy pillanatra: mi lesz, ha tényleg rendőrt hív? Szóval pont ezt a tételt húztam. Beszélni kezdtem a XX., a XXI. és a XXII. kongresszusról. Láttam, teljesen elképednek. Irodalomból az orosz írókat húztam. Többek közt megkérdezték, tudom-e, hol volt katona Tolsztoj. Azt válaszoltam: Csecsenföldön, amiről az egyik novellájában is ír.

Otthon mit szoltak a felvételihez?

➤ Pár hét múlva a postás egy vastag borítékot hozott, amit gyorsan eltettem. Anyám meg is kérdezte: Mi van, meg sem nézed? Húztam az időt, gondoltam, majd elmegy otthonról. Kimentem a vécére. A miénk a háromból a középső volt, amire hárman jártunk, ott nyitottam ki a borítékot. Sok papír volt benne, amit mind ki kellett tölteni. Végül megtaláltam a határozatot, hogy fölvettek nappali tagozatra, beiratkozás szeptemberben. Ott ültem, marhára örültem, de azonnal belém villant: hogyan mondom meg ezt anyámnak? Amikor bementem, azonnal felém fordult: na, mi van benne, fölvettek vagy mi? Mondtam, igen, fölvettek. Akkor most már nem fogsz annyit tanulni? Majd csak szeptembertől. Ez idő tájt már egy Pannónia utcai kárpitosműhelyben dolgoztam. Egész nyáron kárpitoztam. Aztán eljött a beiratkozás ideje, a munkahelyen elintézték, hogy szeptember 1-jétől felmondok, mert felvettek az egyetemre. Nem is volt semmi gond, leszereltem. De anyámnak is valahogy el kellett mondanom. Először csak annyit árultam el, hogy szabadságot vettem ki szeptember 1-jével. Aztán csak kiböktem: Anyu, kezdődik az egyetem, de én nappali tagozatra fogok járni. Kérdezte: Mint a gimnáziumban? Mondtam: Nem egészen, mert délelőtt lesznek az órák. Hogy-hogy délelőtt, hát te akkor dolgozol?! Délelőtt és délután lesznek az órák, és akkor nem fogok dolgozni. Teljesen kétségbeesett: Hogy képzeled, hogy nem fogsz dolgozni? Miből fogunk megélni? Megnyugtattam: fusizni fogok tovább, megígérem, amennyit eddig hazaadtam, ugyanannyit fogok adni minden hónapban. Szúrós szemmel rám nézett: fogsz tudni annyit fusizni? Igen, fogok tudni, ahogy a Robival eddig dolgoztunk, ezután is fogunk. És mi van Robival? Neki még egy évet kell tanulni, de ő is nappalira szeretne beiratkozni. Anyám nem értette, hogyan lehetek ilyen felelőtlen, hogy otthagynom a jó szakmámat, a jó munkámat, a jó fizetésemet meg a fusizást is. Erre megint elmondtam, hogy a fusizást nem hagyom abba, és adok haza ugyanannyit. Hihetetlenül nehezen emésztette meg a dolgot. De aztán beiratkoztam.

5. FEJEZET DÉLBEN AZ UTCÁN

Milyen érzés volt egyetemre járni?

➤ Óriási élmény. Az, hogy reggel nyolcra bementem, aztán déli tizenkettőkor vagy kettőkor meg kijöttem és szabad voltam. Azt megelőzően évekig nem jártam délben az utcán. Benn dolgoztam a műhelyben, legfeljebb a henteshez mentem ki enni valóért. Maga volt a csoda, hogy délután kettőkor az utcán lehettem. Szorgalmasan jártam az előadásokra és a szemináriumokra, aztán az utolsó óra után kijöttem az Egyetem térre, megnéztem a plakáton, mi megy az Egyetemi Színpadon vagy az Eötvös Klubban háromkor, négykor, és ha akartam, elmehettem oda. Hónapokig azt hittem, valamit elblicceltem, és azért van annyi szabadidőm. Nehezen szoktam meg, hogy kora délután már rendszeresen otthon voltam. Anyám furán is nézett rám: Hogyhogy te most jössz haza? Mert nem dolgozom. Mivel látta, hogy tényleg hazaadom a pénzt, lassanként megnyugodott.

Mennyire vonzották a hagyományos jogi pályák?

➤ Nem akartam én ügyvéd vagy ügyész lenni. Ezekről egyébként is nagyon homályos, ködös fogalmaim voltak. Mert ha mondjuk egy ötezer kötetes értelmiségi családban születek, ahol Hegel, Kant, Hobbes, Platón és Arisztotelész művei ott sorakoznak a könyvespolcokon, ahonnan le tudom venni, vagy valaki kezembe adta volna őket, és nem az egyetemen hallok róluk először, akkor talán a filozófia felé indultam volna el. Bár azt soha nem bántam meg, hogy jogot tanultam. Örömmel tanultam minden jogi tárgyat. Nemcsak a nagy klasszikus jogágakat szerettem, mint a büntetőjog vagy a polgári jog, hanem az olyan „reszti tárgyakat” is, mint a családjog vagy a pénzügyi jog. Mert érdekelt az, hogy a jog hogyan rendezi a családi viszonyokat, a gyámságot vagy a válást és a házasság vagyoni viszonyait. Vagy a pénzügyi jogban: hogyan lehet egy országban kibocsátani pénzt, mi az, hogy papírpénz? De szívesen és könnyen tanultam a politikai gazdaságtant

Az ELTE Jogi
Karának épülete
a hatvanas
években
(Archív fotó)

is. 1968-ban mi már egy némileg modernizált PG-t tanultunk. Nagy szerencsém volt abban, hogy a jó tanárokat fogtam ki. Ez történhetett volna másképp is.

Kik formálták a jogászai gondolkodását?

➤ A jogi karnak akkoriban kiváló professzori és tanári kara volt. Rám elsősorban Schmidt Péter szellemisége, Madarász Tibor igazgatási jogi és Világhy Miklós polgári jogi előadásai hatottak. A logikus jogi gondolkodást és szemléletmódot nagyrészt tőlük sajátítottam el. Sokat tanultam Németh Jánostól perjogból és Király Tibortól büntetőeljárás jogból. Királytól nemcsak a tananyagot, hanem a jogi kultúrát, a jogászság ethosát, etikáját is megtanultam. A jogtudományi ágakból sok minden érdekelt, elsősorban a közjog, az alkotmányjog és a közigazgatási jog.

Tárgítsuk a kört: kik hatottak a szellemi fejlődésére?

➤ Kétségtelenül a legnagyobb hatással Bibó István volt rám, az ő szelleme és gondolatrendszere inspirálóan hatott rám. Írásait utolsó egyetemi éveimben ismertem meg: revelatív erejű volt az olvasásuk, hiszen három évtizednyi tudományos emlékeztetés után fedeztem fel egy olyan friss szellemet, akinek a nevét az egyetemen korábban ki sem ejtették. A hetvenes évek elején már

el-elhangzott a neve előadásokon, hivatkozásokban. Könyvtárban utánanéztam, és elolvastam a Demokrácia-cikkét meg a többi, 1945 és 1948 között megjelent írását. Különösen a *Kényszer, jog, szabadság* című könyve, ami a doktori disszertációja volt, ragadott meg. A hetvenes évek közepén egyszer meghívtam előadást tartani a tanszékre, és akkor alkalmam volt beszélgetni vele. Ő is jogelmélettel, illetve jogfilozófiával kezdte a tanulmányait Szege-den, Horváth Barna tanítványaként. Láthatóan jólesett neki, hogy ismertem ezt a régi írását. Meg is jegyezte: nem gondolta volna, hogy jogászok még valaha a kezükbe fogják venni. Csodálkozott azon is, hogy Horváth Barnát valaki ismeri, hiszen az ő műveit sem tanították itt az egyetemen. Sajnos, többet személyesen nem találkoztam vele. Halála évében, 1979-ben kezdeményeztem, hogy távozásának első éves évfordulóján ki lehetne adni egy válogatott Bibó-kötetet. Az akkori elgondolásból csak hét év után született meg a háromkötetes – és még mindig nem teljes – Bibó-kiadás. Ugyancsak óriási hatással voltak rám Németh László és Illyés Gyula művei. Nemcsak egyetemista éveim alatt, hanem már korábban is, és azóta is folyamatosan. A következő, aki rám nagyon nagy hatással volt, az Lukács György. Elsősorban is társadalom-ontológiája, amely a hetvenes évek elejétől folyamatosan jelent meg a *Filozófiai Szemlé*ben. Tanulmányaimban erre építettem a felelősségelméletet, a jogfilozófiát, rendszeresen tanítottam a jog ontológiáját. A politika ontológiáját ma is Lukács alapján vélem kidolgozhatónak. Megemlítem még Tőkei Ferencet is, akinek a formációelmélete rám inspiratív erővel hatott. Kutatásai jelentős szerepet játszottak abban, hogy a hatvanas években az „ázsiai” termelési módról széles körű tudományos vita bontakozott ki. A kiváló sinológus a disszertációm megírásában is segítségemre volt. Tőkeivel való ismeretségem később barátsággá fejlődött. Szellemi fejlődésemben később sokat jelentett az a baráti kör is, amely a hetvenes évek közepétől rendszeresen összejött Kósa Ferencnél. Művész, költő, filozófus, politikus egyaránt megfordult ebben a körben. Ez egy nagyszerű szellemi közeg volt. Szinte nem volt olyan magyar film, amit ne láttunk volna. A hatvanas évek közepétől Jancsó Miklós, Makk Károly és a többi nagyszerű filmrendező művei vonzottak a moziba. Szívtuk magunkba a kultúrát. Rendszeresen olvastunk legalább öt-hat folyóiratot. Akkoriban a legnépszerűbb lapok a *Nagy Világ*, az *Új Írás*, a *Kortárs*, a *Valóság* és a *Világosság* voltak. Beszélgetéseink gyakran egy-egy folyóirat cikke körül forogtak.

Mikor oldódtak meg a pénzügyi gondjai?

➤ Az első évben a hétvégi fuszításokból tartottam el magam. Aztán másodéves koromtól népköztársasági ösztöndíjas lettem, és havi ezer forintot kaptam, ami szép pénz volt. A korrepetálással kiegészítve ez még szebb összeget jelentett. Megélhetési gondjaim azzal együtt nem voltak, hogy közben haza is adtam.

Hogyan jött szóba a korrepetálás?

➤ Harmadévesen a polgári eljárásjogi tanszékre kerültem demonstrátornak. A polgári perrendtartás egy nagyon buktató tárgy volt, különösen az esti tagozatosok közül kaptak sokan elégtelent. Szigorú vizsgáztató hírében állt a tanszék két neves professzora, Révai Tibor és Névai László, valamint két fiatal adjunktusa, Németh János és Varga Gyula is.

Németh János szigoráról az elmúlt fél évszázadban valóságos legendák születtek. A nyolcvanas években, az Éjféli Igazság című kari lapban megjelent anekdota szerint Györgyi Kálmán akkori dékánhelyettes vizsgáztatás közben benyitott a szobájába, és a felől érdeklődött, hogyan mennek a vizsgák. Németh azt felelte, hogy katonásan. Mire Györgyi: Hogy érted ezt, János? A válasz így hangzott: Egy, kettő, egy, csak sajnos sok a ballábas.

➤ Tény, hogy Németh János fiatal adjunktusként is érezte a szigorúságát. Révai, aki szintén szigorú vizsgáztató volt, valamiért kedvelt, kisebb dolgokban segédkeztem, javígtattam, írtam neki. Egyszer megkérdezte tőlem: Misi, tudom, egyedül tartja el magát, de miből él? Mondtam, hogy a hétvégeken dolgozom, kárpitos vagyok. Nem akar tanítani? Kérdeztem: Mit? Polgári eljárásjogot. Kérdeztem: Kinek? Révai elmagyarázta, hogy főként a levelező tagozatra sok idősebb, már magas pozícióban lévő vállalati, szövetkezeti és tanácsai vezető jár, akik szoros időrendben élnek, és kevés idejük van tanulni, hogy átmenjenek a vizsgán. Közülük többen megkeresték Révait, hogy nem tudna-e ajánlani egy fiatal tanársegédet vagy valakit az egyetemről, aki tanítaná őket. Így ismertem meg egy szövetkezeti elnök asszonyt, aki szép, nagy lakásban élt a családjával. Elpanaszolta, hogy sehogy sem tudja megtanulni az anyagot, az eljárási határidőket, és ezért kétszer is megbukott. Megkért, hogy korrepetáljam. Elárultam, hogy én illet még nem csináltam, de megpróbálom. Kérdezte, hogy mennyit fizessen. Mondtam: Semennyit, mert Révai tanár úr kérésére vállaltam a feladatot. Ingatta a fejét: Szó sem lehet róla, hiszen ez magának munka, inkább mondjak egy óradíjat. Mivel fogalmam sem volt az óradíjakról, közölte, hogy nem akar megsér-

teni, de kétszáz forintra gondolt, ha az megfelel. Majd elájultam, hiszen a heti nyolcszáz forintot egy teljes hétvégi fusimunkával tudtam keresni. Elkezdtem tanítani, és a hölgy végül átment a vizsgán. De nem a Révainál, hanem egy másik oktatónál, tehát nem volt semmi prótekcio. Az esetnek híre ment. Egymás után jöttek a javakorabeli, de rendes emberek, hogy korrepetáljam őket. Egyikük sem volt ostoba, csak hihetetlenül elfoglalt. Tudtam hozzájuk igazodni. Kialakítottam a saját tanítási módszereimet, az eljárást lerajzoltam egy folyamatábrában, hogy első fok, per előtti eljárás, másodfok, a rendkívüli peres eljárás stb. És ezeket meg a perköltségviselés szabályait is lerajzoltam. Egyrészt így én is jobban megtanultam, hiszen tanítva mindent jobban lehet megtanulni, másrészt velük is könnyebben meg tudtam érteni az összefüggéseket. Eredményesnek bizonyult a tanítás. Kettessel, hármassal, de volt, aki négyessel ment át. Már a jogelméleti tanszéken voltam tanársegéd, de annyi munkám volt, hogy még három évig polgári perjogot tanítottam. A népköztársasági ösztöndíj és a tanítás mellett fokozatosan abbahagytam a hétvégi kárpitosmunkát. Olyan jól éltem a magas óradíjból, hogy megszűntek az egzisztenciális gondjaim.

A vizsgákra nem árt nyugodtan felkészülni. Hol tudott tanulni?

➤ Négyen éltünk egy szoba-konyhás lakásban. Egyre nehezebben ment otthon a tanulás, folyamatosan szólt a tévé, nagy volt a zaj. A konyhában tanultam, ahol nem volt fűtés. Harmadéves koromban kaptam is egy csúnya vesemedence-gyulladást, amivel kórházba kerültem. Ott, ahová anyám takarítani járt, volt egy idősebb ruhatáros néni. Amikor egyik este bementem segíteni, fölmosni, tükröt pucolni, mosdót tisztítani, megkérdezte tőlem, tudok-e otthon nyugodtan tanulni. Mondtam: eléggé nehezen. Erre fölajánlotta, hogy menjek föl hozzá tanulni, hiszen napközben teljesen üres a lakása. Két évig nála tanultam. A Nyári utcában egy szép nagy lakásban élt egyedül, mert a szülei, rokonai Auschwitzban meghaltak, később a férje is elhunyt, a gyerekei pedig már nagyok voltak, és kirepültek a családi fészekből. Rengeteg könyve volt, tanulás után sokat beszélgettünk az olvasmányaimról. Egy idő után annyira megkedveltem, hogy még a kulcsát is odaadta, és így bármikor fölmehettem hozzá. Otthagyhattam a jegyzeteimet, könyveimet, még egy rekeszt is készített nekem.

Mégis kollégista lett. Mikor?

➤ Negyedikes koromban. 1970-ben a Szerb utcai kis, zsúfolt fiúkollégium kiköltözött a Budaörsi útra. Az új kollégiumi épület-

ben üres helyek is maradtak. Akkoriban a budapesti önellátók és árvák is jogosultak voltak kollégiumi helyre. A tanárain, miután tudták, hogy önellátónak vagyok elkönyvelve, szóltak, hogy van üres kollégiumi hely, jelentkezzek. Föl is vettek a kollégiumba. Mondtam anyámnak, hogy elköltözöm a Budaörsi úti kollégiumba. Mire ő: jó, jó, de... Megnyugtattam, hogy továbbra is adom haza a pénzt, mert a kollégiumért nem kell fizetni, hiszen önellátó vagyok. Elköltözésem kisebb érzelmi válságot okozott az anyámnak, de megértette, hogy kinőttem a lakást, és az életvitel-em is eltért a családtól. Hárman laktunk egy szobában a tizedik emeleten. A diploma megszerzése után egészen 1975-ig bennmaradtam a kollégiumban nevelőtanárnak. Először Funtig Zoltánnal laktam együtt, később már saját szobám volt.

Kik voltak az egyetemi csoporttársai?

➤ Tizenketten voltunk a tanulócsoportban. A névsorban voltak jeles és hozzám közel álló emberek, mint Bóhm Andris, aki később ügyvéd lett, az SZDSZ országgyűlési képviselője. Kialakítottunk egy közös tanulási metódust, amire vizsgára készülés közben jöttünk rá: a géppuskatűzszerűen fölített kérdésekre géppuskatűzszerű válaszokkal nehéz tételeket tudunk gyorsan és nem magyarázkodva átvenni. Ezt a kikérdezési módszert a második évtől honosítottuk meg, és vagy nálunk, a Bajnok utcában, vagy náluk, a XIII. kerületben ültünk le, és tételszerűen végigvettük a teljes tananyagot. Kimondottan kerestük azokat a buktató témákat, amelyekről tudtuk jól, hogy nehezek. Frocliztuk egymást, ki tud olyan kérdést feltenni a másiknak, amire nem tud válaszolni. Hét-nyolc óra alatt – egy-két szünettel – egy teljes tantárgyi tananyagot tudtunk átvenni. Csoportunkban hárman voltunk jeles tanulók, népköztársasági ösztöndíjasok: Bóhm Andris, Kalmár Sanyi és jómagam. Sanyi Jászapátiból való parasztyerek volt, szintén első generációs értelmiségi, rendkívüli ésszel megáldva. Sajnos ő már nincs közöttünk.

Három tudományos diákkörnek is tagja volt.

➤ Rendszeresen jártam az államigazgatási jogi tanszék tudományos diákkörébe. Több ok miatt is. Egyrészt közel állt hozzám a rendszerekben való gondolkodás, az igazgatás szervezése, a szervezettelmélet, a szervezetekre vonatkozó jog, benne a közigazgatási jog. Másrészt ott tanított a tanszéken egyik kedves atyai tanítómesterem: Madarász Tibor. Később tudtam meg, hogy egyszerű parasztyerekből lett népi kollégista és első generációs jogász. Az 1956-os forradalomban a minisztérium forradalmi bizottsága-

nak volt elnöke, és ezért elbocsátották, internálták. Gyakorlati jogász lett, és csak jóval később, túl a negyedik ikszen került vissza tanársegédnek az egyetemre. Aztán viszonylag gyorsan kandidált. Amikor vége lett az államvizsgáknak, szólt, hogy ülünk be a Csendes étterembe egy pohár sörre hármasan a Kalmár Sanyi-val. Ott azt mondta, na, Sándor és Misi, ezentúl tegeződünk. Szabadkoztunk, hogy tanár úr, nem áll rá a szánk, úgyhogy nem fog menni. Mondta: jó, szervusztok, innentől kezdve ahányszor elrontjátok, annyi pohár sört fizettek nekem. A tanszéken akkor egy nagyon jó tudományos diákkör működött, aminek a szervezésében kerültem 1968 nyarán egy hónapra Vácra kötelező közigazgatási szakmai gyakorlatra. Madarász Tibor és fiatal tanársegéd kollégája, Verebélyi Imre készített fel bennünket a gyakorlatra. Augusztus 21-én reggel ültünk vonatra a Nyugati pályaudvaron, hogy lemenjünk a gyakorlat helyszínére a váci városi tanács-hoz. A Siketnémák Országos Intézetének kollégiumi szobáiban helyezték el a társaságot. Ezek a napok azért maradtak emlékeztetésekként, mert akkor vonultak be a csapatok Prágába. A Csehszlovákiába igyekvő cseheket, szlovákokat és magyarokat Vácott szállították le a vonatról és a buszokról. A következő két hétben a váci főtéren gyülekeztek a hazatérésükben akadályozott emberek, hallgatták együtt a cseh rádióadókat, a Szabad Európa Rádiót és az Amerika Hangját.

Logikus lépés lett volna, ha ezek után az államigazgatási jogi tanszékre kerül demonstrátornak. Mégsem így történt.

➤ Azért nem kerültem oda demonstrátornak, noha Madarász Tibor hívott, mert előbb szóltak a polgári perrendtartási tanszékről. A perjogi tanszéken a tudományos diákköri dolgozatommal országos fődíjat nyertem. A perjog logikája mellett megismertem a nehézségeit is, főleg annak kapcsán, hogy esti és levelező tagozatos hallgatókat korrepetáltam. Később ebből a tárgyból, a rendkívüli perorvoslatokból írtam a szakdolgozatomat is a tanszék legszigorúbb tanárának tartott Németh Jánoshoz, akinek ugyanez volt a tudományos témája, a rendkívüli perorvoslatok, azaz a perújítás és a törvényességi óvás. Ennél a nagyon szigorú embernél kaptam jelest a szakdolgozatomra, ami nagyon nagy dolognak számított. Emellett tagja voltam az állam- és jogelméleti tanszék tudományos diákkörének is, ami főleg azért tetszett, mert államelméleti és szociológiai kérdéseket vitattunk meg. Minden félévben másik jogi kart látogattunk meg, így aztán hol Pécsen, hol Szegeden, hol Budapesten jöttünk össze.

Hogyan született meg az a döntése, hogy benntarad az egyetemen tanítani?

➤ Három tanszékről is kaptam ajánlatot, hogy maradjak benn. Az első az államigazgatási jogi tanszék volt, ahová az előző évben már két vagy három fiatal bekerült. Az egyetemen olyan státusz-elosztás működött, hogy ha valamelyik tanszék kapott két-három státuszt, akkor utána négy évig nem kaphatott. Madarász Tibor ennek ellenére szerette volna elintézni, hogy oda kerülhessek, de ez – mint mondta – egy kis időbe telik, mert tavaly is kaptak státuszt. Közben a perjogi tanszéken a két demonstrátor társam természetesen vette, hogy aki ott tanszéki demonstrátor, az azért megy oda, mert ügyvéd akar lenni. Akkoriban ötszáz főben volt limitálva a budapesti ügyvédség létszáma, amit az Igazságügyi Minisztérium állapított meg. Ebbe az ötszázas körbe évente legfeljebb nyolc-tíz ember kerülhetett be ügyvédjelöltnek. Három körből került ki az ügyvédutánpótlás. Az első kör: a jogi kar és az ügyvédi kamara között volt egy megállapodás, hogy a népköztársasági ösztöndíjasokat első helyen fölveszik, ha jelentkeznek ügyvédnek. A második kör: érvényesült a rekrutációs elv – nemcsak a jogászoknál, hanem például az orvosoknál és a színészeknél is –, azaz ösztönözték a szakmai dinasztiák kialakulását. Kónya Imre és Kutrucz Katalin is évfolyamtársaim voltak, és Kónya mindenáron ügyvéd akart lenni, hiszen ügyvéd családból származott, és sikerült is neki. A másik két demonstrátor társam, Bérces Róbert és Erdész Éva is ügyvéd lett később. A harmadik körbe a nagy protekcióval rendelkezők tartoztak. Az ügyvédi pályához nem igazságügyi minisztériumi, hanem pártközponti protekció kellett. A tanároktól tudtam: a pártközpontban az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya foglalkozott az állam és a jog ügyeivel. Onnan szóltak az igazságügybe, és úgy lehetett bejutni. Diáktársaim és a demonstrátorok között is azzal okoztam a legnagyobb meglepetést, hogy nem akartam ügyvéd lenni. Engem a bírói pálya vonzott. A Pesti Központi Kerületi Bíróságon voltam igazságszolgáltatási szakmai gyakorlaton, és az ottani tapasztalataimból írtam az első dolgozatomat a tanácsvezető bíró jogköréről, amely aztán országos díjat nyert az Országos Tudományos Diákköri Konferencián. Az egyik legnehezebb, de egyben legszebb hivatás a bíróé, akinek döntést kell hoznia, ami megítélem szerint a legfelelősségteljesebb munka. Névai László vetette föl, hogy mit szólnék a tanításhoz, lenne-e hozzá kedvem? Mondtam, hogy sokat tanítottam esti és levelező szakos hallgatókat a polgári perrendtartásra, úgy éreztem, meg tudtam ragadni a dolgokat. Ebben maradtunk. Aztán negyedéves koromban, a nyolca-

dik félév végén Samu Mihály, az állam- és jogelmélet tanszék vezetője, aki ismert a tudományos diákkörből, behívatott a szobájába, és érdeklődött, mi az elképzelésem a jövőről, és hogy érdekel-e az állam- és jogelmélet. Mondtam, persze hogy érdekel, azért járok ide. Erre megkérdezte: volna-e kedvem ott maradni a tanszéken tudományos ösztöndíjas gyakornoknak? Közöltem vele, hogy polgári perrendtartási témából írom a szakdolgozatomat, ott vagyok demonstrátor. Azt mondta, nem baj, írjam meg a szakdolgozatomat, de ha az állam- és jogelmélet jobban érdekel, akkor 1970 ősztől tudományos ösztöndíjas gyakornok lehetek náluk. Csak annyit kért, hogy döntsek viszonylag gyorsan, mert a kar összesen nyolc tudományos ösztöndíjas gyakornoki állást kapott, és ebből az egyiket az ő tanszéke. Megjegyeztem, hogy nekem még nincs diplomám. Erre Samu azt mondta: ez nem jelent problémát, már megbeszélte az egyik dékánhelyetttel, és függetlenül attól, hogy csak februárban lesz az államvizsgám, megkaphatom az állást. Még azt is hozzátette, hogy ezerötszáz forint lesz a fizetésem.

És mit válaszolt?

➤ Pár hét gondolkodás után ígént mondtam. Ezután elmentem Madarász Tiborhoz, és közöltem: az a helyzet, tanár úr, hogy Samu Mihály megkeresett, és elfogadtam az állásajánlatát. Jaj, Bihari, mordult rám, már beszéltem is magáról a tanszékvezetővel, de ha úgy érzi, helyesen döntött, akkor rendben van. Bementem Névai Lászlóhoz is, aki szintén tudomásul vette az elhatározásomat.

Mikor avatták doktorrá?

➤ 1971 februárjában. Az avatásra szüleim is eljöttek. Samu Mihály fölhívott a tanszékre, ahol bemutattam a szüleimet. Pár szót váltottunk, aztán átmentünk a Véndiákba, egy másik kedves idős tanárommal, Bodgál Zoltánnal együtt. Neki is kalandos élete volt: kohászként dolgozott Miskolcon, de üzemi balesetben elveszítette az egyik csuklóját, és akkor szakérettségire irányították át. A két éves szakérettségi után, mivel nagyon jó fejű volt, bekerült az egyetemre. Bodgál Zoli évtizedeken keresztül tanított a büntetőjogi tanszéken.

Milyen emlékeket őriz egyetemista éveiről?

➤ Az egyetemista lét maga volt a boldogság. Ma is azt tartom, hogy az életemben nem voltam annál boldogabb. Amikor egyetemistáknak a gólyatáborban előadást tartok, mindig elmondom: higgyék el nekem, hogy az egyetemista létnél nincs boldogabb élet.

6. FEJEZET

A KATEDRA VONZÁSÁBAN

Negyven évvel ezelőtt hivatalosan is egyetemi oktató lett.

➤ 1970. szeptember 15-étől vagyok munkaviszonyban, illetve közalkalmazotti jogviszonyban az ELTE Állam- és Jogtudományi Karával. Először tudományos ösztöndíjas gyakornok, majd tanársegéd lettem, 1975-től adjunktus. Az évfolyamomról nyolcan maradtunk benn akkor az egyetemen. Se előtte, se azóta ennyi embert nem tartottak benn tanítani.

Mi volt az első megbízatása?

➤ Amikor februárban megkaptam a diplomámat, jelentkeztem Samu Mihálynál, hogy mi lesz a dolgom. Azt mondta, nézzük át a szemináriumi gyakorlatokat, a tematikát Szilágyi Péterrel, aki két évvel korábban került oda fiatal tanársegédként, és tegyünk javaslatot a szakirodalomra, hogy mi maradjon, mi ne. Azt is kérte, hogy járjak be az előadásokra, és figyeljem a tanárokat. Szabó Imre adta le akkor a jogelméleti részt, míg Samu Mihály az államelméletet. Aztán ősztől szemináriumi gyakorlatokat kell tartani, majd előadásokat a bevezetés az állam- és jogtudományba elnevezésű tantárgyból. Megkérdeztem, hányra kell bejönnöm reggel. Azt felelte, hogy nem kell ide állandóan bejárni, járjon inkább könyvtárba, vagy itt van húsz folyóirat, lehet olvasni, jegyzetelni, illetve tartsak továbbra is tudományos diákkört. Ez életem másik egyszerű időszaka volt, kötetlen munkaidővel, amikor az ember azon gondolkodik, hogy most mit olvassak el, minek nézzek utána. Persze rengeteg dolog volt, aminek utána akartam nézni, amit szerettem volna jobban megismerni. Elkészítettem az elolvasandó tudományos művek listáját.

Milyennek találta a hetvenes évek egyetemi közéletét?

➤ Izgalmasnak. Akkoriban az volt a szokás, hogy a tanszékvezető végigvitte a fiatal, frissen bekerült ösztöndíjas gyakornokot és tanársegédet az összes tanszékre, és bemutatta azoknak is, akiket

már személyesen vagy csak a katedráról, vizsgáról ismert. Az is természetes volt, hogy a nagy névnapokon összejött nyolcvan-száz ember az egyetemről, a Magyar Tudományos Akadémiáról, de megjelentek szép számban gyakorlati jogászok, ügyészek és ügyvédek is.

Melyek voltak a nagy névnapok?

➤ Ilyen volt a Mihály-nap, amelynek középpontjában főnököm, Samu Mihály állt, a Zoltán-nap Bogdán Zoltánnal, Funtig Zoltánnal. Aztán híres volt a Tibor-nap Király Tiborral, Madarász Tiborral, az Imre-nap Sárándi Imrével, Seres Imrével, a József-nap Molnár Józseffel, aki igen népszerű volt a karon. Ezek a névnapokon a százhusz oktatóból legalább negyven-ötven jelent meg, de nem mindegyiken mindenki. Ez egy nagy szocializációs közeg volt, ahol a fiatal oktatók megismerkedhettek, beszélgethettek a híres professzorokkal. Az is jellemző erre az időszakra, hogy minden tanszékre jártak a szakmai folyóiratok. Mi, fiatal oktatók rendeztük a könyvtárat, hordtuk föl a katalogizált könyveket, vezettük a katalógust, tartottuk rendben a szaklapokat. Mindenki akkor nyúlt valamelyik folyóirathoz, amikor csak akart. Egy idő után bevezettük Szilágyi Péterrel a szombati olvasónapot. Szombaton csönd volt az egyetemen, be lehetett menni, levettük a cikkeket, tanulmányokat a polcról, és ha többen voltunk a szobában, akkor el is kezdtünk róla beszélgetni. Később több fiatal oktatóval intenzív angol nyelvtanfolyamra is beiratkoztunk a Rigó utcába. Ebben a pezsgő egyetemi közéletben nem fordulhatott elő, hogy ha az oktatók közül valakinek a *Jogtudományi Közlönyben*, a *Magyar Jogban* vagy az *Állam és Igazgatás*ban cikke jelent meg, arról két-három napon belül ne beszélünk, vitatkoztunk volna. Fiatal oktató koromban írtam egy vitacikket a „teljes determinista” felelősségfelfogás filozófiai kritikájáról, ami két részben jelent meg a *Jogtudományi Közlönyben*. A felelősségelméletéről akkoriban Földesi Tamás tartott előadásokat, emellett megjelent Eörsi Gyulának egy vaskos könyve, *A polgárjogi felelősség* címmel, míg Vigh József, a kriminológia tanszék vezetője az úgynevezett teljes deterministaelmélet és materializmus alapján elemezte a deviáns viselkedésekkel kapcsolatos felelősséget. Ehhez képest én elsősorban Lukács György, illetve sok tekintetben Heller Ágnes erkölcsről szóló könyvei hatására írtam meg a dolgozatomat az általános felelősségről és a jogi felelősségről. A legtermészetesebb dolognak számított, hogy az érintett három, nálam jóval idősebb professzor nem állott részt venni azon a vitaülésen, amelyen előbb Földesi Tamás és Vigh József mondta el az álláspontját, majd én reflektál-

tam az elhangzottakra. A vitaülést a harmadik emeleti könyvtárban rendezték, ahol még a létrákon is csüngtek a hallgatók.

És Eörsi Gyula mit szólt a kritikához?

➤ A felelősségelméletéről volt egy százoldalas kéziratom, amit odaadtam olvasni Sárközy Tamásnak. Később elmesélte, hogy a Jogtudományi Intézetben Eörsi odalépett hozzá, és megkérdezte, mit olvas. Sárközy röviden felelt: Bihari cikkét a felelősségről, és veled vitatkozik. Eörsi gyorsan elkérte a kéziratot, és két órára a szó szoros értelmében bezárkózott a szobájába. Amikor kijött, letette Sárközy elé a dolgozatot, és csak annyit mondott: Neki van igaza.

Hány tanórája volt egy héten?

➤ Heti tizennégy órában tartottam előadásokat és szemináriumokat. A tanszéken három tantárgyat tanítottunk mindannyian: az állam- és jogelméletet, a szociológiát és a bevezetés az állam- és jogtudományba elnevezésűt. Szilágyi Péterrel bekapcsolódtunk a szociológia oktatásába is. Mivel Kulcsár Kálmán egy sokat utazó professzor és a Szociológiai Intézet igazgatója volt, ezért előfordult, hogy este szólt: másnap menjünk be, és Max Weber protestáns etikájáról tartsunk előadást.

Oktatóként a bevezetés az állam- és jogtudományba című tantárgy előadásaival vált népszerűvé a hallgatóság körében. Mi volt a titok?

➤ A tárgyat Szilágyi Péter kollégámmal jelentősen átalakítottuk, és a tankönyvhöz képest az előadásokon egy teljesen más tematika szerint oktattunk. Egyik évben Szilágyi tartotta az előadásokat a nappalin és én az estin, következő évben fordítva. Samu Mihály abban az időben nagyon nyitott gondolkodású professzor-ként rendre engedélyezte, hogy elsősorban ne a tankönyvben lévő anyagokat adjuk le. Persze az előadások és a szemináriumok tematikáját be kellett mutatni. A hetvenes évek elején Max Weber munkásságát vagy a lengyel származású kultúranthropológus, Bronislaw Malinowski *Baloma* című könyvét tanítottuk. Ugyanígy behoztuk az amerikai Margaret Mead *Férfi és a nő* című munkáját, amelyben az észak-amerikai és a csendes-óceáni szigetek társadalmait hasonlította össze. Mead egyes szigeteken például arra figyelte fel, hogy ott az asszonyok foglalkoznak az üzlettel, míg a férfiak művészek. A fiúk és a lányok gyakran eltérő nevelést kaptak, más elvárásokat támasztottak velük szemben. A különféle társadalmakban változatos módon jelentek meg ezek a különbsé-

gek. Aztán akkoriban jelent meg C. Wright Mills *Hatalom, politika, technokraták*, továbbá David Riesman *A magányos tömeg* című szociológiai bestsellere. Ezeket a könyveket tulajdonképpen a 68-as gazdasági reform hatására adták ki magyarul. Csak éltünk a lehetőséggel, és beemeltük őket a tananyagba. Ketten vizsgáztattuk az egész évfolyamot, így számon is tudtuk kérni azt, amit leadtunk.

A modern, felvilágosult gondolatok, a szociológiai bestsellerek nyilván vonzották a fiatalokat a tudományos diákkörökbe, illetve a tanszékre.

➤ Nagyon jó légkörű tanszék volt, sok hallgató járt a jogelméleti és a szociológiai tudományos diákkörökbe. Ezeket látogatta többek között Szabó Máté, Halmai Gábor, Kukorelli István és Kerekes Zsuzsa. Akkoriban több fiatal oktató is bekapcsolódott a tanszék munkájába. Nem akarok dicsekedni, de Samu Mihályt azért meg kellett győzőm arról, hogy vegye oda a tanszékre Kéri Lászlót, Stumpf Istvánt, Fazekas Józsefet, majd később Paczolat Pétert és Boros Lászlót.

Az elmondottak szerint a hetvenes években az idősebb és fiatalabb oktatók, illetve az oktatói kar és a hallgatók között gyümölcsöző együttműködés alakult ki. Voltak-e ezeknek a kapcsolatoknak egyetemen kívüli színterei is?

➤ Akiknek délben nem volt órájuk, azok egy időben mentek ebédelni először az Eötvös Klub menzájára, később pedig – miután az egyetem kinőtte a menzát – a Múzeum Étterem Bródy Sándor utca felőli részébe. Ez egy olyan szocializációs közeg volt, amely segített bevezetni az egyetemi létbe, és nemcsak olvasmányélmények alapján, hanem emberileg is jobban megismertük egymást. Az idősebb oktatók rengeteget meséltek az egyetem történetéről, arról, hogy X. Y. hogyan zakatoltatta a padok között a diákjait az ötvenes évek elején, kit hogyan rúgtak ki az egyetemről, miért került el, mi történt 1956-ban, hogyan osztatták föl a pártbizottságot a jogi karon, aztán hogyan szerveződött meg újra, annak ki lett a vezetője, hogyan lett nagyon fiatalon, már harminchét éves korában dékán Sárándi Imre. Vagy hogyan lettek a fiatal káderek negyvenéves korukra professzorok. Mi úgy írtuk le ezt a folyamatot, hogy a társaság szocializációs gyorsliftbe került, és így lett viszonylag ifjú korában egyetemi tanár Berényi Sándor, Samu Mihály, Seres Imre, Sárándi Imre vagy Szabó Lászlóné. Némileg más volt Madarász Tibor és Hajdú Lajos útja. A hetvenes évek derekán ők alkották az egyetemi pró-

fesszori körnek a tanszékvezetői karát. Hihetetlen sok élményt hallottunk tőlük, és nemcsak egyetemi történeteket, hanem szakmai dolgokat is. Ez egy olyan közeg volt számomra, amely utolérhetetlen információkkal látott el, ismereteket adott, igazodási pontokat jelentett, de olykor távolodást is. Mert nem csupán a jogról, a vagányokról meg az okosokról esett szó, hanem olyan emberekről is, akik szántszándékkal ártottak, másokat rúgattak ki. Előfordult, hogy szóltak, na, ezek előtt meg se szólaljunk. Aztán már tudtuk, kik előtt nem szabad beszélni. Csak a kilencvenes években vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy néhány oktató ilyen típusú feladatot is ellátott.

Mármint besúgó volt, III/III-as ügynök.

➤ Különösebben nem érdekelt a dolog. A jogi karon, a dékáni titkárság mellett volt egy ajtó, amelyre nem volt kiírva semmi. Szilágyi Péter kollégám említette egyszer, talán 1972-ben, hogy az a BM-s összekötő szobája. Abban az évben nagy forgalma lehetett, mert a március 15-i tüntetés után egyetemisták – más fiatalokkal együtt – különváltak a hivatalos ünneptől, és a Kossuth-szoborhoz, majd a Batthyány-émlékműhöz vonultak, elénekelték a Himnusz, koszorút, virágot helyeztek el. Emiatt bevitték őket a rendőrségre, és néhányukat később el is távolították az egyetemről. Aztán március 21-én Demszky Gábor vezetésével ellentüntetést szerveztek a Dózsa György útra a tanácsköztársasági emlékműhöz. Az engedély nélküli szélsőbalos szervezkedés miatt Demszkyt egy évre kizárták az egyetemről.

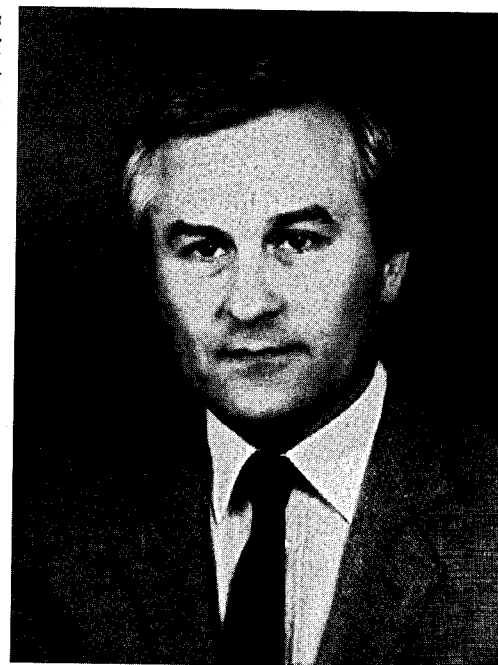
Az idősebb professzorok közül kikkel került szorosabb munkakapcsolatba?

➤ Szerencsém volt, hogy hallgató koromban az összes szigorúnak tartott, nemcsak ismeretet, hanem szemléletet is adó tanárral találkoztam. Amikor egyetemi tanársegéd lettem, mint fiatal oktatót rendszeresen beválasztottak az államvizsga-bizottságba. A feladatom többnyire a jegyzőkönyv vezetésére szorítkozott. Az alkotmányjogi és államigazgatási jogi vizsgabizottságban Madarász Tibor és Berényi Sándor mellett vizsgáztathattam, akiknek nagyon nagy tekintélye volt előttünk, fölneztünk rájuk. Egy időben kértem, hadd vizsgáztathassak polgári jogból. Azt válaszolták, nincs akadálya, de ez attól függ, hogy a polgári jogi tanszék elfogad-e. Szerettem volna ugyanis más jogágban, tételes jogi tárgyban is vizsgáztatni. Ez végül nem jött össze, így államigazgatási jogból, később állam- és jogelméletből államvizsgáztattam. Szorosabb munkakapcsolatom alakult ki Király Tibor professzor-

ral is, aki az egyetemen a büntetőeljárás jogot tanította. Bíró Zoltán ajánlásával kerültem fiatal tanársegédként külsősnek a Művelődési Minisztériumban az egyetempolitikai főosztályra, ahol Király Tibor volt a főosztályvezető. Négy évig dolgoztam mellette külsősként. Ekkor ismerkedtem meg közelebbről az egyetemi szervezeti rendszerrel, az egyetemekre vonatkozó joganyaggal, szabályzatokkal, a szervezeti felépítéssel és a kinevezési rendszerrel. Vagyis akárhány helyre mentem, bizonyos értelemben mindig új szakmát tanultam. Nagy hatással volt rám Sárándi Imre is, aki egy rendkívül értelmes polgári jogász volt, nagyszerű előadó és nagyszerű ember. Nagy szíve volt, mindenkinek segített. Nekem is 1972-ben. Amikor frissen tanítani kezdtem a bevezetés az állam- és jogtudományba című tantárgyat, politikai jellegű feljelentés érkezett ellenem. Sárándi teljes mellszélességgel kiállt mellettem, és megvédett. Amikor először, 1973-ban beosztottak felvételiztető bizottságba, Világhy Miklós polgári jogi professzor mellé kerültem. A háromtagú bizottságban mindig volt egy professzor vagy egy docens elnök, mellette egy fiatal oktató és egy KISZ-es, akit az ifjúsági szervezet delegált. A fiatal oktató vezette a jegyzőkönyvet, de ő is teljes jogú szavazó tagja volt a bizottságnak. Együttműködésünk úgy folytatódott, hogy ezt követően – ahogy ezt később megtudtam – ő kérte, engem osszanak be mellé a bizottságba. Nyolc évig vele felvételiztettem, ami alkalmat adott arra, hogy a vizsga előtt és után, szünetben beszélgesünk a jogszociológiáról, a polgári jogról és mindenféle egyébéről. Ezekben az időkben a jogi karon úgy alakult, hogy az egyik évfolyamnak Eörsi Gyula, a következőnek Világhy Miklós tartotta a polgári jogi előadásokat. Én Világhy-évfolyamra jártam, és mindig nála vizsgáztam. Nagyon szigorú ember volt. Nagyon nagy hatással volt rám mint ember és jogász is, nagyra tartottam a jogászai szemléletét és gondolkodását. Minden órán többet adott, mint a tananyag. Gyakran szóba hozta a jogászai intelligencia, a szakmai etika kérdéseit. Világhy az egyik legvilágosabban fogalmazó jogász volt, akit valaha ismertem. Az akkor hatályos Polgári törvénykönyv nagy részét ő írta. Szladits Károlynak, az egyik leghíresebb magyar magánjogásznak volt a tanítványa.

Eörsi Gyulával kapcsolatban említette a kézirat történetét. Pár mondat kedvéért kanyarodjunk vissza hozzá. Jogászai berkekben tudtak Eörsi és Világhy személyes ellentétéről, arról, hogy szinte nem is beszéltek egymással, miközben közösen írt tankönyveikből máig tanulnak a joghallgatók. Milyen benyomásokat szerzett róla?

Az állam- és jogelméleti tanszék adjunktusa (Családi fotóarchívum)

➤ Eörsi Gyulát egyetemista koromban nem hallgattam, de amikor végeztem, rendszeresen beültem az előadásaira, mert nagyon nagy hírük volt. Az egyik legjobb, legszellemesebb előadónak tartottam. Nem ragaszkodott úgy a tankönyvhöz, a tematikához, mint Világhy, aki hozzá képest erősen tananyagközpontú volt. Ugyanígy, már végzett egyetemistaként, fiatal oktatóként jártam be Brósz Róbert római jogi professzor előadásaira, amelyek szintén legendások voltak. Aki csak egyszer-kétszer hallgatta meg, az is hatása alá került, és nem kötelességtudatból, hanem örömmel járt be az óráira. Brósz nagyon szigorúan vizsgáztatott, de hihetetlen szuggesztív egyéniség, nagyszívú ember volt, akihez már oktatótársként kerültem közel.

Alighogy átvette 1971 februárjában a jogi diplomát, pár hónappal később már jelentkezett is az ELTE Bölcsészettudományi Karán újonnan indított képzésre, a szociológia szakra.

➤ 1971 nyarán hirdették meg először a szociológia szakot, amelyre Szilágyi Péterrel és Kalmár Sanyival együtt jelentkezünk. Fől is vettek mindhármunkat. Huszár Tibor volt a vizsgabizottság elnöke, aki kollégaként üdvözölt minket, és azt mondta, milyen nagyszerű dolog, hogy jogászok is érdeklődnek a szociológia iránt. A hároméves szakot Szilágyival el is végeztük. A szociológia szakon is nagy hatású tanárokkal találkoztam. Huszár Tibor

tanította a szociológiatörténetet három éven át. Egy hihetetlen olvasottságú, asszociatív órákat tartó professzor volt, akinél mindig lehetett közbekérdezőssel vagy közbeszólással valamilyen irányba terelni a beszélgetést. Cseh-Szombati László, aki a Központi Statisztikai Hivatal elnöke volt, a szociológia módszertanát, matematikai statisztikát, az empirikus statisztikai felmérések módszertanát tanította, nagyon kemény vizsgákkal és buktatásokkal. Patáki Ferenc oktatta a szociálpszichológiát, ami rám nagy hatással volt. Ferge Zsuzsa tanította a társadalmi mobilitás és a társadalmi struktúra tantárgyakat. Velünk jártak a szociológia szakra Csepeli Györgytől Székely Máriaig azok is, akik később a szociológia tanácsék adjunktusai, tanárai és professzorai lettek a bölcsészszakon. Együtt tanultuk a szociológia tudományát a tanárokkal a nálunk idősebb, nem professzionális szociológusoktól, de autodidakta módon a szociológiát és annak különböző ágait kitanulóktól. Ez nekem külön szemléletmódot adott a jogi dogmatikai gondolkodáshoz.

Voltak vitáik a bölcsész kollégákkal?

➤ A jogászai gondolkodásban mindig az ragadott meg, hogy szigorú pontosságra törekszik. Sokat kínlódunk emiatt a szigorú fogalmi gondolkodáshoz nem szokott hallgató- és oktatótársainkkal. Amikor például az alkoholizmus társadalmi jelensége került szóba, igyekeztük megragadni az alkoholizmus fogalmát: miből mennyit és hogyan. Letorkolltak minket, hogy ti már megint jogászoktok. Mondtuk: igen, mert ha az alkoholizmust mint társadalmi jelenséget vizsgáljuk, előbb tudnunk kell, miről beszélünk. Azzal tromfoltak le, hogy ezt nem így kell kezdeni. Konkrét eseteket meséltek, például egy zseniális fiatalemberről, aki szerelmi csatlódásában kezdett inni. Egy matematikus hallgatótársunk pedig úgy vélekedett, hogy az alkoholizmus egy képlet. És egy bonyolult, de azért követhető képletben tényleg leírta, mi az alkoholizmus matematikai szempontból. Hozzátette: ez az igazi fogalmi megragadás, és nem a jogászai, mert szerinte a normatív fogalmi rendszer túlságosan rugalmas. Erre azt feleltük, hogy természetesen rugalmas, csak hogy a tipikus eseteknél a határesetek sokkal izgalmasabbak a jogász számára.

7. FEJEZET

MISKA, NEM AKARSZ BELEPNI A PÁRTBA?

Tagja volt a KISZ-nek?

➤ A szocializmusban, az egypártrendszerben mindenki kötelezően kisdobos, majd úttörő és azt követően 14-18 éves korában KISZ-tag volt. Én viszont kimaradtam a KISZ-tagságból. Egyébként a piros nyakkendővel kapcsolatban volt egy kisebb afférom: Az iskolában egyszer kalózt játszottunk, s a nyakkendőt a fejemre kötöttem, ahogy a filmekben a kalóznál láttam, és így rohangáltam, hancúroztam az iskolaudvaron és a folyosón. Az egyik tanárnő kijött a ricsajozásra, meglátta a fejemre a piros nyakkendőt, és rám szólt, hogy mit csinálok, ez az úttörő nyakkendő megszégyenítése, azonnal adjam oda. Lekötöttem a fejemről, és odaadtam. Nem kellett mindennap hordani a nyakkendőt, de ha valami ünnep vagy kirándulás volt, föl kellett venni. Anyám egyszer megkérdezte, hol van a nyakkendőm, mert fel kellett volna venni valamilyen ünnepi alkalomra. Szégyenkezve elárultam, hogy nincs nyakkendőm, mert elvette az egyik tanárnő. Kérdezte, miért. Mondtam, hogy kalózt játszottunk, és a fejemre kötöttem. Anyám rám szólt, hogy azonnal kérjem vissza, mert nincs pénze venni újabbat. Visszamentem az iskolába, kerestem a tanárnőt, de ő lerázott magáról, és nem is kaptam vissza a nyakkendőt. Úttörő maradtam, a sorban állásoknál azonban hiányzott a nyakamból a piros nyakkendő, de volt, hogy valaki kölcsönadott egyet, máskor pedig közöltem, hogy elvették tőlem, és még nem adták vissza. Aztán befejeződött az iskola, és vele együtt az úttörő korszakom is. Miután később egy maszeknél lettem szakmunkástanuló, kimaradtam a korosztályosan kötelező KISZ-tagságból is. Azoknak a szakmunkástanulóknak ugyanis, akik nagy gyárakban, üzemekben dolgoztak, kötelező volt a KISZ-tagság, a gimnazistáknak úgyszintén, a maszek iparosoknál tanulóknak vagy a betanított munkásoknak viszont nem.

A kispesti szakmunkástanuló iskolában nem tették szóvá ezt a „hiányosságát”?

➤ Nem. Az iskolában a többség KISZ-tag volt, de semmiféle különösebb rábeszélés nem történt, hogy ugyan már, legyél KISZ-tag. Nem közvetlenül gimnáziumból vagy az egyetemi zászlóalj-ból kerültem be a jogi karra, hanem munkahelyen dolgoztam, ahol nem volt KISZ-szervezet. Volt néhány katonatársam, aki párttag volt, ezt onnan tudtam, hogy ők időnként taggyűlést tartottak. Amikor az egyetemre fölvettem, meg sem kérdezték tőlem, hogy KISZ-tag vagyok-e, olybá vették, hogy az vagyok. Sőt, olyan volt akkor a felvételi rendszer, hogy az egyetemre való felvétel-hez két ajánlást is kellett adni. Aki gimnáziumból vagy szakközépiskolából jött, és ott ugye mindenki KISZ-tag volt, az egyik ajánló általában az osztályfőnök volt, a másik a KISZ helyi alapszervezete. Nekem az egyik ajánlóm a gimnáziumi osztályfőnököm, míg a másik a munkahelyem személyzeti vezetője volt.

Az egyetemen sem került szóba a KISZ-tagság?

➤ Csak akkor derült ki, hogy nem vagyok KISZ-tag, amikor második évben évfolyamfelelőst választottunk. Valaki fölvetette, hogy lennék-e évfolyamfelelős. Erre kijelentettem, hogy ha ez a tisztség a KISZ-hez kötődik, akkor nem tudom vállalni, mert nem vagyok a szervezet tagja. Azt mondták, ez nem létezik, mert itt mindenki KISZ-tag. Mondtam, hogy tudom, csakhogy én akkor sem vagyok. Erre be akartak léptetni, de ezt azzal hátrítottam el, hogy hagyjuk már, ha eddig nem léptem be, ezután sem fogok. Amúgy ott voltam a KISZ-táborokban a gyümölcsszedéseken, az őszi munkákon, mint bárki más. A KISZ-gyűlésekre azonban nem jártam el, kivéve az évfolyamgyűléseket, amelyek gyakorlatilag egybeestek a KISZ-gyűlésekkel. A nyári táborok ezzel szemben kifejezetten KISZ-rendezvények voltak, ahol ideológiai felkészítés folyt, különböző politikai kérdéseket vitattak meg, értékelték, beszámoltatták az évfolyam alapszervezetét, fölkészültek a következő tanévre. Ezeken én nem vettem részt. Egy alkalommal Kiss Gyuri, a kari KISZ-titkár, aki tanárként a kollégiumban lakott, odafordult hozzám, hogy akkor majd találkozunk a KISZ-táborban. Mondtam, hogy nem, mert én nem vagyok KISZ-tag. Nem akarta elhinni. Ez a KISZ-en kívüliség akkor ütött vissza, amikor a negyedik év után a nyári szünetben lehetőség nyílt arra, hogy egy KISZ-küldöttség keretében hat hétre kimenjek a Szovjetunióba. A hat hétből négy munkával, két hét nyaralással telt volna el. Évfolyamtársaim szóltak, hogy Misi, téged is szeretnénk a tíz-tizenkét fős csapatba bevenni. Azt válaszoltam, hogy Kiss Gyuri

KISZ-titkár szerint erről szó sem lehet. Mondták, azt mi majd megbeszéljük vele. Később Kiss Gyuri behívott a szobájába, és azt tanácsolta: Ha már nem vagy KISZ-tag, legalább kérd két-három sorban a részvételt, és én majd engedélyezem. Így jutottam ki négy hétre dolgozni egy Moszkva melletti faluba, ahol második világháborús romokat hoztunk rendbe. Utána mentünk volna Picundába, de nem jutottunk el a Fekete-tenger partján lévő üdülőhelyre, mert éppen abban az időben tört ki a Fekete-tenger mel-lékén a kolerajárvány. Kaptunk kolera elleni védőoltást, és Picunda helyett Moszkvában töltöttük a két hetet. Nem volt ez annyira rossz, csak őrtűt hőség tombolt a városban, jártuk egész nap Moszkvát – a Tretyjakov-képtártól a Lenin-mauzóleumig.

Ezek szerint nemcsak a KISZ-tagságot, hanem a kolerajárványt is sikerült szerencsésen megúsznia. Fiatal oktató korában – akkor még párton kívülként – volt-e valamilyen beleszólási lehetősége a jogi kar ügyeibe?

➤ Rendszeresek voltak az egyetemi oktatói értekezletek, amelyeken részt vett a kar összes oktatója, valamint a kari vezetés: a dékán, a dékánhelyettesek, a párttitkár, a KISZ-titkár és a szakszervezeti titkár. Az oktatói értekezleteken mindig beszámolt valaki valamiről, napirenden voltak a tantervi fejlesztések, a tanszékszervezés, az intézetté átalakulás, a kari struktúra ügyei, az egyetemi státusok betöltésével kapcsolatos kérdések. Ezeken az összejöveleteken fiatal oktatóként természetesen én is részt vettem. A százhusz főállású oktatóból általában ott ült nyolcvan-kilencven kolléga, mindig megtelt az I. tanterem. Már akkor is többen szóvá tették, hogy reformokra lenne szükség a felsőoktatásban, azon belül is a jogász-képzésben, hogy túl magas az ideológiai tárgyak óraszámja.

Melyek voltak ezek az ideológiai tantárgyak, és hány órában ok-tatták őket?

➤ Az első évben heti négy óra jutott a politikai gazdaságtanra, két óra előadás és két óra szeminárium. Ugyancsak heti négy órában volt kötelező a marxista filozófia: az első félévben a dialektikus materializmus, a második félévben a történelmi materializmus. Mindkét tárgy heti két óra előadást és két óra szemináriumot kapott. Aztán negyedévben jött két féléven keresztül a tudományos szocializmus, szintén két óra előadással és két óra szemináriummal. Mindhárom tárgyból szigorlatozni kellett, azaz duplán számított bele a tanulmányi átlagba. Sőt a többi egyetemen a marxizmus-leninizmus államvizsgatárgy is volt. A jogi karon kötelező volt még a marxista etika is. A nyolcvanas évek elején be-

vezették a szociológiát is, amit a legtöbb egyetemen a marxista tárgyak oktatói tanítottak, kivéve nálunk, a jogi karon, ahol a szociológiai előadásokat a jogelméleti tanszék részéről Kulcsár Kálmán tartotta másodállásban, aki akkor a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének volt az igazgatója. Miután Szilágyi Péterrel elvégeztük a szociológia szakot, mi is rendszeresen tartottunk előadásokat és szemináriumokat. Ezzel csupán azt akartam érzékelteni, hogy a jogászképzés első évében a heti húsz-huszonnégy órából nyolcat a kötelező ideológiai tárgyak vittek el. Ennyire túlideologizáltan, ideológiai és politikai kérdésekkel átitatottan működött a felsőoktatás. Az ország legtöbb egyetemén teljesen mereven oktatták az ideológiai tárgyakat, csak Marxot, Engelst és Lenint olvastattak, esetleg más oroszországi szerzőket. Megjegyzem: ehhez képest szerencsés helyzetben volt a jogászképzés, hiszen az úgynevezett marxista-leninista tárgyak, a filozófia, a tudományos szocializmus oktatóinak többsége kifejezetten nyitott gondolkodású, a filozófiai és a politikai kérdések iránt toleráns személyiség volt.

Ezzel kapcsolatban van egy személyes élményem. Mint ismeretes, 1950-ben a hittudományi kart szó szerint leválasztották az egyetem szervezetéről, és átadták a katolikus egyháznak. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karát és a Pázmány Péter Hittudományi Akadémiát a folyosó végén egy fal választotta el egymástól. A nyolcvanas évek közepén ezért nagy szenzációnak számított, hogy a két intézmény ismert filozófusa, Földesi Tamás, aki akkor a kar dékánja is volt, valamint Nyíri Tamás katolikus teológus az egyetemi hallgatóság előtt nyílt vitát tartott. Emlékeim szerint ez inkább szívélyes beszélgetés volt, mint vita, de a hallgatókra mély benyomást tett.

➤ Tapasztalataim szerint a legprogresszívebb és a legtoleránsabb szellemi élet a Közgázon és a budapesti jogi karon volt. Ha már az emlékeknél tartunk, a hetvenes évek közepén is lezajlott egy nagy hatású vita az Egyetem téren Lukács Györgynek az ontológia alapelveiről szóló cikkéről, ami a *Filozófiai Szemlé*ben jelent meg két részben. A hallgatók nem értették, ha Lukács tanulmánya megjelenhetett, miért nem oktatják, miért nem ismerteti valaki, miért nem esik szó róla, miért nem vállalják. A filozófia tanszék tanárai ugyanis a legmerevebben tiltakoztak az ellen, hogy Lukács György cikkét bármiféle tananyagként oktassák. Azt tudni kell, hogy a Lukács-iskolát addigra már részben megbélyegezték, illetve 1973-ban kizárták a pártból az úgynevezett Budapesti Iskolához tartozó filozófusokat: Heller Ágnes, Vajda Mihályt,

Márkus Györgyöt és Márkus Máriát, illetve tanítványaikat, Bence Györgyöt, Kenedi Jánost, Kis Jánost. Nemcsak kizárták őket a pártból, hanem el is bocsátották a munkahelyeikről. Szóval amikor megjelent Lukács György ontológiai műve, Földesi Tamás megkérdezett, hogy mi a véleményem róla, és nem tartanék-e a filozófia előadás keretében kétszer két órát Lukács György ontológiai alapelveiről. Meglepődtem a fölkerésen: Miért nem te tartod meg, hiszen olvastad? Erre olyasmit válaszolt, hogy ő nem tudná úgy előadni. Kérdeztem: És a többiek? Azt mondta, azokkal még meg kell vívni a harcot, hogy meg lehessen tartani az előadást, mindenesetre készüljek föl, ő majd szól, hogy a tanszéki oktatók beleegyeztek-e vagy sem. Két hét múlva közölte, hogy a többség nagyon nehezen és csak egy feltétellel egyezett bele az előadás megtartásába. Az oktatók egy részének erős averziói voltak, olyanokat mondtak, hogy Lukács Györgynek még egyetlen művét sem adták ki Romániában, Csehszlovákiában és az NDK-ban, mert revizionistának tartják. A feltétel pedig az volt, hogy az előadásvázlatomat röviden foglaljam össze a tanszéki értekezleten. Ezen már tényleg megdöbbenem: Azt akarjátok, hogy kétszer tartsam meg az előadást, egyszer a tanároknak, másodszor a diákoknak? Elismerte, hogy kicsit fura a kérdés, de csak akkor fognak beleegyezni a többiek, ha ezt vállalom. Erre azt mondtam: Az is fura, hogy engem kérsz föl, pedig nem is vagyok a filozófia tanszék tanára.

Ahhoz, hogy megértsük a viták lényegét, röviden összefoglalná, mi volt az újszerű Lukács ontológiai alapelveiben, és mit hasznosított azokból a munkásságában?

➤ Lukács alapelveire máig támaszkodom a felelősségelméletemben és sok mindenben másban is. A gondolatmenet lényege a következő: van az elsődleges és másodlagos céltételezés, valamint az alternatív mozgástér, amelyen belül mindig több alternatíva van, és a választás végén dől el, hogy végül melyik valósul meg. Ez a céltételezés egy eszmei folyamat. A célból vissza lehet következtetni az eszközökre, a megvalósíthatóságokra, az elérni kívánt eredményekre és a következményekre. Ez is egy eszmei folyamat. A harmadik folyamat maga a kivitelezés. A gyakorlati folyamat a tettek és cselekvések révén valósul meg, a végén megvalósuló cél azonban soha nem esik egybe az eredetileg elgondolt céllal. És akkor jön a kettő ötvözete, amikor is fölvetődik egy újabb teleologikus tételezés. A felelősségelméletben azonban engem nem ez érdekelt, hanem a választás szabadsága: hogy mindig van választási lehetőség.

Lukács mellett Hegel is nagy hatással volt a gondolkodására.

➤ Hegeliánusnak vallottam magam, és ma is annak vallom, mégpedig az átfogó rendszerekből kiinduló gondolkodásmódjának sajátosságai miatt. Az volt a véleményem, és ezt órákon is elmondtam, hogy aki meg akarja érteni Marxot, értse meg előbb Hegelt, és Marx megértése után jöhetnek az újabb nagy társadalomfilozófiák. Akkoriban jelent meg először Magyarországon Marx egyik legfontosabb műve, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Ezt a kis kék könyvet nem ismerték Marx követői, mert bár a Szovjetunió megvásárolta a marxi hagyatékot, de azt harminc évig elzárták a kutatók elől, és csak Hruscsov idején adtak ki belőle egynehányat. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* számomra az egyik legmegtermékenyítőbb marxi szemléletű mű volt. Aki olvasott a hatvanas-hetvenes években magyar társadalomtudományi írásokat, tudja, hogy Marxtól a legidézettebb mű a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, illetve *A tőkének a nyers fogalmazványa* volt, amelyben helyet kapott egy filozófiai eszmefuttatás is. Emlékszem, amikor tanárként a pesti jogi kar delegációját vezettem a pécsi Országos Tudományos Diákköri Konferenciára, a vonatkupéban Kelenföldtől Pécsig Lengyel Lászlóval arról beszélgettünk, milyen jó lenne, ha a filozófiatörténetben nem csupán két vagy három oldalt írnának Hegelről, hanem elolvastatnák és meg is értetnék az egyetemeken a legfontosabb szövegeit.

Hogyan zajlott le a tanszéki meghallgatás?

➤ Ezen az értekezleten ismertettem az előadásom vázlatát. Az ontológiai kategóriákat, a fogalmakat Hegellel kezdtem, majd azal folytattam, hogy ezek az elemek már megjelentek Marx fiatalkori írásaiban, aztán elmaradtak. Lukács visszanyúlt Marx korai filozófiai téziseihez, és csak ezt követően dolgozta ki a saját ontológiai rendszerét. Lukács abból a hegeli ontológiában gyökeredző marxista gondolatból indult ki, hogy a létezés minden létformában folyamatszerű, és nem metafizikai. Azt tudni kell, hogy Lukács a fő műveit németül írta, talán éppen azért, hogy abszolút hiteles legyen. Ezt a művét is Eörsi István fordította magyarra. Az előadás ismertetése közben észrevettem, hogy a tanszék egy-két oktatója szó szerint jegyzeteli a szavaimat. Nem úgy, mint egy vitát hallgató vagy vitára készülő, aki felír emlékeztetőül egy-egy szót vagy mondatot, hanem mindent. Ezért még le is lassítottam a beszédemet. Amikor befejeztem, kérdéseket tettek föl, hogy ezt meg azt hogyan gondolom. Erre azt feleltem, hogy nem gondolom én sehogyan, hanem csak arról beszélek, hogyan gondolta Lukács, amihez nem teszek hozzá semmit. Hát ez a baj, csaptak le

a válaszomra, mert kritikát kellene gyakorolni. Erre meg kifejtetem: egyáltalán nem evidencia, hogy mindenki mindent azonnal megért, hiszen ez egy olyan bonyolult anyag, amit önmagában sem könnyű kétszer két órába sűríteni, ráadásul egy egész évfolyam, az összes másodéves joghallgató számára. Az oktatók kérdéseiből az is kiderült, hogy többségük nem olvasta Lukács cikket, mert rendre olyasmikről faggattak, amik mind benne voltak a kétrészes tanulmányban. A végén Földesi közölte, hogy most megtárgyalják az elhangzottakat, és majd szól nekem, meg kell-e tartanom az előadást vagy sem. Még az is elhangzott, hogy nagyon fontos lenne, ha Földesi elvtárs ott lenne az órán, és hogy az előadás elején közöljem, ez nem kötelező tananyag, csak kiegészítő. Utána Földesit félrevontam: A tanszékvezetőmnnek, Samu Mihálynak is elmondom, hogy fölkértél erre az előadásra, nehogy mástól hallja meg, mit keresek a filozófia tanszéken. Akkoriban ugyanis nem volt szokás, hogy egy másik tanszék oktatója tartson előadást. Bejelentettem Samunak, aki igen toleráns volt, azt mondta, nézd, ha van kedved, akkor tartsd meg, nincs semmi gond. Meg is tartottam az órát. Földesi bekonferálta, hogy itt egy fiatal tanársegéd, Bihari Mihály, előadást tart erről és erről, ez nem kötelező tananyag, nem lesz belőle vizsgakérdés, de azért figyeljenek. Nagy csönd volt végig az órán, majd nagy siker. Később Samu Mihály odafordult hozzám: Misi, azt hallom, hogy a Földesi téged át akar szipkázni a filozófia tanszékre. Megnyugtattam: eszem ágában sincs átmenni.

Ezekben az évtizedekben éles feszültség alakult ki a professzori karban, amit némileg leegyszerűsítve népies-urbánus vitának is lehet nevezni.

➤ Ennek a megosztottságnak az adta a kár, társadalmi és emberi hátterét, hogy elég nagy neveltetési, értékrendbeli különbségek voltak közöttük. A professzori kar egyik része első generációs, faluról, paraszti családból származó értelmiségi volt, köztük Hajdu Lajos, Madarász Tibor, Samu Mihály, Schmidt Péter vagy Takács Imre. Madarász a NÉKOSZ egyik titkára volt 1956-ban, internálták, és csak idős korában, negyvenen túl került be tanársegédnek az államigazgatási jogi tanszékre. Ugyancsak megfordult a NÉKOSZ-ban Hajdu Lajos és Schmidt Péter is. Mindannyian vagy a Magyar Kommunista Párt tagjai is voltak, vagy később, de nagyon fiatalon léptek be a Magyar Dolgozók Pártjába. A paraszti származású professzorok mellett volt egy másik réteg, amit a kari szleng polgáriaknak hívott. Ők is zömmel fiatal, részben első generációs értelmiségiek voltak. Közéjük tartozott például a fiatal

marxista tanár, Földesi Tamás, aki már demonstrátorként 1949-ben és 1950-ben marxizmus-leninizmust tanított, mert nem volt elég marxista tanár, ezért a felsőbb éves tehetségekből oktatók lettek. Aztán ott voltak a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetében tevékenykedő emberek, élükön Eörsi Gyulával és a hozzá kapcsolódó tanítványaival. A polgáriak között nagy tekintélyű embernek számított Kádár Miklós büntetőjogi professzor, akinek nagy és jól menő ügyvédi irodája működött a háború előtt. A jogi karon tanított Révai Tibor is, aki a Nagy Imre-perben Gimes Miklós védője volt, vagy Névai László, aki pedig a Rajk-perben a hatodrendű vádlottnak, Ognyenovics Milánnak volt a védője. A kilenc évre ítélt Ognyenovics később elmondta: „Megkaptuk a tárgyalás teljes forgatókönyvét előre. Próbáltunk, meg kellett tanulni a szerepeket. A tárgyalás előtti hónapokban felhízlaltak bennünket, csirkét, libahúst kaptunk.” Mindenki tudta, hogy ezekben a perekben csak az lehetett védőügyvéd, aki politikailag rendkívül megbízható volt. Sokat hallottam arról, hogy korábban, az 56-os forradalom idején vagy az azt megelőző időszakban milyen éles megosztottságok voltak a jogi kari oktatók között. Ez a megosztottság, ha más árnyalatokkal, más háttérrel és mentalitással is, de áthúzódott a hetvenes-nyolcvanas évekre. Ezt a megosztottságot az egyetemi folklórban annak idején úgy nevezték, hogy az S-vonal, vagyis a paraszti származásúak és a polgáriak, azaz az urbánusok, a városi származásúak közötti ellentét.

Mit takart az S-vonal?

➤ Seres Imrét, Samu Mihályt és Sárándi Imrét. Seres a mezőgazdasági jogi tanszék vezetője, a hetvenes évek elején rektorhelyettes volt, míg Sárándi 1956 után párttitkár, két cikluson át jogi kari dékán. A két tábor között alig volt átjárás. Ezért sem értették sokan, hogyan kérhetett föl egy előadásra Földesi Tamás egy munkás származású, a munka világából érkezett fiatalembert, aki ráadásul a Samu-féle tanszéken tanított, és a kari közvélemény szerint az S-vonalhoz tartozott. Hogyan tarthat előadást az urbánusoknál? A két tábor között sűrű csörtevéltások történtek a kari összehoztatói értekezleteken. Hajdu Lajos, az egyetemes állam- és jogtörténet professzora és Földesi Tamás között éles vita bontakozott ki arról, lehet-e dohányozni az összehoztatói üléseken, a taggyűléseken vagy nem. Hajdu hírhedten nagy dohányos, láncdohányos volt, míg Földesi abszolút absztinens, ki nem állhatta a dohányfüstöt. A vita odáig fajult, hogy már Leninre hivatkoztak, meg arra, hogy volt a kommunista mozgalomnak olyan tagja, akit nem lehetett volna dohányzás miatt leállítani beszéd közben. El-

hűlve hallgattam ezeket a szócsatákat, amelyek behálózták a kar életét a személyi kérdésektől egy-egy új tantárgy bevezetésén át a legapróbb egyetemi ügyekig. Azért elevenítettem föl ezeket a körülményeket részletesebben, mert egyszer Samu Mihály ebben a közegben tette föl nekem a kérdést: Miska, nem akarsz belépni a pártba? A kérdés után rögtön azzal folytatta, hogy alig van komoly vagy tekintélyes oktató, aki ne lenne tagja a pártnak, mert mindenki ott ül a taggyűléseken, néhány embert, téged meg Békés Imrét leszámítva. És kezdte sorolni, hogy ki mindenki ül ott. Mire én: Akkor meg minek, ha egyszer ugyanaz a taggyűlés, mint az összeoktatói értekezőlet. Hát azért, mondta, mert az összehoztatói értekezőlet nem hoz döntéseket. A fajsúlyos ügyekben mindig a párton belül születnek a döntések. A helyi alapszervezet foglal állást minden személyi és oktatásszervezési kérdésben, a dékán, a dékánhelyettes, a rektor, a rektorhelyettes megválasztásában, a tanszékvezetői megbízatás meghosszabbításában. Egyes ügyekben véleménynyilvánító, más esetekben egyetértési joga van a kari pártvezetésnek. Látod, hogy kik ma a párttagok, pártvezetők, dékánok, folytatta a meggyőzősémet Samu, ezért is fontos, hogy a fiatalok közül is legyenek benne tehetséges, népszerű oktatók, márpedig te népszerű oktató vagy a karon. Azt válaszoltam, hogy majd elgondolkodom rajta, és megkérdezem Schmidt Pétert és Madarász Tibort is, akiket atyái tanítómestereimnek tartottam. Samutól tudtam meg, hogy a párttagfelvételhez két ajánlóra van szükség, és ő lesz az egyik, míg a másikat én válasszam. Először Schmidt Péterrel beszéltem, aki bátorított, hogy nyugodtan lépjek be, mert szerinte progresszív szakaszban van az általános politikai vezetés, az új gazdasági mechanizmus kapcsán éles viták folynak, amelyekben érdemes részt venni, és nem kívül maradni. Madarász Tibor később szinte szóról szóra ugyanezt mondta, Schmidttől teljesen függetlenül. Madarász a kérésemre aztán vállalta, hogy ő lesz a másik ajánlóm.

Ez 1972-ben történt. Mi változott meg attól, hogy belépett az MSZMP-be?

➤ Szóba se került, hogy fiatal tanársegédként bármilyen vezető szerepet vagy pozíciót kapjak. Samu mondta is, hogy csak eljárj a taggyűlésekre, még jobban megismered a kart, a különböző álláspontokat szakmai és egyéb kérdésekben. Ez az időszak azért is alakult izgalmasan, mert a levegőben lógott a felsőoktatási reform, ami – és ezt mindenki tudta – a pártvezetés beleegyezése és meggyőzése nélkül reménytelen vállalkozás lett volna. Így lettem 1972 végén a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja. Ebben a dön-

tésben kétségtelenül sokat számított a milió, az, hogy engem is megcsapott a reform szele. Csoóri Sándor fogalmazta meg találóan az értelmiség küldetését, és erre a szép és mély gondolatra sokszor hivatkozom: az értelmiség egyik legfontosabb feladata, hogy csökkenteni kell a távolságot a felismert és a kimondott igazságok között, hiszen az elhallgatott igazság hitelét veszi a kimondottnak is. A félig kimondott igazság még nem igazság, az elhallgatásoktól megromlik a lélek. Vagyis – folytatva Csoóri gondolatmenetét – egy értelmiségi magas szintű szakmai munkája mellett azzal tesz eleget társadalmi funkciójának, hivatásának, legyen író, művész, tudós, mérnök, orvos, tanár, bárki, ha a felismert igazságból egyre többet mond ki, és csökkenti, majd meg is szünteti a felismert és a kimondott igazság közötti távolságot. A kiállás számtalan konfliktussal jár, amiért az embert megbüntethetik, betilthatják, szilenciumot rendelhetnek el ellene, de a feladat akkor is vállalnia kell. Ez az ars poetica hatott rám, ami nem ideológiai, filozófiai vagy politikai szempontú, merev elkötelezettség. Ez nem azt jelentette, hogy antikommunista lettem volna, csak azt, hogy nem voltam kommunista.

...

8. FEJEZET

A TÁRSADALMI SZEMLE SZERKESZTŐSÉGÉBEN

Mindig is vonzották a kulturális kihívások. A nyolcvanas években dramaturgként belekóstolt a filmkészítésbe. Előtte és utána viszont lapszerkesztéssel foglalkozott: 1972 és 1981 között a Társadalmi Szemle című folyóirat másodállású rovatvezetője, míg a rendszerváltás után, 1990-től 1998-ig főszerkesztője volt. Vagyis csaknem két évtizeden át kéziratkupacokkal, szerzői nyavalyákkal, rohamosan közeledő lapzártákkal élt együtt. Hogyan került a sajtó világába?

➤ Az egyetemre kerülésem után egy évvel, 1971 végén Samu Mihály megkeresett, hogy Pozsgay Imre, akit régebből ismert, és aki akkor a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese volt, felhívta őt, hogy kellene a folyóirathoz egy fiatal egyetemi ember, jogász, aki jogtudományi, államelméleti cikkeket szerkesztene, és bekapcsolódna a szerkesztői munkába. Samu megkérdezte, hogy mit szólok hozzá. Meghökkentem, két ok miatt. Egyrészt a szerkesztői munkáról halvány gőzöm nem volt, azt sem tudtam, az mit jelent, másrészt azt gondoltam, így akar megszabadulni tőlem. Samu kitalálta, hogy mire gondolok, mert sietett megnyugtatón: jaj, nehogy azt hidd, hogy el akarlak küldeni a tanszékről. Abban maradtunk, hogy felhívja Pozsgayt, és megbeszél vele egy találkozót a pártközpontban. Soha életemben nem jártam ott, és egyáltalán nem dobott fel az a tudat, hogy be kell mennem a pártközpontba, a „fehér házba”. Előtte személyesen nem találkoztam Pozsgay Imrével, akinek a harmadik emeleten volt a szobája. Fiatalos, nagyon kellemes modorú embert ismertem meg a személyében, akivel egyből tegeződni kezdtünk. Elmondta: nemrég került a laphoz főszerkesztő-helyettesnek, és Benke Valéria főszerkesztővel megbeszélte, hogy kellene egy olyan rovat, amely a jog és az államelméleti kérdésekkel foglalkozik. Elmeséltem rövid szakmai pályafutásomat, amire azt mondta, nagyon jó, hogy jársz a szociológiára, mert van itt egy szociológus, Héthy Lajos, aki a szociológiai rovat vezetője. Ez is új rovat, és a profilbővítés az

egyik főszerkesztő-helyettesi célkitűzése, amiben Benke Valériával nagyon jól együttműködnek. Az lesz a feladatom – folytatta –, hogy cikkeket és tanulmányokat hozzak az egyetemről, és ha megjelenik egy-egy jelentősebb állam- vagy jogelméleti könyv, akkor rendeljek recenziót. Pár nap gondolkodási időt kértem, és a második találkozásunkon közöltem: rendben van, de szigorúan ragaszkodom ahhoz, hogy az egyetemen maradhassak főállásban. Elmondta: Benke elvtársnővel arról beszéltek, hogy főállásba kel-lene ide szerkesztő, de elfogadható, hogy másodállásban legyek egy-két évig, aztán meglátjuk, kell-e hozzá a főállás, vagy lehet csinálni másodállásban is. Ebben maradtunk.

Milyen embernek ismerte meg Benke Valériát, aki 1970-től 1985-ig egyetlen női tagja volt az MSZMP vezető testületének, a Politikai Bizottságnak, 1956 után három évig művelődési miniszterként, majd 1961-től nyugdíjazásáig, 1988-ig a Társadalmi Szemle szerkesztőbizottságának elnökeként tevékenykedett?

➤ Benke Valéria pár hét múlva fogadott. A nevét ismertem a politikatörténetből, hiszen ő volt a rádió elnöke 1956. október 23-án, amikor a tömeg a Bródy Sándor utcai épület előtt követelte, hogy beolvashassák a tizenhat pontot. Azoktól hallottam, akik tényleg ott voltak a rádió ostrománál, hogy nagyon karakánul viselkedett. Azt is tudtam róla, hogy politikai bizottsági tag, meg azt is, hogy első generációs értelmiségi, tanítónő volt. Nagyon puritán, összefogott nőt ismertem meg, aki egy művelt parasztszony benyomását keltette. Neki is elárultam, hogy nincs szerkesztési gyakorlatom. Megnyugtattott, hogy azzal ne legyen gondom, mert Santa Ilonka mellé leszek beosztva, aki a pártrovat vezetője, régi motoros, régi szerkesztő, ő majd segít nekem. Santa Ilona tényleg segítőkészen fogadott, mindenben támogatott. Később tudtam meg, hogy annak a Rényi Péternek a felesége, aki három évtizeden át, a teljes Kádár-korszakban a Népszabadság első főszerkesztő-helyettese, gyakorlatilag valódi irányítója volt. Amikor eljöttem Benke Valériától, eszembe jutott, hogy a fizetésemről szó sem esett. Az egyetemen ezerötszáz forintot kaptam, és úgy számoltam, ha ehhez hozzájönne még hét-nyolcszáz forint, az nagyon jó lenne. Pár nap múlva Pozsgay a kezembe nyomta a szerződésemet. Belenéztem, és nem akartam hinni a szememnek: Imre, ne haragudj, arról volt szó, hogy nem főállásba, hanem másodállásba jövök, és ez a pénz kétszerese az egyetemi fizetésemnek. Azt mondta, tudom, de a munkád az teljes értékű, egy rovatot fogsz vezetni, és ezért ennyi jár.

Hogyan működött a szerkesztőség?

➤ Minden hétfőn szerkesztőségi ülés volt, ami azzal kezdődött, hogy megbeszéltük a következő havi és az azt követő két hónapi laptervet. Minden cikk szerkesztője röviden beszélt a szerzőről és a cikkről. Nekem is referálnom kellett az általam bevitt cikkekről, de volt olyan is, hogy azt indokoltam meg, miért nem javasolom a megjelenést, mert gyengének tartom, úgy érzem, rosszul van megírva, bár érdekes a téma, ezért nem érdemes a szerzővel foglalkozni, nincs benne semmi truváj. Meglehetősen nyitott volt a szerkesztőség. Többször előfordult, hogy Benke Valéria álláspontjával Pozsgay Imre vagy Santa Ilona, esetleg mások is vitába szálltak. Persze akadt pár kolléga, aki soha nem mert vitába ke-veredni a főszerkesztővel, noha ő nagyon higgadt, jó modorú asszony volt. Benke Valéria a lapmegbeszélés után mindig rátért az előző heti politikai bizottsági vagy titkársági ülésen elhangzottak ismertetésére. A jegyzeteiből szépen elmondta, ritkán személyekre lebontva, hogy milyen kérdésekről tárgyaltak, miben foglaltak állást.

A személyi ügyekről is beszámolt?

➤ A végén szólt személyi ügyekről is, igaz, a nagyon kényes témákat nem érintette. Akkoriban nem túl gyakran történt kormányváltás, de a minisztercserékről, a nagykövetváltásokról vagy az apparátusbeli változásokról mindig tájékoztatott. Nem kommentálta különösebben a történeteket, csak elmondta. Mégsem szenvedtem információhiányban. A titkársági szobában ugyanis az MTI híreit lehetett olvasni. Piros csíkosak voltak a napi hírek, de lehetett ott találni kommentárokat, magyarországi és Magyarországról szóló, valamint külföldi politikai híreket is. Ezeknek csak a töredékét láttam viszont a sajtóban. A titkársági szoba ténylegesen kinyitotta az információszerzési világomat.

Benke Valéria a hetvenes években nagy hatalmú politikusnak számított. Mennyire tartottak tőle a munkatársak?

➤ Néhány kollégánál észrevettem, hogy mindenáron tetszeni akar a hozzászólásával. Csakhogy Benke Valéria túl okos és nagyon finom hallású nő volt ahhoz, hogy ne érezze meg a szándékot. Ezernyi apró jelét adta annak, hogy a talpnyalást rühelli a legjobban. Tisztában volt a politikai súlyával, de nem sértett meg senkit, nem dorongolt le senkit nyilvánosan a szerkesztőségi értekezleten vagy a jelenlétemben. Sokszor tett pikírt megjegyzéseket egy-egy cikkre vagy tanulmányra, de ezek az észrevételek a szerényebb színvonalra vagy a rossz közérthetőségre vonatkoztak.

Soha nem ütközött vele? Nem voltak nézeteltérések?

➤ Dehogynem. A legsúlyosabb konfliktusunk 1979-ben történt. Abban az időben a feleségemmel Gödöllőn laktunk. Aznap ott-hon dolgoztam, és kijött hozzám napközben Héthy Lajos és Kóhalmi Ferenc, aki Sánta Ilona mellé került a pártrovathoz, majd később, a nyugdíjba menetele után átvette a pártrovat vezetését. Meglepődve fogadtam őket. El nem tudtam képzelni, hogy mi történt. Mivel nem volt telefonunk, csak úgy tudták fölvenni velem a kapcsolatot, hogy autóval kijöttek hozzám Gödöllőre. Azzal kezdték, hogy cikket írtam a *Közgazdász*ba, a *Közgazdaságtudományi Egyetem* lapjába. Mondtam, nem emlékszem arra, hogy cikket írtam volna oda. Erre elmesélték, hogy berohant a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségébe Lakos Sándor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatója, és azonnali kihallgatást kért Benke Valériától. Lakos letette az asztalra a *Közgazdász* egyik számát, amiben cikket írtál Lenin demokrácia-felfogásáról. Mi csak azt láttuk, hallottuk – folytatták Héthyék –, hogy Benke Valéria kirohan a szobájából, és a titkárnőnek odaszól: Kerítsék elő Biharit, azonnal! Kollégáim kérdezték: Misi, mit írtál? Akkor kapcsoltam, hogy tartottam egy előadást a Széchenyi kollégiumban az államélet, a demokrácia és a munkás-paraszt demokratikus diktatúra lenini felfogásáról. Elővettem az újságot, és valóban az volt benne, amit ott elmondtam. Ennek a lényege úgy hangzott, hogy a demokrácia meg a diktatúra kizárja egymást, mert nem lehet egyszerre demokrácia és diktatúra. És bár Lenin azt mondta, hogy a szovjet állam egyszerre demokrácia és diktatúra – diktatúra a volt kizsákmányolókkal és az osztályellenséggel szemben, de demokrácia a munkásosztály felé –, ez a kettő átcsúszhat egymásba, és nem a diktatúra fog demokratizálódni, hanem a diktatúra szorítja majd háttérbe a demokráciát. Előbb-utóbb diktatúra lesz a proletariátus többségével szemben is.

Nem csodálkozom, hogy ez kiverte a biztosítékot.

➤ Benke Valéria üzent a titkárnőjén keresztül, hogy a hétfői szerkesztőségi értekezlet után beszélni szeretne velem. Az értekezlet alatt a sarokban ültem, vágni lehetett a feszültséget. Nyilvánvaló volt, hogy a szerkesztőség tagjai tudtak a történetekről, Benke Valérián is érződött a rosszkedvűség. Amikor befejeződött a megbeszélés, csak annyit szólt hozzám: Bihari elvtárs, maradjon egy kicsit. A szobájában így folytatta: Bihari elvtárs, nagyon nagyot csalódtam magában. Az, hogy fiatal oktatóként, államélettel foglalkozóként bizonyos véleményre jut, rendben van, még ha az nem is mindenben egyezik meg a tudomány álláspontjával. De magá-

nak, aki itt szerkesztőként is dolgozik, tudnia kell, hogy aki publikál, annak nem elég, hogy a vélemény szabadságra támaszkodik, hanem figyelembe kell vennie a publikálás felelősségét is. Lenin sem szentség, ő sem bírálhatatlan, de mondja, Bihari elvtárs, ezt a véleményét éppen a *Közgazdász*ban kellett magának elmondania? Miért nem írta le egy tanulmányban, és vitatta meg valahol? Lát-szott rajta, hogy a dühének nagy része már elszállt, és csak a keserűség maradt meg benne. Ahogy szóhoz jutottam, elmondtam, hogy maga a cikk korrekt, az van benne, amit ott elmondtam, és úgy is gondolom, ahogy leírtam. Utána pár hónapig tapintható volt köztünk a feszültség, de emberi nagyságát bizonyította, hogy soha nem érezte velem a csalódottságát. Ezzel együtt már nem éreztem olyan jól magam a szerkesztőségben, mint korábban. Ennek azonban nem ez az affér volt az oka, hanem az, hogy Pozsgay távoztával sokáig nem töltötték be a főszerkesztő-helyettesi tisztséget. A folyosón lehetett hallani arról, hogy ki mindenki nézte ki magának az állást, hiszen az a nomenklatúrában egy KB alosztályvezetői pozíciónak felelt meg. Hiányzott egy Pozsgay-hoz hasonló nyitottságú, a társadalomtudományok iránt érzékeny, egyúttal kifinomult és jó politikai érzékű ember.

Minden lap életében előfordul, hogy ilyen-olyan okok miatt közölnie kell egy cikket. Milyen gyakran kellett vita nélkül betenni írásokat a Társadalmi Szemlébe, amely mégiscsak az MSZMP hivatalos elméleti és politikai folyóirata volt?

➤ Természetesen a *Társadalmi Szemle* is kapott olyan írásokat, amiket muszáj volt közölni. Ha jött egy cikk például valamelyik magas rangú elvtárstól, azzal nem volt sok szerkesztőségi munka, csak címet kellett találni.

Gondolom, nem azért, mert a magas rangú elvtársak virtuóz tollú politikusok lettek volna.

➤ Hát, nem. 1972 novembere előtt volt az első élményem, amikor valamilyen módon egy kicsit közel kerültem a politikai hatalom felső szférájához. Brezsnyev bejelentette, hogy a szovjet-magyar kapcsolatok nagyon jók, de vannak magyar elvtársak a pártvezetők között, akikkel ez a jó viszony nem tartható fenn. Közölte is Kádárral, hogy kikre célzott: Aczél György, Fehér Lajos, Fock Jenő, Nyers Rezső és Tímár Mátyás. Őket rövid időn belül Kádár le is váltatta. Szűk körben futótűzként terjedt el a hír: Kádár, betöltve a hatvanadik életévét, 1972. május 10-én benyújtotta nyugdíjazási kérelmét a Politikai Bizottsághoz, hogy az terjessze a Központi Bizottság elé. A PB-tagok megrendültek, amikor meg-

látták Kádár kérelmét. Brezsnyev erre úgy reagált – és ez nemrég került nyilvánosságra –, hogy Kádár elvtárs, nem kell ezt annyira komolyan venni, egy kicsit megróttam, de tudja, mi nem mehetünk nyugdíjba, mi addig dolgozunk, ameddig szükség van ránk. Végül a Politikai Bizottság nem terjesztette a Központi Bizottság elé a kérelmet, mert Kádárt lebeszéltek róla, és ő beleegyezett.

Leállt a gazdasági reform, ismét térhez jutottak a keményvonalasok.

➤ Aczél György kulturális ügyekért felelős titkárból miniszterelnök-helyettes lett, Nyers Rezsőnek különböző állásokat ajánlottak föl, de ő azt mondta, hogy nem kíván a politikában dolgozni, hanem az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatói pozícióját választja, Tímár Mátyást és Fehér Lajost nyugdíjazták, Fock Jenőt pedig Lázár György váltotta a miniszterelnöki székben.

Milyen szakmai tapasztalatokat gyűjtött rovatvezetőként?

➤ Megtanultam például, hogy szervezetszociológiai szempontból az egyik legfontosabb dokumentum a telefonkönyv. A „fehér ház” telefonkönyve úgy kezdődött, hogy Kádár János elvtárs titkársága, utána jöttek a KB-titkárok, az egyes osztályok, alosztályok, munkatársak, szoba- és telefonszámok. A könyv hosszúka alakú volt, mintegy tíz centi széles és negyven centi hosszú, világoskék fedelű, amire ráírták, hogy a munkaidő után kérjük fiókba zárni. Egy telefonkönyv föltárja az egész szervezetet. A másik szervezetszociológiai tapasztalatomat is ebben az időszakban szereztem. Amikor Aczél a pártfunkciójából áthelyezték a minisztertanács egyik elnökhelyettesének, a pártszleng szerint a „fehér házból” a „tornyos házba”, az bukásnak számított. Aczél György a TKKO-t, azaz a Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályt felügyelte mint a kulturális ügyekért felelős titkár, Óvári Miklós pedig a Központi Bizottság ideológiai titkára volt, mégis az Aczél-féle kultúrpolitika érvényesült. Szervezetszociológusként igazi tudományos novumnak találtam, hogy a párt és az állami központi szervezetek között hogyan csúsznak egymásba a hatalmi viszonyok. A legeklektikusabb esettanulmány erről a helyzetről: Aczél György magával vitte a saját befolyását, hatalmát, döntéshozatali erejét a miniszterelnök-helyettesi pozícióba. És ugyanezt lehetett megfigyelni a nyolcvanas évek elején: amikor visszakerült a korábbi pozíciójába, és ismét pártközponti titkár lett, teljesen elszürkült a miniszterelnök-helyettesi tisztség. A telefonok, a látogatók, az ügyek, a döntések visszakérültek a „tornyos házból” a „fehér házba”.

Meddig maradt a szerkesztőségben?

➤ A Társadalmi Szemlénél 1981 nyaráig dolgoztam, amikor Pozsgay Imre harmadik főosztályvezetői ajánlatát már nem utasítottam el, és elvállaltam a Művelődési Minisztériumban az egyetemi és főiskolai főosztály vezetését.

Kilenc évvel később mégis visszatért a Társadalmi Szemléhez.

➤ Azzal, hogy 1981-ben kiváltam a szerkesztőségből, valóban nem zárult le a történet. 1990-ben felajánlották, hogy vállalam el a főszerkesztést, és igent mondtam. Az MSZP a folyóirat kiadására alapítványt hozott létre, és a kuratórium elnöke lettem. Kiváló szerkesztőkkel és rovatvezetőkkel dolgoztam együtt: Füleki József a kulturális, Gyarmati György és Schlett István a történelem-tudományi, Hovanyecz László a publicisztikai, Szalai Erzsébet a közgazdaságtudományi, Vass László a politikatudományi rovatot vezette. Rengeteg politikai dokumentumot publikáltunk. Mi közzeltük elsőként azt a jegyzőkönyvet, amely Kádár János és Farkas Mihály látogatását örökölte meg a hat nappal korábban letartóztatott Rajk Lászlónál. Ez az irat négy évtizedig kallódott, míg Hajdú Tibor történész elő nem bányászta, és a bevezetőjével meg nem jelent. Mi hoztuk le Kádár Jánosnak az 1954-es szabadulása előtt a Rajk-ügyről írott feljegyzését. Kádárral már közölték, hogy kiengedik, de előtte le kellett írnia az ügygel kapcsolatos emlékeit. Sipos Levente szerkesztésében és feldolgozásában adtuk közre az MSZMP Központi Bizottságának 1962. augusztus 14–16-i ülésének válogatott felszólalásait „az 1956 előtti munkásmozgalmi emberek elleni törvénysértő perek lezárásáról”, amelyeknek korábban csak kis része látott napvilágot. Ebben döbbenetes tények vannak Péter Gáborról, Rákosi Mátyásról, Farkas Mihályról és a többiekről, a kínzásokról, internálásokról és kivégzésekről. Pénzhiány miatt végül ellehetetlenült a *Társadalmi Szemle*, ami éveken át havi ötezer példányban jelent meg. Ezzel a legnagyobb példányszámú folyóiratok közé tartozott.

Huszár Tibor Kádár-monográfiájában írja, hogy az MSZMP KB 1962. augusztusi ülésén, amelynek főbb dokumentumait 1994-ben a Társadalmi Szemlében hozták először nyilvánosságra, a referátumokat követően elsőként Marosán György szólalt fel, aki meg-rázóan idézte fel pokoljárását Rákosi börtöneiben.

➤ Erről nekem is beszélt. Érdekes körülmények között ismerkedtem meg Marosánnal a kilencvenes évek elején. A *Társadalmi Szemlé*nek három szobája volt a Villányi úti oktatási központban, és egyszer Hovanyecz László szerkesztőségi kollégám megkér-

dezte, tudom-e, hogy Marosán György rendszeresen idejár ebédelni az épületbe. Mondtam, hogy nem. Laci az egyik alkalommal megemlítette neki, hogy itt működik a *Társadalmi Szemle*, amelynek Bihari Mihály a főszerkesztője. Marosán tudta ezt, s megüzente, hogy szeretne megismerkedni velem. Előtte soha nem találkoztam Marosánnal, de természetesen tudtam róla. Már gyerekkoromban hallottam Buci Gyuriról, ugyanis az eredeti foglalkozása péksegéd volt, aki egy miskolci nagygyűlésen melldöngetve kijelentette: Ha azt keresik, ki hívta be a szovjet csapatokat, ne keressék, én voltam az, Buci Gyuri. Mindig is érdekes figurának tartottam. Egyik ebéd után találkoztam vele. Cigaretázás közben bemutatkozott, és már hadarta is a maga jellegzetes stílusában: Hát én ismerem ám magát, olvasom az írásait, tudom, hogy ki maga. Kérdezte, hívhat-e Bihari elvtársnak. Bólintottam. Ezután a mai helyzetről és állapotokról kérdezett. Ámde két mondat után közbeszólt, és ő kezdett el mesélni. Örültem ennek, mert igazából nem volt sok közölnivalóm, viszont őt szívesen hallgattam. Többször találkoztunk, átlagosan kéthetente. Az egyik alkalommal megtudakolta, ismerem-e az 1962-es KB-határozat teljes anyagát. Mondtam, hogy csak annyit, amennyi nyilvánosságra került. Kérdezte: Meg akarja hallgatni? Kaptam tőle két magnótekereszt még azt megelőzően, hogy a jelentést közöltük volna a *Társadalmi Szemle*ben. Döbbenetes élmény volt. Azzal kezdte a felszólalását, hogy nem akart hozzászólni, részben azért, mert érintett, és mert nem akarja befolyásolni az anyag fogadtatását. Egy óra hosszát beszélt a kínzásokról, a kihallgatásokról, a börtönbeli kegyetlenségekről, hogyan vesztette el időlegesen a beszédképességét. Többször fölállították a cellájában, hogy na, Marosán, vesszük az ítélet-végrehajtásra. Aztán átkísérték a börtön másik végébe, majd visszahozták a cellájába. Teljesen megőszült. Ő maradt legtovább a szociáldemokraták közül börtönben, mert csak 1956 februárjában szabadult. Kérdeztem, mi volt az igazi oka, hogy 1962-ben kivált a Politikai Bizottságból és a Központi Bizottságból, ugyanis a második és erős embernek tartotta őt a közvélemény a kádári hatalomban. Igyekezett választ adni, de nem tudott. Az volt a benyomásom, hogy hiúságból tette. Egy szó mint száz: ennek az időszaknak egyik érdekes epizódja volt Marosánnal való találkozásom. Kicsit személyesebbé vált számomra a történelem. Amikor az egyesülési kongresszusról olvasok, vagy az 1945 előtti időszakról, József Attila újratemetéséről, amit úgy adott elő, hogy ő volt a főszerző, eszembe jutnak a mondatai.

KÁDÁR-MITOSZOK A HETVENES ÉVEKBEN

Már Kádár János életében bizonyos mítoszok alakultak ki, főleg a hetvenes években, amelyek nagymértékben hozzájárultak Kádár János társadalmi népszerűségének növekedéséhez. Az igazsághoz hozzátartozik az, hogy maga Kádár János nem adott igazán alapot e mítoszok kialakulásához. Életének tragikus sorsfordulóiról, illetve politikai konfliktusainak a vállalásáról hihetetlenül keveset beszélt életében. Az is a tények közé tartozik viszont, hogy e mítoszok kialakulását tulajdonképpen nem akadályozta meg.

A bolsevik típusú kommunista párt atipikus diktátora és egyes számú vezetője körül kialakult mítoszoknak – mint minden mitologizált elemnek – elsősorban az uralkodó politikai osztály tagjai számára volt legitimitációs jelentőségük és szerepük.

Az egyes számú Kádár-mítosz volt az, hogy Kádár János ellenezte a Rajk-pert, nem hiit Rajk bűnösségében. Gorbacsovval történt hosszú beszélgetése során, 1985-ben Kádár János Rajk Lászlót „barátomnak” nevezi: „Engem és barátomat, Rajk Lászlót, aki később a személyi kultusz áldozata lett, azért küldtek ki a Szovjetunióba, hogy megismerkedjünk a szovjet tapasztalatokkal.” Az azóta előkerült dokumentumokból tudjuk, hogy Kádár kezdetben megütközéssel fogadta Rákosi Mátyás közlését 1948 augusztusában arról, hogy Rajk László bűnösségével kapcsolatos bizonyítékok kerültek elő. Kétségtelen tény, hogy ezt akkor Kádár kételkedve fogadta Révai Józseffel együtt, de később soha nem adott kétkedésének hangot, sőt vállalta – Rákosi Rajk bűnösségére vonatkozó közlése után – a belügyminiszteri posztot. Kádár – Rajk László Rákosihoz írott sürgetései kapcsán – Farkas Mihállyal együtt vállalta a „kihallgatást” a párt nevében, 1949. június 7-én. Vállalta a Központi Vezetőség által felkért ötös bizottsági tagságot, és két alkalommal is a Rajk László bűnösségét tartalmazó beszámoló megtartását a Központi Vezetőség előtt. Előadója volt a párt vezető szervein belül a Rajk-ügynek. Igaz, hogy ez Rákosi ördögi manővereinek és eszközeinek egyike volt, nevezetesen, hogy maga helyett más személyt tölt előtérbe a vádpontok előadójaként. Tudjuk Kádár 1954-es, kiszabadulása előtt írott feljegyzéséből, hogy ott volt Rajk kivégzésén, arról részletesen beszámolt, mint ahogy arról is tudunk, hogy a procedura megviselte, de semmi jele nem volt annak, hogy Rajk ártatlanságát elfogadta volna. Akkor, 1954. július 22-én kelt feljegyzésében Rajkról meglehetősen kritikusan ír, elismeri, hogy Rajk ártatlan volt, de ezt szó szerint ebben a feljegyzésben nem meri leírni. Kétségtelen tény, hogy 1956 nyarán Kádár János az egyik szöszölőja annak, hogy Rajk Lászlót és társait ne csak rehabilitálják, hanem díszsírhelyen újratemessék.

Semmiféle dokumentum, visszaemlékezés nem támasztja tehát alá azt, hogy Kádár János a Rajk-per ellenzője lett volna, illetve korábban ismerte volna fel, mint mások azt, hogy Rajk László is ugyanannak a rendszernek az áldozata volt, amelynek később – igaz, hogy nem az életével, hanem csak három év két hónap börtönnel fizetve – Kádár János is áldozatává vált.

Hosszú ideig élő mítosz volt, hogy Kádár Jánost különleges módon, a többiekhez képest kegyetlenebbül kinozták meg vallatása során, körmeit letépték, szájaiba vizelek stb. Kádár János Gyurkó Lászlónak adott interjújában sem említi különleges megkínzását, Farkas Vladimir pedig kifejezetten tagadja, hogy Kádár Jánost jobban megkínnozták volna, mint bármelyik más fogolytársát. Kádár a Gorbacsovval történt hosszú beszélgetése során sem említi különleges megkínzását, pedig részletesen elmeséli az életét.

A hetvenes évtized Kádár-mitológiájának része volt az, hogy Kádár János megmenthette volna és próbálta is megmenteni Nagy Imre életét, de az nem sikerült. Ezt azzal támasztották alá, hogy Kádár büntetlenséget ígért Nagy Imre és társai részére, megengedve nekik hazatérésüket a jugoszláv követségről. Valóban Münnich Ferencel együtt írták alá azt az írást, amely Nagy Imréék számára biztosítja a büntetlenséget és a békés hazatérést. Ugyanakkor éppen Kádár János köve-

telte a szovjet vezetéstől, hogy Nagy Imrét távolítsák el az országból, mivel amíg Magyarországon van, „második politikai hatalmi centrummá” válhat, ami akadályozza a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megerősödését. Bár nem Kádár döntött és folytatott tárgyalásokat a románokkal arról, hogy Nagy Imréket Romániába szállítsák, de azt tudomásul vette és szorgalmazta. Gorbacsovval történt beszélgetése során Nagy Imrét úgy említi, mint aki „kommunistából az ellenforradalom vezetője lett”. Az 1956-os MSZMP Ideiglenes KB határozatai és a december 5–6-i határozat az ellenforradalom okairól egyértelművé teszik az akkori politikai vezetés és Kádár János véleményét Nagy Imréék „revizionista” tevékenységének elítéléséről és arról, hogy Nagy Imrének kulcs szerepe volt az ellenforradalom felerősödésében. 1957 tavaszán Kádár János is hozzájárult Nagy Imréék perbefogásához és hazahozatalához. 1957 novemberében a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén Kádár kijelenti: „Az imperialista összeesküvőkkel cimboráló árulók elítélése megtörténik, és várható büntetésük is indokolt.” 1957. december 21-én a Központi Bizottság ülésén elfogadott szigorúan titkos határozat tartalmazza, hogy „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak”. Nagy Imréék kivégzése előtt, az 1958-as tavaszi KB-ülésen Kádár János is elkerülhetetlennek tartja Nagy Imre és társai büntetőjogi felelősségre vonását.

Sajátos mítoszok alakultak ki Kádár legitimációja érdekében, elsősorban a politikai osztály és kisebb részben a társadalom tagjaiban Kádár 1956. november 4-i pálfordulását illetően is. Tartotta magát bizonyos körökben az a mítosz, hogy Kádárt 1956-ban a szovjetek elrabolták, és kényszerítették arra, hogy vállalja a diktátori szerepet. Bár az tény, hogy Kádár Jánost „vitték is és ment is” november 1-jén, azonban az is tény, hogy szerepvállalásában közrejátszott az, hogy mindenáron meg akarta akadályozni Rákosiék visszajövetelét. Tudta, hogy a szovjet vezetés már döntött a katonai invázióról, tehát azt ő semmiképpen sem tudja megakadályozni. Elfogadta, hogy az általa egyedül helyesnek ítélt társadalmi berendezkedést csak a szovjet beavatkozás mentheti meg, és elfogadta azt, hogy ebben vezető szerepet játsszon. Kétségtelen tény, hogy megrendítette Mező Imre halála. Nagy Imréhez való viszonya ambivalensnek volt tekinthető akkor is, amikor a Nagy Imre-kormány tagja volt, és különösen akkor, amikor Nagy Imre politikai, kormányfői szerepéről már úgy vélekedett, hogy Nagy Imre „nem megfelelő vezető”, mivel nem tudott az ellenforradalomnak ellenállni. Kádár tehát vállalta a neki felkínált szerepet és küldetést, azt követően a kognitív disszonancia működési mechanizmusa alapján elhitte, elhitette magával, el akarta hinni mindenáron, hogy 1956-ban nemcsak a kommunizmus és a szocializmus került veszélybe Magyarországon, hanem a kommunisták tömeges meggyilkolására is sor került volna.

A Kádár-mitológia része volt az 1970-es években az is, hogy Kádár János részben közvetített Brezsnyev és Dubček között, részben pedig védelmezte Dubčeket és a Prágai Tavasz politikáját a szovjet vezetéssel szemben. Ennek a mítosznak a kialakulására különösen okot adott az, hogy 1968. január 1-jén indult meg Magyarországon az új gazdaságirányítási mechanizmus, amely sok tekintetben azonos célokat tűzött ki az Ota Sik közgazdász nevével fémjelzett csehszlovákiai gazdasági reformokkal. Valójában tudjuk azt, hogy Kádár már 1968 júniusában úgy nyilatkozott, hogy Dubčekék túlméltak az elfogadható határokon. Igaz, hogy ingázott és tárgyalt Dubčekkel, de az ágcseryői találkozó után, a Krímben megerősítette Brezsnyevet abban, hogy a beavatkozás Csehszlovákia ügyében elkerülhetetlen. Kádár János tudott az eldöntött szovjet invázióról, sőt hozzájárult ahhoz, hogy — ha csak jelképes erővel is —, de a magyar csapatok is részt vegyenek a csehszlovákiai intervencióban. 1985-ben Gorbacsovval történt beszélgetése során méltatlankodva mondta, hogy „sértő a magyar kommunistákra, hogy nem tanultak az 1956-os tapasztalatokból Dubčekék, hiába mondta nekik és figyelmeztette őket”.

(Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris, 310–312.)

9. FEJEZET

MINISZTERIUMI KITÉRŐ

1981-ben hosszú hezitálás után beadta a derekát, és elment főosztályvezetőnek a Művelődési Minisztériumba.

➤ Pozsgay Imre kérésére vállaltam el a Művelődési Minisztérium egyetemi és főiskolai főosztályának a vezetését. Harmincnyolc éves koromban egy ötvenöt fős főosztály vezetését ajánlotta föl, azzal, hogy 1981. február 3-án a Politikai Bizottság határozatot fogadott el a felsőoktatási reformról, és hogy vegyek részt ennek a kidolgozásában és végrehajtásában. Pozsgaynak nem ez volt az első ajánlata. A korábbiakat még visszautasítottam, mert nem kívántam a minisztériumba menni olyan területekre, mint a közművelődés, a színház vagy a kultúra. Úgyhogy 1981. október 1-jétől 1984. október 1-ig, pontosan három évig voltam főosztályvezető. Ez megint jó tanulási lehetőséget adott, hiszen a felsőoktatás szociológiáját, pedagógiáját, a felsőoktatás- és tudomány-szervezés területét kellett megismernem.

Minisztériumi szemszögből nézve nem lehetett könnyű időszak a nyolcvanas évek eleje, hiszen akkor alakultak az első hallgatói önkormányzatok, jött létre a Ménési úton a jogász szakkollégium, a későbbi Fidesz „oktatóműhelye”, marginalizálódott a felsőoktatásban a KISZ, az MSZMP ifjúsági szervezete.

➤ Ez a folyamat nem ért meglepetésként, sőt természetesnek tartottam, mivel a felsőoktatási programomnak is egyik alapja volt, hogy radikális reform szükséges az egyetem szervezeti, tantárgyi és pedagógiai részét illetően egyaránt, legfőképpen a társadalomtudományi oktatásban.

Ehhez mennyire volt jó kiindulási pont a Politikai Bizottság határozata?

➤ A PB-határozat A felsőoktatás korszerűsítése és fejlesztése címet viselte. Rövid diagnózist fogalmazott meg a magyar felsőoktatásról, megállapítva azt, hogy rendkívül szétagrozott, dekoncentrált a

rendszer, túl sok az egyetem és a főiskola, nem tisztázott a két szint viszonya, indokolatlanul magas a szakok száma. A határozat szerint a főiskolák nagy része a korábbi technikumokból alakult, és jelentős hányaduk nem felel meg a felsőoktatási követelményeknek. Ez egy politikai dokumentum volt, ami alapot adott arra a feltételezésre, hogy a politikai vezetés komolyan veszi a magyar felsőoktatás reformját. Erre már nem mondhattam Pozsgaynak, hogy nem áll közel hozzám a feladat. Azt megelőzően – Király Tibor vezetése alatt – már dolgoztam az egyetemi és főiskolai fősztályon, az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákat szerveztem külsős emberként, azaz több munkatársamat személyesen ismertem. Pozsgay gyakorlatilag szabad kezet adott. Megkérdeztem tőle, vannak-e szakmai vagy politikai határai a radikális reformnak. Azt mondta, szerinte nincsen, a PB-határozat gyakorlatilag semmit nem korlátoz. Négy erős osztályvezetőt neveztem ki, de olyanokat, akik már legalább tíz éve dolgoztak a tárcánál. Határozott kollegális utasításba adtam, hogy pofavizitre vagy egyeztetésre senki ne jöjjön, az osztályvezetők döntési hozatalra feljogosított szintű vezetők, hozzám csak a legkényesebb és a koncepcionális ügyek kerüljenek. Kellett két hónap, amíg elhitték, hogy ezt komolyan is gondolom. Régi szociológiai felismerés: a centralizáció csökkenti a hatékonyságot. A reformprogramot diagnózis felállításával kezdtem, ehhez jó szakmai háttérrel jelentett a Művelődési Minisztérium Felsőoktatás-kutató Intézete, amelyet Gázso Ferenc irányított. Azt is elhatároztam, hogy végigjáróm az ország ötvenhat felsőoktatási intézményét. Rektorokkal, vezető tanárokkal találkoztam, akiket a problémákról, elképzeléseikről faggattam. Próbáltam összegyűjteni, összedolgozni a benyomásaimat, hogy reális képet tudjak adni a magyar felsőoktatás helyzetéről, hogy tényleg túl sok-e a felsőoktatási intézmények száma. A főiskolákról kiderült, hogy azok jórészt nagy gimnáziumi hagyományú, közepes nagyságú városokban jöttek létre. Később azzal érveltem a gyöngyösi, a kecskeméti, a pápai vagy a szarvasi főiskola megszüntetése ellen, hogy ezek a kis intézmények értelmiségmegtartó szerepet töltenek be, a szűken vett oktatási képzési feladatokon túl közművelődési, ismeretterjesztési, kulturális funkciót is ellátnak. Az ötvenhat felsőoktatási intézményből húszban legfeljebb hatszáz hallgató tanult. Ez oktatásgazdasági nézőpontból rossz volt, de abból a szempontból jó, hogy így egy oktatóra kevesebb hallgató jutott, mint a nagy egyetemeken. Vagyis ami oktatásgazdaságilag veszteségnek lett elkönyvelve, nyereségnek számított az oktatók és a hallgatók közötti mindennapi kommunikáció, kapcsolattartás vagy a nevelési feladatok ellátása szem-

pontjából. Ez fényesen beigazolódtott a rendszerváltás után: amikor az első MSZP-SZDSZ-kormánytól kezdődően megszüntették ezeket a főiskolákat, és összevontak olyan egyetemeket, melyeknek semmi közük nem volt egymáshoz, romlott az oktatás színvonala.

Voltak összetűzései a pártközponttal?

➤ Folyamatosan. A Politikai Bizottság határozatának azt a részét, amely a kisvárosokban működő felsőoktatási intézmények összevonására, illetve megszüntetésére irányult, igyekeztem „elszabotálni”. Büszke is vagyok arra, hogy az én időszakomban egyetlen főiskolát sem szüntettek meg. Kétségtelen viszont, hogy a képzési rendszeren belül mérhetetlen nagyra nőtt a szakok száma, különösen az agrárszakember- és a mérnökképzésben volt túlszokosodás. Azzal érveltem, hogy nem cipőfelsőrész-készítő mérnököket, hanem lábbeli- vagy cipőkészítő mérnököket kell képezni. Nem értettem egyet a PB-határozatnak azzal az elemével sem, hogy az ágazati (egészségügyi, mezőgazdasági) tárcáktól a Művelődési Minisztérium alá kell vonni a felsőoktatási intézményeket. Példaként említették az ötven-hatvan ezres amerikai egyetemeket is, amire azzal riposztoltam, hogy semmi értelme nincs összevetni az Egyesült Államok felsőoktatási struktúráját a magyarral, mert azt inkább a kelet-közép-európai, német, lengyel felsőoktatással érdemes összehasonlítani. Az volt a koncepcióm, hogy széles alapozású, emelt szintű képzésre kell törekedni, és a szakosodásnak nem a graduális képzésen belül, hanem az egyetemi diplomára épülő továbbképzési rendszerekben kell történnie. Ekkor jöttek létre az első nagy egyetemi továbbképző intézetek, amelyek posztgraduális képzést, másoddiplomát adtak.

Milyen ügyben sikerült komoly áttörést elérnie?

➤ Például az ösztöndíjak terén. Akkoriban kétféle ösztöndíj volt: tanulmányi és szociális. A tanulmányi ösztöndíjat egyszerűen ki lehetett számolni, az átlag alapján járt az összeg. A szociális ösztöndíjak odaítéléséről viszont mindig nagy viták dúltak, ráadásul az ügyintézés hatalmas papírmunkával is járt. Kérvények százait nyújtották be és utasították el. A fellebbezések a minisztériumba kerültek: ötvenhat intézményből félévente hét-nyolcszáz. A következő volt az ügymenet: megkérdeztem az osztályvezetőt, hogy mit ajánl, ő megkérdezte a főelőadót, hogy mit ajánl, aki telefonált az egyetemre, és megkérdezte a rektori titkárságot, hogy mit ajánlanak, a rektori titkárságról telefonáltak a dékáni hivatalba vagy a KISZ-eseknek, hogy ők mit ajánlanak. Aztán az egész fo-

lyamat megfordult. Maga volt a teljes irracionális! Arra gondoltam, hogy az elbírálást egy az egyben a hallgatói KISZ-szervezetekre lehetne bízni, hiszen ők ismerik a legjobban az egyetemistákat. Így az egyetemi hallgatóság kezébe kerülhetne az ösztöndíjak fölötti felügyelet, majd a jogorvoslatok elbírálása és a végső döntéshozatal is. Ez logikusan hangzik, mégis nagy ellenállást kellett leküzdeni. Jellemző, hogy a pártközpontban azt mondták, ez olyan horderejű kérdés, aminek megoldására nem tartják fölkészültnek a KISZ-szervezeteket. Az elbírálás kétszintűvé vált: az első fokú döntést évfolyamszinten a helyi KISZ-szervezet hozta, míg a fellebbezést dékáni, illetve kari szinten bírálták el. Az ügyek rektori szintig sem jutottak el, megszűntek az úgynevezett méltányossági kérelmek, a jogorvoslatot egységesen fellebbezésnek hívták. Az egyetemek vezetői természetesen örültek, hogy megszabadultak a több száz kérelemtől. A következő tanévtől bevezették az új eljárást, ami utat nyitott a hallgatói önkormányzati rendszer megalakulása előtt.

Művelődési minisztériumi főosztályvezetőként ki kellett jönnie a Kádár-korszak legfőbb ideológusával, Aczél Györggyel is.

➤ Sajátos kapcsolat alakult ki Aczél Györggyel, aki a kulturális ügyekért felelős titkárként a TKKO-t, azaz az MSZMP Központi Bizottságának Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályát felügyelte. Többször kért, hogy menjek át beszélgetni a pártközpontba. Konkrét ügyek ritkán kerültek szóba, és egyszer sem adott instrukciókat egyetemi vagy rektori kinevezési ügyben. Csak egyszer egyeztettem vele, mégpedig a szegedi rektorváltásakor. Ez igen tanulságos történet volt. A szegedi József Attila Tudományegyetemre a Csongrád Megyei Pártbizottság vezetői három ciklus után a negyedikre is meg akarták választani azt a professzort, aki addig huszonöt évből huszonkettőt töltött dékáni vagy rektori pozícióban. Elmondtam a megyei pártvezetőknek, hogy ez nem lehetséges, mert a törvény nem teszi lehetővé. Ehhez tudni kell, hogy a nómenklatúrán – vagyis a hatásköri listán – a megfelelő szintű pártszerveknek véleményezési vagy egyetértési joguk volt. Ennek megfelelően a rektorválasztás kérdésében a megyei pártbizottságnak véleménynyilvánítási joga volt, semmi más. Az akkori törvényi rendelkezések szerint az egyetemi tanács jelölt, a megyei pártbizottság véleményt nyilvánított, a miniszter előterjesztett és a kormány megerősített. Ehhez képest 1981 őszén az egyetemről – a Komocsin Mihály első titkár vezette Csongrád Megyei Pártbizottságon keresztül – az a javaslat érkezett Pozsgay Imréhez, hogy ők ragaszkodnak a rektor negyedszeri megválasz-

tásához. Pozsgay kérdezte tőlem, mi a helyzet. Elmondtam, hogy te vagy a kulcsfigura, mert a művelődési miniszter tesz javaslatot a kormánynak, és csak az lehet rektor, akinek a neve szerepel az előterjesztésben. A törvény szerint nem választható újra a rektor, egyébként is a szegedi oktatói és hallgatói közvélemény a váltás, Kristó Gyula történész jelölése mellett van. Pozsgay megkért, hogy tárgyaljak az egyetem vezetőivel, és ha van esély rá, hogy megválasztják Kristó Gyulát, akkor őt fogja előterjeszteni. Tárgyaltam a rektorhelyettesekkel, a rektorral, a megyei pártbizottság ideológiai titkárával is, aki közölte, hogy meg fogják akadályozni Kristó Gyula kinevezését. A vita másfél hónapig tartott. Egy beszélgetéskor Aczél Györgynek is szóba hoztam a szegedi rektorügyet: Igaz-e, amit a Csongrád megyei ideológiai titkár állít, hogy már leegyeztették a pártközponttal a rektor újbóli megválasztását? Aczél határozottan állította, hogy őt ebben az ügyben nem kereste meg senki, egyébként is ő személyesen nem kíván ebbe beleavatkozni. Aztán megkérdezte: Ön kit támogat? Azt feleltem, hogy Pozsgay Imrével és az egyetemi vezetőkkel való tárgyalás alapján Kristó Gyulát. Mire ő: Várjuk az előterjesztést, Bihari elvtárs. Ennyi! Az egyetemi tanács Kristó Gyulát jelölte, a megyei pártbizottság ezt fogcsikorgatva tudomásul vette, és Pozsgay előterjesztette. Minisztériumi éveimben megtapasztaltam, hogy a hatalmi játékokban, személyi kérdésekben a blöffölés mindennapos volt, ha úgy tetszik, döntéshozatali eszköznek számított.

Hogyan zajlott egy beszélgetés Aczél Györgynél?

➤ Háromszor-négyszer voltam nála, ilyenkor a dolgozószobájában szociológusok, közgazdászok, filozófusok, újságírók jöttek össze, többek között Hankiss Elemér, Ferge Zsuzsa, Gázso Ferenc, Agárdi Péter és Pataki Ferenc. Általában aktuálpolitikai és kulturális kérdések kerültek szóba. Több grémium is segítette Aczél munkáját, rendszeresen megfordultak nála írók, színészek, rendezők, Gyurkó László, Jancsó Miklós, Hernádi Gyula és mások. Ezek a beszélgetések érdekesek voltak, mert igyekezett nyíltan és őszintének látszani.

Pozsgay Imre távozása után még másfél évig maradt a főosztály élén. Hogyan jött ki az új miniszterrel, Köpeczi Bélával?

➤ Pozsgayt 1982 májusában leváltották, és elkerült a Hazafias Népfronthoz. Utána Köpeczi Béla lett a miniszter, akinek rögtön felajánlottam a lemondásomat. Mondtam neki, hogy engem mindenki pozsgaystának tart, és magam is a reformra jöttem. Természetesnek veszem, hogy ha a miniszter elmegy, akkor a legna-

gyobb főosztály vezetője benyújtja a lemondást. Hozzátettem: az egyetemi oktatás az én életem, jól érzem magam a hallgatói és kutatói közegben. Köpeczi Béla azonnal azt mondta: jó, jó, ő ezt tudja, de nem akar most erről beszélni, hanem arról, hogyan látom a magyar felsőoktatást, és milyen elképzeléseim vannak. Kérdeztem, mennyi időm van erre. Húsz perc, felelte, mert minden főosztályvezetőt végigjár. Ehhez képest másfél órát beszélgettünk, aminek a végén megkért, hogy vigyem tovább a főosztályt. A következő időszak a nagy harcok, ütközések korszaka volt, jöttek-mentek a följelentgetések, hogy hergelem az egyetemistákat.

Mivel hergelte az egyetemistákat?

➤ Meghívtak például Szarvasra, ahol a felsőoktatási KISZ-szervezeteknek volt a tábora. Ott arról beszéltem, hogy a felsőoktatás költségvetését meg kellene duplázni, mert minden reform azzal kezdődik, hogy megteremtik az anyagi feltételeit. Kornidesz Mihály, a TKKO vezetője áthívatott a pártközpontba, és leteremtett, hogy Szarvason államtitkot fecsegtém ki. Mondtam, hogy én semmilyen államtitkot nem fecsegtém ki. Erre azt kérdezte, honnan veszem, hogy mennyi a felsőoktatás költségvetése. Azt válaszoltam: a *Magyar Közlöny*ből, abban ugyanis megjelenik a költségvetés, és csak egyszerűen ki kellett számolni. Visszakérdeztem: Miért, rossz számot mondtam? Azt mondta, nem, de ez nem nyilvános adat. Mire én: Már hogyne lenne nyilvános adat! Nem tudom, hogy aki a tájékoztatót készítette, miket írt le, mert én azt is mondtam, hogy a felsőoktatásra jutó pénzt három év alatt a duplájára kellene emelni, vagyis egy százalékról kettőre, ami egyáltalán nem borítaná föl a magyar költségvetést. Kornidesz a beszélgetés végén azt kérte, hogy mielőtt ilyen gyűlésre megyek előadást tartani, konzultáljak a TKKO munkatársaival, mert nem szabad hergelni a felsőoktatás hallgatóit és oktatóit. Erre közöltem: az előadásaimat, amiket egyébként mindig élőszóban mondok el, eddig sem mutattam be senkinek, és ezután sem fogom. Kikérte magának, hogy én ilyen hangot ne üssek meg. Mire én: ezt udvariasan mondtam, és nem emeltem föl a szavamat. Miért, eddig nem értesítették a TKKO-t és Aczél elvtársat arról, hogy miről beszéltem? Bólintott, hogy értesítették. Akkor nincs probléma - nyugtattam meg -, mert ezután is értesíteni fognak. Ilyen és ennél sokkal keményebb vitákon keresztül üldözgettek hónapokon át, amikor 1984-ben azt mondtam: nekem ebből elég. Köpeczi Bélának és Aczél Györgynek is bejelentettem, hogy vissza kívánok menni az egyetemre, keressék meg az utódomat, nincs feltételem, amint megvan az utódom, azonnal elmegyek. Török Imre

érkezett, én meg visszakerültem az egyetemre ismét főállásba, mert másodállásban folyamatosan oktattam.

Milyen struktúrában képzelem a felsőoktatás ideális kormányzati irányítását?

➤ Ma is határozottan állítom, hogy önálló oktatási minisztériumra lenne szükség. Hiba volt a művelődés, az oktatás és a felsőoktatás összevonásával mamutminisztériumot létrehozni. A tárcát szét kellene választani legalább kettőre, de inkább három minisztériumra. Az egyik lenne a kulturális, közművelődési minisztérium, a másik a közoktatási minisztérium, amihez az általános, a középiskolai oktatás és a szakképzés tartozna. A harmadik pedig a felsőoktatási minisztérium. Persze nem olyan felsőoktatási tárcára lenne szükség, amelynek a vezetője személyesen nevezi ki az egyetemeken működő gazdasági tanács tagjainak felét, akik a minisztériumtól kapják a fizetésüket. Még a pártállami, pártközpontú rendszerben is elképzelhetetlen lett volna, hogy az egyetem képviselőiből álló szenátus mellé gazdasági tanácsot hozzanak létre. Azt is képtelenségnek tartottam, hogy a Zeneművészeti Egyetem gazdasági tanácsának elnöki székébe a jegybank elnökét, Simor Andrást ültették. Mit keres ott egy bankár? Ennek magyarázata egy abszurd összeférhetetlenségi szabály, ami kimondja, hogy a gazdasági tanács elnöke nem lehet olyan személy, aki azon az egyetemen végzett. Ez is azt mutatja, hogy micsoda elképesztő a bizalmatlanság az egyetemekkel szemben. Pedig az oktatás, azon belül a felsőoktatás a legbonyolultabb társadalmi alrendszer, nem a legnagyobb, nem föltétlenül a leghatékonyabb, de a legbonyolultabb. Ráadásul az egyik legrosszabb, leggyöngébb érdekérvényesítő képességgel. Ezért lenne különösen fontos, hogy erős oktatáspolitikusok, művelődési és kulturális politikusok kerüljenek a terület élére az Országgyűlésben és a kormányban. Sajnos az elmúlt húsz-huszonöt évben, a rendszerváltás előtt és után is csak nagyon kevés igazán jó oktatás- és felsőoktatás-politikus került a magyar oktatásügy irányításába.

MEGOLDÁSOK ÉS KORSZERŰSÍTÉSI JAVASLATOK A MAGYAR FELSŐOKTATÁSBAN

1) Átfogó strukturális felsőoktatási reform elképzelhetetlen a felsőoktatásra jutó pénzeszközök növelése nélkül. Megítélem szerint a legfontosabb felsőoktatás-politikai feladat a felsőoktatásra a költségvetésből jutó pénzeszköz másfélszeresére, majd két-háromszorosára emelése 4-5 év távlatában. Amennyiben ez nem valósul meg, akkor ennek konzekvenciáit nyilvánosan le kell vonni. A felsőoktatásra jutó pénzeszközök növelésével egy időben ki kell dolgozni a felsőoktatás fejlesztés-

tésének átfogó reformkoncepcióját. Ehhez megfelelő kiindulási alap — de csak korrekciókkal és jelentős kiegészítésekkel — az 1981. február 3-i PB-határozat.

2) Az új felsőoktatási fejlesztési reformkoncepció kidolgozása demokratikus vitákon keresztül a legszélesebb társadalmi nyilvánosság bevonásával kell, hogy elkészüljön. E viták során a magyar felsőoktatás helyzetéről valóságos képet és diagnózist kell adni.

3) A felsőoktatási reformot irányítani képes felsőoktatási kormányzati apparátust kell létrehozni. Ez magába kell, hogy foglalja a felsőoktatási irányító apparátus szakmai megújulását, kötelező igazgatási, jogi minimálvizsga előírását, a felsőoktatást irányító pozíciókban dolgozók számára a politikai és szakmai önállóság biztosítását és a feladatokhoz igazodó szervezeti struktúra és apparátus megválasztását.

4) Szét kell választani a párt- és állami szervek tevékenységét a felsőoktatás irányításában. Meg kell szüntetni a technikai jellegű és kicsinyes beavatkozást az államigazgatási szervek és az egyetemek és főiskolák életébe. Itt gondolok a területi pártszervek kicsinyes és operatív beavatkozásának a megszüntetésére is. Jelentősen módosítani és csökkenteni kell a párthatásköröket, mind az irányító apparátus, mint a felsőoktatási intézmények szintjén.

5) Csökkenteni kell az államigazgatási hatáskörök centralizáltságát. A felvételi rendszert teljes egészében decentralizálni kell, és az egyetemek és főiskolák szintjén kell meghozni a felvételi döntéseket. Az 1984-ben bevezetett recentralizációs kinevezési jogszabályokat módosítani kell, és a vezető pozíciókra, elsősorban a kulcspozícióknak tekintendő tanszékvezetői pozíciókra kinevezést más eszközökkel kell ellenőrizni. Egyrészt jelentősen csökkenteni kell a tanszékvezetői hatalomkoncentrációt, ezzel a tanszékvezetői pozíciókért folytatott harcot, illetve a tanszékvezetői pozíciók megtartásáért folytatott konzervatív harcot csökkenteni lehet, másrészt az oktatásban a hallgatók választási lehetőségének a biztosításával a tanszékvezetői pozíció jelentősége lényegesen csökkenne.

6) Az oktatókat és a hallgatókat egyaránt érdekeltté kell tenni a felsőoktatási reformok vállalásában a felsőoktatási reformokkal együtt járó konfliktusok megoldásában. Ennek egyik eszköze, hogy az összes egyetemi docent és egyetemi professzort önálló tantárgy-meghirdetési joggal kell felruházni, és biztosítani kell számukra, a tanszékvezető engedélye nélkül, a tankönyv- és jegyzet-írás lehetőségét egyetemi kiadók megteremtésével.

7) A heti kötelező óraszámot 20 órában kell maximálni, vagy még lejjebb kell szállítani, és az azon felül fennmaradó órákat a hallgatók teljesen szabadon tölthessék ki. A választott tantárgyak azonban a választás után a kötelező fő stúdiumokkal egyenlő jelentőségű és súlyú tantárgyak legyenek.

8) A magyar felsőoktatók szakmai szövetségét létre kell hozni mint nyilvános érdekegyeztető, szakmai ellenőrző, tanácsadó, véleményező és döntésbefolyásoló szervezet. Ennek minden, a felsőoktatásban főállásban dolgozó egyetemi, főiskolai oktató tagja lehet. Ezt a szervezet a művelődési tárcától és a pártközpont illetékes szervétől teljesen független szervezatként kell megalakítani, ezzel biztosítva azt, hogy szakmai kérdésekben teljes önállósággal képviselhesse álláspontját, és szervezhesse az oktatási kormányzat érdekérvényesítő képességének növelése érdekében a magyar felsőoktatás dolgozóit.

9) A tudományos minősítések rendszerét racionalizálni kell. A bürokratikus és centralisztikus elemeket kiiktatva csökkenteni kell a fokozatok számát. A tudományos minősítésekben fokozatosan el kell érni az egyszintű minősítést, amelyet az egyetemre kell bízni. Ezzel egy időben a tudományos ösztöndíjas gyakornokok jelenlegi kiválasztási, vizsgáztatási és munkáltatói rendszerét meg kell változtatni, és vissza kell állítani az egyetemi gyakornoki rendszert mint az egyetemek szerves utánpótlását biztosító eszközt.

10) A marxizmus-leninizmus oktatásának tartalmi korszerűsítését folytatni kell, illetve né-

hány területen kísérletképpen azonnal engedélyezni kell a hagyományos tantervű és struktúrájú marxizmus-leninizmus tantárgyak felváltását korszerű oktatási anyagokkal. Így pl. a közgazdaságtudományi egyetemeken a politikai gazdaságtan helyett közgazdaságtant és gazdaságtörténetet kellene oktatni. Ugyanezt kellene bevezetni a jogászképzésben és a bölcsészkarok társadalomtudományi fakultásain és szakjain egyaránt. A tudományos szocializmus képzés helyett a hallgatók választására bízva lehetővé kellene tenni a politikatudomány választását, megőrizve a tud. szoc. jó néhány témakörét.

11) A kötelező orosznyelv-oktatást a magyar felsőoktatásban meg kell szüntetni, és helyette az 5 éves képzésű egyetemi oktatásban két idegen nyelv középfokú ismeretét kell megkövetelni mint az abszolutórium feltételét a tanulmányok végén, a négyéves képzésű főiskolai oktatásban pedig egy idegen nyelv középfokú ismeretét kell előírni.

12) Lehetővé kell tenni, hogy akik anyagilag vállalni tudják, külföldi egyetemeken teljes idejű képzésben vagy fél éves, egy éves képzésben vegyenek részt, és a magyar egyetemeken és főiskolákon folytatott képzésüket szabadon megszakhathassák.

Budapest, 1987. április 29.

(Reform és demokrácia. Budapest, 1990, Eötvös Kiadó, 249–251.)

10. FEJEZET

„BIHARINAK NEM ADUNK TANSZÉKET!”

1984 októberében a Művelődési Minisztériumból visszatért az egyetemre. A nyolcvanas évek történetéhez tartozik a politológiai tanszék megalakulása. Először tanszéki csoport jött létre, ami már önmagában is nagy feltűnést keltett.

➤ Akkoriban a TIT-en belül már létrejött a politikatudományi szakosztály, amelyben jó néhány, a hatalom kérdései iránt érdeklődő társadalomtudós szerepet vállalt: Gombár Csaba, Schlett István, Schmidt Péter és jómagam, a fiatalok közül Kéri László és Lengyel László. Még minisztériumi főosztályvezetőként létrehoztam egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy megvizsgálja, miképpen lehetne bevonni az egyetemi oktatásba a politikatudományt. Azt szerettem volna, ha a politológiát nem kötnénk a marxizmus-leninizmus ideológiájához, hanem ugyanúgy oktatnánk, mint bármelyik más szaktudományt. Annyit főosztályvezetőként még el tudtam érni, hogy 1984. október 1-jén az ELTE jogi karán egy tanszéki politológiai csoport jöhessen létre.

Első szóra beleegyeztek, vagy meg kellett harcolni érte?

➤ Meg kellett harcolni érte. Már 1984 februárjában bejelentettem Köpeczi Bélának, hogy vissza akarok menni az egyetemre. Ő látta, hogy nem javult a kapcsolatom a pártközponttal, a TKKO-val, sőt talán még feszültebbé vált, ezért beleegyezett a távozásomba: Ha vissza akarsz menni az egyetemre, akkor menj. Kérdezte, hogy van-e valami feltételem. Azt válaszoltam, hogy feltételem nincs, csak két kérésem. Az egyik: főállásba mehessek vissza, az ehhez tartozó pénzt pedig a minisztérium fizesse, vagyis a félállású fizetésemet ők egészítsék ki. Akkor a másodállásért háromezer forintot kaptam, és ehhez kértem még háromezret. Ennek az volt a magyarázata, hogy a jogelméleti tanszéken a korábbi státuszomat időközben betöltötték. A másik: a jogi karon egy új oktatási egység alakulhasson, a politológia tanszék. A minisztert egyáltalán nem lepte meg a kérésem, mert azt mondta, hogy tényleg

megérett erre a helyzet, meg egyébként is a varsói egyetem társadalomtudományi karán van szociológiai és politikatudományi szak. Megjegyeztem, hogy ebben komoly előmunkálataim vannak, és ide szeretnék visszakerülni. Köpeczi egyetértett a javaslatommal, a leendő munkatársak és az ellen sem volt kifogása, hogy én vezessem a tanszéket. Akkor már kandidátus, egyetemi docens voltam, tehát megfeleltem a tanszékvezetői előfeltételeknek is. Nem a minisztérium ellenállásán bukott el a tanszék felállítása, hanem a pártvezetésen. Ahogy Köpeczitől megtudtam, Knopp András, a TKKO alosztályvezetője kijelentette, hogy a Biharinak nem adunk tanszéket. Köpeczi erőteljes kiállása miatt viszont abba kénytelenek voltak beleegyezni, hogy tanszéki csoportot alakíthassak. Ez sem ment egyik napról a másikra. Februártól októberig tartott, amíg sikerült elérni, hogy a pártközponttól kapjak egy papírt, miszerint a TKKO-nak nincs ellenvetése, hogy a jogi karon politológia tanszéki csoport induljon. A történethez tartozik, hogy a Művelődési Minisztériumon belül két felsőoktatással foglalkozó főosztály is működött: az egyik az egyetemi és főiskolai főosztály, a másik a marxizmus-leninizmus oktatási főosztály, amelynek Józsa György volt a vezetője. Ők a marxista tantárgyakat felügyelték, a miénknél összehasonlíthatatlanul jobb pénzügyi feltételekkel. Mi nem szólhattunk bele az ő ügyeikbe, ők nem szólhattak bele a miénkbe. A politológia oktatásával kapcsolatosan a marxizmus-leninizmus oktatási főosztálynak az volt a hivatalos álláspontja, hogy a marxizmusnak van már politikai tudománya, azt nem kell létrehozni, ahogy azt Jimmy Carter és más nyugati politológusok hangoztatják, ez pedig a tudományos szocializmus. Azt is mondták, ne nevezzük politikai tudománynak, mert az eleve csak ideológiai tudomány lehet, márpedig más ideológiai jellegű politikai tudományt, mint a tudományos szocializmus, nem lehet oktatni.

Hogyan szervezte meg a politológia tanszéki csoportot?

➤ A tanszéki csoporthoz kezdettől fogva azok az emberek kerültek, akiket kiválasztottam, illetve felkértem, és mindenki el is fogadta a felkérést. Nem volt nehéz választanom, mert főosztályvezetőként már 1982-ben létrehoztam egy szakértői tanácsadói csoportot, aminek az volt a feladata, hogy dolgozzon ki javaslatot, hogyan szervezzük meg a politikatudományok oktatását a magyar felsőoktatásban. A csoportnak Gombár Csaba, Lengyel László, Papp Zsolt és Schlett István volt a tagja. A testület a szobámban tartotta az üléseit, ott készítettünk anyagokat. Mindannyian úgy éreztük, hogy a marxista tárgyakon belüli nyüglődés csak ál-

landóan felkelti az ideológiai örök figyelmét, sorozatossá válnak a feljelentések, hiszen egy polgári szerző cikkét, tanulmányát megjelölni szakirodalomként – főleg a vidéki egyetemeken, főiskolákon – valóságos skandalumnak számított. Bár a pesti jogi karon ennél liberálisabb volt a marxista tárgyak oktatása, azért ott is ideológiai ketrecbe zárták. Tudtuk, hogy politikai szabadságharcot kell folytatnunk, nehogy a politológiát is ideológiai tárgynak tekintsék. Emellett a jogi tudományokkal és a jogi kar eléggé konzervatív vezetőivel is meg kellett vívni a csatánkat. Azzal is tisztában voltam, ha a jogi karon belül alulról kezdtük volna az új tanszék szervezését, abból öt év alatt sem lett volna semmi. Mindenesetre az egyetemre való visszakerülésem egy kicsit fölgyorsította a folyamatot, ugyanis nekem már nem nagyon volt kedvem marxista államelméletet tanítani, még azzal együtt sem, hogy jelentősen kibővítettük, korszerűsítettük a tematikát. Nem igazán lelkesített, hogy az állam kialakulását Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, illetve Lenin *Állam és forradalom* című műve alapján oktassam.

Mivel foglalkozott a minisztériumi szakértői csoport?

➤ Elsőként annak jártunk utána, hogy volt-e korábban a magyar felsőoktatásban politikatudományi oktatás. Kiderült, hogy Mária Terézia a bécsi egyetemen meghonosított politico-cameralis oktatásának magyarországi elrendelésével a XVIII. század végétől tanították a jó kormányzás tudományát a hazai jogakadémiákon. Ez nem jogi tárgy volt, tehát nem alkotmányjog, nem közigazgatási jog, hanem kormányzástan, az országvezetés tudománya, ami az Egyesült Államokban government néven terjedt el. 1862-ben jelent meg Kautz Gyula *Politika és országásztan* című kétkötetes munkája, ami a szó szoros értelmében nem politológiai mű, de kérdésfelvetései már túlmutatnak a jogi diszciplínák – a jogbölcselet, a közgazdaságtudomány és az alkotmánytan – határain. Eljutottunk Concha Győző 1894-ben kiadott *Politika* című tankönyvéig, amely már kifejezetten és hangsúlyozottan a politikatudomány saját területét és módszereit kereste. 1947–48-tól kezdve a politikáról már csak ideologikusan lehetett beszélni, írni, és tudományos életünkben, vele együtt az egyetemi oktatásból is, kiszorult a politológia. A politikai jelenségek és törvényszerűségek vizsgálata az úgynevezett ideológiai tárgyak hatáskörébe került, elsődleges szemponttá a gondolatok fegyelmezése és az ideológiai tételekhez igazítása vált, a tudományos vizsgálódásnak a puszta igénye is „elhajlásnak” minősült. A tudományos gondolkodás brutális manipulációja legjobban a politikai tudományokat sújtotta.

ta, a tudományból ideológiát és apológiát, az ideológiából leegyszerűsített szemináriumi tételeket előállítva. A politikai tudományok teljes szellemi leéptülése és törlése mellett a marxista társadalom- és történelemmagyarázat egésze is hitelét veszítette, hiszen a mindennapi lét legjelentősebbé és túlsúlyossá vált szférájára – a politikai viszonyokra és alrendszerre – vonatkozóan nem tudott hiteles és adekvát magyarázatot adni. A történeti részek áttekintése után arra kerestünk választ: van-e igény politikával foglalkozó önálló szaktudományra? Meg tudjuk-e indokolni, hogy a politikatudomány ugyanolyan szaktudomány, mint a közgazdaságtudomány vagy bármelyik jogtudomány? Emlékszem, milyen késhegyre menő vitákat kellett folytatni, hogy a *Társadalmi Szemlében* először megjelenhessen a politikai rendszerről írott tanulmányomban a politikai pluralizmus kifejezés. Ez bűnös fogalomnak számított, ugyanis Jimmy Carter amerikai elnök a politikai pluralizmus jegyében ideológiai offenzívát indított a monolit egypárti diktatúrákkal szemben. Ezért a pártállami agitáció és propaganda művelői a politikai pluralizmust az imperialista hatalmak fellazító politikájának részeként, annak kulcsfogalmaként emlegették.

Rengeteg előítélettel kellett megküzdениük.

➤ Azt a fogalmat is kifogásolták, hogy politikai rendszer. Amikor egy cikkemben leírtam, rögtön a szememre vetették, hogy a politikai rendszer a Magyarországon működő hatalmi-politikai rendszer. Hiába magyaráztam, hogy ez nem így van, mert a politikai rendszer csak alrendszere a társadalomnak. Mellette még több alrendszer van, például a gazdasági, az oktatási és az egészségügyi. Minden alrendszer ideológiamentesen kutatható, elemezhető a szerkezete, felépítése, intézményrendszere. Ugyanígy – analitikusan és leíró módon – lehet elemezni a politika világát. Egyszer írjuk le és vegyük számba, hogy Dél-Afrikában hány párt van, milyen az állam felépítése, mikor vannak szavazások, mennyien vesznek részt rajta, milyen választási kampány folyik. Ugyanezt meg lehet tenni Magyarország vonatkozásában is. Szerettük volna a fennálló magyar politikai rendszert leírni. A leíró elem ebben az esetben azt jelentette, hogy egyszer végre le lehet írni: egy pártállamban a párt és az állami szervek között milyen szoros kapcsolat, összefonódás van, hogyan és hol lép be a pártirányítás az állami irányításba, hány tagja van a pártnak, milyen összetételű a párttagság és a függetlenített apparátus, egyáltalán hogyan épül föl szervezet. A bolsevizmus történetét már tanítottam a bevezetés az állam- és jogtudományba című tantárgy

keretében, illetve az államelméletben, csakhogy határozott elképzeléseim voltak a magyar politikai rendszer analitikus, leíró oktatásáról és kutatásáról.

Miért éppen politológia?

➤ A szakértői csoportban végigtárgyaltuk a lehetőségeket. Lényeges szempont volt, hogy az elnevezés semleges, általános jellegű legyen, még csak ne is utaljon a politikára mint mindennapi, konkrét hatalmi viszonyra. Az elnevezésnek mégis ki kellett fejeznie, hogy a diszciplína a politikai rendszer és a politikai folyamatok lényegi összefüggéseit, az alapvető politikai intézményeket kutatja. Ezért döntöttünk a politológia mellett, ami számos más tudomány – biológia, geológia, filológia, szociológia – nevéhez hasonló szóösszetétel. A kifejezés inkább Amerikában terjedt el, kevésbé Európában.

Hogyan verbuválódott össze a tanszéki csoport?

➤ A kollégák összeválogatásakor fölvetődött, hogy jó-e, ha egy induló, akkor még nem elismert diszciplína tanítására többféle tudomány képviselői vállalkoznak. Ha csak az oktatók eredeti végzettségét vesszük, akkor Gombár Csaba filozófus, Schlett István történész, Pokol Béla jogász, Vida István történész, míg Lengyel László, aki diplomáját tekintve jogász, közgazdászként került a magyar tudományos életbe. A tanszéki csoporthoz főállásba érkezett Schlett István, Pokol Béla és jómagam, másodállásba Gombár Csaba, Lengyel László és Vida István. Egy évvel később jött hozzánk két fiatal közgazdász, Körösenyi András és Urbán László, akiket a Rajk László Szakkollégiumból, illetve a Polvaxból ismertem. Így indult a tanszéki csoport. Alternatív tárgyakat hirdettünk meg, amelyeket pluszban vehettek föl a hallgatók. Elnyerem egy kutatási pályázatot, amely alapján fejlesztettük az infrastruktúrát, és némi publikálási lehetőséghez is jutottunk.

A hetvenes évek végétől nagyon sok fiatal oktató kezdett tanítani a jogi karon. Közülük többen a politológia tanszéki csoportnál kötöttek ki.

➤ A hetvenes évektől megnőtt a hallgatók körében a társadalompolitikai kérdések iránti érdeklődés. Ezzel párhuzamosan valóban sokan maradtak bent az egyetemen tanítani: Boros László, Bárd Károly, Kéri László, Kukorelli István, Pethő Róbert, később Stumpf István és mások. Javaslatomra megalakították a Fiatal Oktatók Körét, a FIOK-ot. Azt tanácsoltam nekik, hogy tanulják meg az egyetemi létet, szerezzenek még egy diplomát. Boros Laci és

Bárd Karcsi elvégezte a szociológia szakot, Kéri viszont a filozófiát, mert a szociológia helyett véletlenül a filozófiát írta be a felvételi lapjára. Stumpf Pista is másoddiplomázott szociológiából. Kéthetente tartotta ülését a FIOK. Az idősebbek már generációs lázadásról kezdtek beszélni, de akik ismertek minket, tudták, hogy nem törünk semmiféle pozícióra, mi „csak” az egyetem légkörét szerettük volna javítani. A nyolcvanas évekre komoly tényezőkké váltunk a jogi kar szellemi életében, egyre több előadást tartottunk az egyetem falain kívül, különböző kollégiumokban, amelyek az egyetemi ifjúság legprogresszívebb helyszínei voltak: a Ménesi úti jogász szakkollégium, ami később fölvette Bibó István nevét, a Közgázon a Rajk László és a Széchenyi István szakkollégiumok, a Műegyetemen a Münnich Ferenc és a Martos Flóra kollégiumok, az E-klub és az 505-ös kör.

A tanszéki csoport megalakulásával párhuzamosan kapcsolódott be a Soros Alapítvány munkájába, amikor is a társadalomtudományi kuratórium tagjává választották. Az alapítványról sok mindent és annak ellenkezőjét is leírták az elmúlt években, de talán érdemes rövid kasszát készítenünk: az alapítvány magyarországi irodája 1984-től 2007 végéig működött, és ez idő alatt több mint száz munkatársa, ötszáz kurátora és ugyanennyi szakértője volt. Fennállása során a kilencvenezzer benyújtott pályázatból negyvenezret támogattak, összesen százötven millió dollár értékben. Hogyan lett kuratóriumi tag?

➤ Sokat köszönhet a magyar tudomány, oktatás és kultúra Soros Györgynek. 1984-ben csak úgy engedték létrehozni a Soros Alapítványt, ha az a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alatt, társelnöki rendszerben működik. Az MTA Kulcsár Kálmánt delegálta társelnöknek, míg Soros személyes képviselője Vásárhelyi Miklós lett. Az első két évben Eörsi Gyula volt a társadalomtudományi kuratórium elnöke, akit 1987-ben Király Tibor váltott. Két évig azért nem lettem a kuratórium tagja, mert a TKKO nemet mondott. Hiába állt ki mellettem Kulcsár Kálmán, Vásárhelyi Miklós és maga Soros György is, a pártközpont nem engedett. Hosszas huzavona után végül mégis elfogadták, hogy tagja lehessen a kuratóriumnak. Soros azt kérte tőlem, hogy tegyek javaslatokat arra, hogyan lehetne modernizálni a magyar felsőoktatást. Azt mondtam, hogy bővíteni kellene az információs csatornákat. Ezért valamennyi egyetemi kari könyvtár és társadalomtudományi tanszék ingyen kapja meg a legnagyobb külföldi folyóiratokat, az Economist-ot, a US News and World Report-ot, a Time-ot és a többi politikai magazint. Ha ugyanis bemész az Országgyűlési

Könyvtárba – magyaráztam Sorosnak –, ezek a lapok nincsenek kint a polcokon. Előbb igazolnod kell, hogy kutató vagy, és csak akkor hozzák ki és olvashatod őket. Tényleg? – kérdezett vissza. Nem akarta elhinni. Kérésére összeállítottam a társadalomtudományi kark, tanszékek listáját, valamint egy szabályzatot arról, hogyan lehet a lapokat kérni, kik kaphatják meg, mit kell kitenni a szabadpolcokra meg ilyesmi. Javasoltam, hogy nyomjanak pecsétet az újságokra, hogy azok a Soros Alapítvány támogatásával kerültek ide. A kilencvenes években is láttam, hogy szerte az országban a kari könyvtárak szabadpolcain ott vannak a legfrissebb politikai magazinok. A következő lépés a könyvtárfejlesztési pályázat kiírása volt. Nekünk, a politológia tanszéki csoportnak sem volt könyvtára, de pénzünk sem arra, hogy legalább a legfontosabb szakirodalmat megvegyük. Az újság-előfizetési pályázat mintájára kidolgoztam egy tervezetet, amit a kuratórium megtárgyalt, majd Soros is támogatott. Kollégáimmal együtt állítottuk össze azt a listát, amelyen háromszáz politikatudományi könyv szerepelt. Ez a gyűjtemény az alapja ma is a Politikatudományi Intézet könyvtárának. De nem csupán hozzánk kerültek könyvek a Soros Alapítvány jóvoltából, hanem még legalább húsz tanszékre, egyetemre, kollégiumba. A harmadik fejlesztési irány a fénymásológép-program volt. Több száz készüléket kaptak akkor az egyetemek és a főiskolák. Az elsők között jutottunk hozzá mi is a sokszorosítóhoz.

Milyen változást hozott a rendszerváltás a tanszéki csoport életében? Mikor alakultak át tanszékké?

➤ A rendszerváltás előrehaladtával, 1989-ben a felsőoktatási reformprogramokban már szerepelt a marxista tárgyak megszüntetése, ami 1990-ben be is következett. A tudományos szocializmus tanszékek társadalomelméleti, politikaelméleti és egyéb elnevezéssel működtek tovább. A tanszéki csoport 1989-ben alakult át tanszékké. A miénk volt az országban az egyetlen, amelyik nem volt marxizmus-leninizmus tanszékből alakult át, hanem eleve szaktudományt oktató, az ideológiai tárgyaktól független és ezen kívül lévő tanszékként jött létre. Az ideológiai tárgyak kiesésével űr támadt. A tudományos szocializmus megszűnése után előterjesztést tettem a kari tanácsban, hogy legyen minden joghallgatónak kötelező tárgy három féléven keresztül a politikatudomány oktatása. Ezt el is fogadta a tanács, bekerült a politológia a tanrendbe, és attól kezdve a pesti jogi karon kötelező a jogászok számára, ahogy a világ minden jogi karán. 1991-től kezdve, előbb párhuzamos képzés, majd önálló főszer formájában – a kar más

tanszékeinek közreműködésével – elindítottuk az ország első politológia szakos képzését, majd 1993-ban az ország első politikatudományi doktori iskoláját. Először szakalapítási, majd szakindítási kérelmet kellett benyújtani a minisztériumhoz. Büszke vagyok arra, hogy az országban az én kérelmem alapján alapították meg a politológia szakot. Ezután adtam be – szintén elsőként Magyarországon – a szakindítási kérelmet. A szakalakítás után – miután szakindítást könnyebb volt szerezni, mint szakalapítást – Pokol Béla is beadta szakindítási kérelmét, s így Miskolcon szintén megkezdődhetett a nappali tagozatos politológus képzés.

Annyi különbség mégis van, hogy Miskolcon nem a jogi karon, hanem a bölcsészettudományi karon oktatják a politológiát.

➤ Az magyar sajátosság, hogy a jogi karon belül van a politológia szak. Az viszont már nem, hogy a jogászok politikatudományt tanulnak, mert a világon mindenhol tanulnak egy-két tantárgy keretében politikai filozófiát vagy politikaelméletet. Egyébként a világ legtöbb egyetemén a társadalomtudományi karon belül háromféle képzés van: szociológia, politikatudomány, valamint nemzetközi kapcsolatok és nemzetközi politika. Hála Istennek, a kilencvenes évek elején az ELTE dékánjai nagy szimpátiával viseltettek a politológia szak iránt, és a jogi kar befogadta a politológus képzést. A szak legtöbbször a bölcsészettudományi vagy a társadalomtudományi karon belül van, mint Miskolcon, Debrecenben, Pécsen és a Zsigmond Király Főiskolán.

11. FEJEZET

A LAKITELEKI SÁTOR ALATT

1987-ben megpezdült a szellemi élet, radikális reformprogramok születtek. Az egyiknek, a Reform és demokrácia címűnek ön volt a szerzője.

➤ 1987 júniusa és szeptember között három átfogó kritikai diagnózis és programjavaslat született, amely alapvető változásokat indított el a reformokról való gondolkodásban és a társadalom helyzetének megítélésében. A *Fordulat és reform* a *Közgazdasági Szemle* júniusi számában látott napvilágot, amely a magyar gazdaság súlyos helyzetével foglalkozott. A *Reform és demokrácia* című, a politikai rendszer reformjára vonatkozó programot tartalmazó, általam jegyzett tanulmány a *Medvetáncban* kapott helyet a *Fordulat és reform* bővebb változatával és a hozzá kapcsolódó négy háttér tanulmánnyal együtt. A *Társadalmi szerződés*, ami az illegálisan szerkesztett és kiadott szamizdat folyóiratban, a *Beszélőben* jelent meg, a politikai kibontakozás feltételeit, a demokratikus ellenzék legfőbb követeléseit vette számba, kimondva azt, hogy „Kádárnak mennie kell”. Megjelenésük után mindhárom művet különféle sokszorosítás, másolás formájában több ezer példányban terjesztették. Ezek a radikális reformprogramok – mint később kiderült – visszafordíthatatlan folyamatot indítottak el, illetve generáltak.

Ennek a folyamatnak az egyik állomása a lakiteleki találkozó volt. Hogyan került a Magyar Demokrata Fórum alapítói közé, honnan ismerték egymást?

➤ A szervezőkkel, alapítókkal már elég régi baráti vagy kollegális viszonyban voltam. Közelebbi és rendszeres kapcsolatba 1979 végén kerültem velük, amikor Illyés Gyula, Németh Lászlóné, Kodály Zoltánné és Csoóri Sándor létrehozta a Bethlen Gábor Alapítványt, amelyhez az év karácsonyán hatvanöt jeles hazai személyiség csatlakozott, többek között Barcsay Jenő és Orosz János festőművész, Benda Kálmán és Für Lajos történészek, Fodor

András, Juhász Ferenc, Nemes Nagy Ágnes, Szécsi Margit, Vas István és Zelk Zoltán költők, Csurka István, Fekete Gyula, Mézőly Miklós és Páskándi Géza írók, Sára Sándor és Kósa Ferenc filmrendezők, Király Tibor jogász, Kocsis Zoltán zongoraművész, Czine Mihály és Kiss Gy. Csaba irodalomtörténészek, Borsos Miklós és Somogyi József szobrászok, Juhász Pál és Levendél László orvosok, Bessenyei Ferenc és Sinkovits Imre színművészek. A négy alapító felkért egy kuratóriumot, amelynek elnöke Király Tibor büntetőeljárás professzor lett, akivel szoros szakmai, baráti kapcsolatom volt. Ő bízott meg azzal, hogy készítsem el a Bethlen Gábor Alapítvány kuratóriumának működési szabályzatát. Ezért rendszeresen jártam a kuratórium üléseire, hogy megtudjam, milyen szervezeti formát akarnak; mi legyen az ülésés és a díjátadás rendje. A kuratóriumi ülések után sokat beszélgettem az egyik fő szervezővel, Bakos Istvánnal és a kuratórium tagjaival, közöttük Bíró Zoltánnal és Kiss Gy. Csabával is. A beszélgetőpartnerekből összejáró baráti társaság lett. Nagy lökést adott az eszmecseréknek az 1985-ben tartott titkos monori találkozó, amelynek Donáth Ferenc volt a fő szervezője. A monori-erdői kempingben a demokratikus ellenzék képviselőin kívül ötvenhatosok, reformközgazdászok, történészek, népi írók és „másként gondolkodó” művészek mondtak kritikát a rendszerről. Ezen az összejövetelen még nem vettem részt. Aztán Rajk Lászlóék szervezni kezdték a második monori találkozót, és szerették volna a kört társadalomtudósokkal is kiegészíteni. Az előkészítő bizottságban a népieket Csurka István és Für Lajos, a demokratikus ellenzékét Kis János és Kenedi János, az ötvenhatosokat Mécs Imre és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat Bauer Tamás és Lengyel László képviselte.

Az újabb összejövetelt eredetileg második monori találkozóknak szánták, de mégsem sikerült megnyerni a részvételre a demokratikus ellenzék képviselőit, akik közül egyedül Konrád György jelent meg és szólalt fel a lakiteleki sátor alatt. Miért nem tudtak egységesen fellépni?

➤ A törés 1987 nyarán következett be. Ekkor jelent meg a *Beszélő* különszáma, benne a *Társadalmi szerződés* című programmal. Kis János két példányt személyesen adott át nekem az egyetemen. Misi – közölte –, elkészült az anyag, amiben a te írásaidat és előadásaidat is felhasználtuk, de természetesen nem hivatkoztuk meg, hiszen nem lehetett, mert ez egy szamizdat folyóirat. Mondtam, örülök neki, kösz szépen. Aznap este a baráti társaság Für Lajos erzsébetvárosi lakásán jött össze, és szóba került a második

monori találkozó programja. Arról folyt a szó, hogy hányan legyünk, ki szóljon hozzá. A demokratikus ellenzékkel Bíró Zoltán, Csurka István és Lezsák Sándor tartotta a kapcsolatot. Lezsák Vásárhelyi Miklóssal egyeztetett. Akkoriban többször is összefutottam Kenedi Jánossal, aki a Villányi út sarkán lakott, én meg a Móricz Zsigmond körtérnél. Így két oldalról is voltak értesüléseim a szerveződésről. Azon a júniusi estén elővettem a *Társadalmi szerződést*, és megkérdeztem a többiektől, hogy ismeritek-e ezt. Mondták, hogy nem, mutassam. Csurka olvasott bele először, nézegette a tartalomjegyzéket, majd megszólalt: Ezt akarják megvitatni? Ilyet nem állított Kis János, igaz, szóba sem került, csak ideadta nekem, reagáltam Csurka kérdésére. Akkor még úgy volt, hogy a közgazdászok, a társadalomtudósok, a demokratikus és a népi-nemzeti ellenzék tagjai is tartanak előadást. Szívesen vállaltam a politikai rendszer reformjáról szóló referátumot, hiszen a *Reform és demokrácia* című anyaggal csaknem elkészültem. Amíg Mosonszentmiklóson, feleségem szüleinek házában két hónapig véglegesítettem a tanulmány szövegét, a nyár folyamán Csoóri, Bíró, Lezsák és Kiss Gy. arról beszélgettek, ha a demokratikus ellenzék a *Társadalmi szerződést* akarja fő dokumentumként megvitatni, akkor külön találkozót kellene szervezni. Ha ők szervezik, ők mondják meg, kik vehetnek részt, ha mi szervezzük, akkor mi mondjuk meg, kik vehetnek részt. Erről folytak a találgatások. Bíró és Csurka is tárgyalt a demokratikus ellenzék tagjaival, Lezsák Vásárhelyi Miklóssal. A szervezés több kérdésében is éles ellentétek alakultak ki. Fölvetődött például, hogy ha százan vennének részt a találkozón, és ötvenet hívná meg az egyik fél, ötvenet a másik, akkor ki vállalja a szervezést, a helyszínek kiválasztást. Tőlem azt kérték, próbáljak meg szerezni egy termet az egyetemen. Mondtam, elkérhetem a rektortól valamelyik tanácstermet szombatra vagy vasárnapra, de tudni kell, ha oda is adja, akár egy órával a rendezvény előtt odatelefonálhatnak a kertületi vagy a budapesti pártbizottságtól, és az egészet leállítják. Valaki javasolta, hogy egy nagyobb étteremben rendezzük az összejövetelt, esetleg vidéken. Az sem lesz jó, szóltam közbe, a tulajdonosra vagy üzletvezetőre ugyanúgy rátelefonálhatnak. Ekkor vetette föl Lezsák Sándor, hogy olyan helyen kellene rendezni a találkozót valahol a szabad ég alatt, ahol nem tudják betiltani. És mi van, ha rossz az idő? Akkor kibérelünk egy sátrat, vágta rá Lezsák, katonáktól lehet nagy sátrakat bérelni. Így került szóba a lakiteleki háza, aminek a kertjében akár egy nyolcvan-száz főt befogadó sátor is fölállítható. Megjegyezte: a közeli katonai egységtől tudna sátrat bérelni, még szakszerűen fel is állítanák. Sőt, mivel egész naposra

terveztük a tanácskozást, katonai kondérokban majd ételt főznek, és mondjuk száz forint lesz a belépő, amiből kijön egy tányér gulyásleves, és telne almára is, mert a szomszédos almáskertből gyümölcsöt lehetne vásárolni.

Hogyan vették rá Pozsgay Imrét a részvételre?

➤ A nyár végén Bíró Zoli hozta szóba, hogy mi lenne, ha megnyernénk Pozsgay Imrét: jöjjön el, és tartson egy bevezetőt általános társadalompolitikai kérdésekről. Erre mindenki azt mondta, jó lenne, de nem valószínű, hogy el tudja vállalni, hiszen mégiscsak a Központi Bizottság tagja, a Hazafias Népfront főtitkára. Ez igaz, ismerte el Bíró, de majd ő beszél vele. Pozsgay nem zárkózott el a fölkeréstől. Pár nap múlva közölte: határozottan megígéri, hogy eljön és bevezető előadást tart.

Mikor véglegesítették a programot?

➤ Szeptember elején tartottuk az utolsó szervező megbeszélést Nagymaroson, Für Lajos házában a kertjében, közel a Dunához. Emlékszem, elsétáltunk megnézni a hatalmas elterelő gátakat, és ott szörnyülködtünk a természet tönkretételén. Ezen az eszmecsere-n a házigazdán kívül Bíró Zoltán, Csurka István, Fekete Gyula, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor, jómagam és Csengey Dénes vett részt. Csoóri azért nem volt ott, mert ő akkor az Egyesült Államokban tartózkodott. Csurkát és engem Csengey vitt le Nagymarosra a Wartburgjával. Csurka megkérdezte a többiektől, nem baj-e, ha hozna magával valakit, mert akkor betenne a kocsiba két demizson bort, így ihatnánk, hiszen lenne sofőr. Nagymaroson dőlt el, hogy a tanácskozást szeptember 27-én tartjuk Lakiteleken. Összeírtuk a meghívandók névsorát. Azt a feladatot kaptam, hogy hívjak meg fiatal társadalomtudósokat, közgazdászokat, politológusokat, jogászokat. Így hívtam meg Áder Jánost, Bozóki Andrást, Gombár Csabát, Hegedűs Istvánt, Körösenyi Andrást, Schlett Istvánt, Urbán Lászlót, Závada Pált és másokat. Közöltem velük, hogy fiúk, én meghívlak titeket, de nem tudni, hova fut ki a dolog, lesz-e belőle rendőrségi ügy vagy nem, ezért döntsétek el, eljöttek-e vagy sem. Mindenki eljött.

Magyar Demokrata Fórum lett a mozgalom neve. Ki volt a névadó?

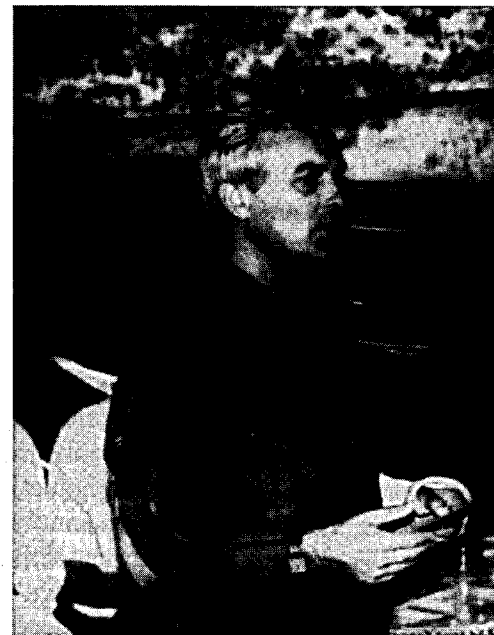
➤ Kiss Gy. Csaba. Nagymaroson történt a névadás. Mindenki kereste a legjobb, legkifejezőbb elnevezést, én is bedobtam négy-öt nevet. Abban egyetértettünk, hogy demokratikus és magyar. Az már nem volt nyilvánvaló, hogy mozgalom, fórum vagy mi le-

gyen. Egy rövid jogi okfejtésben elmagyaráztam, hogy a mozgalom szervezéséhez nem kell semmiféle engedély, ha viszont egyesület vagy szervezet lesz, akkor a Hazafias Népfrontnak vagy másnak a jóváhagyása kell. Ezért javasoltam, hogy tartsuk meg a rugalmas keretet, a mozgalmi formát, mert annak nincs nyilvánított tagsága. Kiss Gy. Csaba érvelt a legmeggyőzőbben amellett, hogy Magyar Demokrata Fórum legyen, ami kifejezi a demokráciáért való működést, a demokratikus elkötelezettséget, a széles, nyitott fórum jelleget, mint ahogy az agórán összejöttek a polgárok, a civil emberek megtárgyalni, megvitatni dolgaikat. Elfogadtuk a javaslatát. Így született a Magyar Demokrata Fórum elnevezés és az MDF rövidítés.

Mi történt a találkozón?

➤ Jellemző az erőfeszítésekre, hogy Lezsák még az utolsó előtti napon is beszélt Vásárhelyi Miklóssal, aki megígérte a részvételét, azonban másnap reggel, a megnyitó előtt telefonált: lumbágót kapott, ezért nem tud eljönni. Pozsgay Imre a tanácskozás elején bejelentette: Grósz Károly miniszterelnökkel előző nap közölte, hogy részt vesz egy értelmiségiek által szervezett találkozón Lakiteleken, ahol a reformokról és az ország állapotáról lesz szó. Grósz erre úgy reagált, hogy ha erről lesz szó, akkor jó munkát kívánok. Tehát Pozsgay nem engedélyt kért, hanem közölte részvételi szándékát és akaratát Grósszal, aki nem engedélyezte a részvételt, nem is használta ezt a kifejezést, hanem tudomásul vette. Ezt követően Pozsgay megtartotta az előadását, amelyben egy általános képet rajzolt föl. Utána Csurka István következett, aki még a nagymarosi találkozón kérte, hadd szólalhasson meg rögtön Pozsgay után. Azt mondta, nagyon készült a találkozóra, leírta a mondanivalóját, ami a politikán túlmutat, a társadalom erkölcsi állapotáról és a nemzet helyzetéről szól. Csurka után a demokratikus reformmozgalmakról és a politikai rendszerről tartottam előadást. Utánam Gombár Csaba emelkedett szólásra, aki fölvetette a többpártrendszer kérdését mint annak feltételét, hogy a súlyos problémák megoldhatók legyenek. Lengyel László arra figyelmeztetett, hogy azonnal cselekedni kell a gazdasági és politikai reformok érdekében. A demokratikus ellenzéket egyedül képviselő Konrád György felszólalásában üdvözölte a népi csoportosulás önmeghatározását, de visszautasította a második nyilvánosságot megteremtő demokratikus ellenzék tevékenységének lekicsinylését. A jegyzőkönyv szerint száznyolcvanegyen voltunk jelen, köztük két országgyűlési képviselő, Király Zoltán és Gajdócsi István, a Bács-Kiskun Megyei Tanács elnöke. A tanácskozás meg-

Az első lakiteleki találkozón, 1987. szeptember 27-én
(Archív fotó)

nyitása előtt Lezsák Sándor szobájában szövegeztük meg az MDF megalakulásáról szóló nyilatkozatot, amit a vita végén felolvastak, és a jelenlévők meg is szavaztak.

Miről beszélt az előadásában?

➤ Azzal az Ady-sorral kezdtem az előadásomat, hogy „valahol utat veszítettünk...” És azt bontottam ki belőle, hogy a szocializmus mint társadalmi rendszer és berendezkedés valahol utat veszített. A választ is igyekeztem megadni, illetve megadtam, hogy hol veszítettünk utat. Ott, ahol a szocializmus a demokráciától elszakadt, mondtam. Egy demokratikus szocializmusnak, a nyugat-európai értelemben vett szociáldemokráciának lett volna történelmi esélye, de egy diktatórikus szocializmusnak nem volt. Azt a szónoki kérdést tettem föl Lakiteleken is, amit a korábbi, *Reform és demokrácia* című, diagnózisnak és programnak nevezett írásomban, hogy van-e diagnózisunk a szocializmusról mint társadalmi berendezkedésről, hatalmi rendszerről, az azt vezető bolsevik típusú kommunista pártról, és azt feleltem, hogy van. Körülbelül ezer-ezerötszáz értelmiségi pontosan tudja – folytattam –, hogy miféle rendszerben élünk. Honnan ered ez a rendszer, miért olyan, amilyen. Tehát a diagnózis megvan, mégsem mondhatjuk ki. Ez a legfőbb probléma. Ebből kiindulva beszéltem a helyzetről, illetve egy demokratikus reformmozgalom megteremtésének szükségességéről. A diagnózisra azért helyeztem a hang-

súlyt, hogy legyen világos: a rendszer az eddigi módon, a párt által engedélyezett bürokratikus reformok útján már tovább nem javítható. Fennmaradhat még akár évtizedekig is, hiszen diktatúrában élünk, és akkor szerintem egy józanul gondolkodó ember sem gondolta komolyan, hogy hamarosan megkezdődik a rendszerváltás.

A helyiek mit szóltak a találkozóhoz?

➤ Egyik szünetben a kertben sétáltam, amikor egy testes parasztember félrehívott, és azt mondta: Fiatalember, úgy tudom, családos, ha bármikor szüksége van magának vagy a családjának biztonságos búvóhelyre, nálam megtalálja. És azzal egy papírdarabot csúsztatott át a kezembe. Kérte, tegyem el. Egy Bács-Kiskun megyei tanya címe volt rá fölírva. Eltettem a cetlit, ami sajnos elkeveredett.

Az ország közvéleménye keveset tudhatott meg a Lakiteleken történetekről.

➤ A találkozón az újságírók közül egyedül Havas Henrik vett részt, aki a Magyar Rádió 168 Óra című műsorában számolt be arról, hogy több mint százhatvan ember jött össze Lakiteleken a reformok megbeszélésére. Ez kiváló újságírói teljesítmény volt Havastól és a műsor főszerkesztőjétől. Ezt követően viszont teljes lett a hírzárlat. Bányász Rezső kormányzóvivő pár nap múlva a Magyar Hírlap belső vezércikkben azt írta, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya Magyar Demokrata Fórum elnevezésű szervezetet nem ismer, és a továbbiakban nem is kíván egy nem létező szervezettel foglalkozni. Két nap múlva a szervezők ismét összejöttek, és arról tárgyaltunk, hogyan lehetne nyilvánosságot adni az okmányoknak. Már sajtótájékoztató szervezésén törtük a fejünket, amikor megérkezett Pozsgay üzenete, hogy kitalált valamit, de konspirációs okok miatt várjunk a nyilvánosság elé lépéssel. Még annyi történt, hogy Csengey Dénest telefonon utolérte a Szabad Európa Rádió, amely felsorolta a kilenc szervező nevét, ismertetve a fórum célkitűzéseit, amitől aztán még idegesebb lett a politikai vezetés. Pozsgay tényleg megtalálta a módját a találkozón történetek nyilvánosságra hozatalának. A Hazafias Népfront lapjában, a Magyar Nemzetben 1987. november 14-én egész oldalas interjút adott, amelyben egy kérdésre válaszolva beszélt a lakiteleki összejövetelről, és egy az egyben előadta az ott elfogadott nyilatkozat szövegét. A tanácskozás, az MDF megalakulása és annak jelentősége ezzel az interjúval került be a köztudatba.

Készült-e jegyzőkönyv a lakiteleki tanácskozásról?

➤ Az előadásokat, hozzászólásokat magnóra vettük. A gondot az jelentette, hogyan írássuk le a felvételt, ami nagyon időigényes és költséges vállalkozásnak ígérkezett. Végül Csurka felesége vállalta a szöveg nyers legépelését, hogy azt mi majd gondozzuk. Az első, valamennyire már szerkesztett példányokat az MTA Szociológiai Kutatóintézetében készítettük el, ahol én akkor igazgatóhelyettes voltam. A Társadalmi Szemlében 1991-92-ben jelentettük meg az összes lényeges felszólalás szövegét több számon keresztül. Főszerkesztőként minden szerzőtől kértem engedélyt a közléshez. Mindenki hozzájárult, csak egy személy jelentette ki, hogy már nem szeretné, ha a hozzászólása úgy jelenne meg, ahogyan az ott elhangzott, ezért szeretne egy-két dolgot pontosítani. Azt mondtam, ne haragudj, ezt nem lehet, mert csak úgy hozzuk le a dokumentum rovatban, ahogy ott elhangzott. Még stilizálni sem lehet.

Ki volt ő?

➤ Nem mondom meg a nevét, nem akarom kényelmetlen helyzetbe hozni. A Püski Kiadó az összes felszólalást könyv formájában is megjelentette.

A könyvben van stilizálás?

➤ Nem mondom azt, hogy nincs eltérés a két szöveg között.

A találkozóról még a New York Times is híradást adott.

➤ A lakiteleki találkozó másnapján Csoóri Sándor, aki amerikai magyarok meghívására épp az Egyesült Államokban tartózkodott, telefonált Bíró Zoltánnak és Für Lajosnak, hogy a New York Times szeptember 27-i számában megjelent egy írás, amelyben a találkozót antiszemita gyülekezetnek nevezték. A cikk – Csoóri beszámolója szerint, röviden összefoglalva az eseményeket – arról tájékoztatta a világot, hogy a népnek és nemzetinek nevezett magyar ellenzékiek egy Duna-Tisza közí kis faluban, Lakiteleken nacionalista légkörű tanácskozást tartottak, amelyre a radikális ellenzék hangadó embereit nem hívták meg. A cikk megütöztetést keltett a résztvevőkben. Ma már tudható, hogy kitől származott az információ. Csoóri egyik írásában így emlékezett erre: „A beszámolót nem Henry Kamm, a lap magyarországi tudósítója írta, ő csak a nevét kölcsönözte a hazai radikálisok egyik legmozgékonyabb vezéregyéniségének, aki – persze – nem volt ott Lakiteleken.”

Miért váltak el az ön és az MDF útjai?

➤ A nyolcvanas évek végén a politikától kívántam egy kissé hátrébb lépni. Ennek két prózai oka volt. Az egyik: 1988. június 16-án megszületett harmadik gyermekem, két gyermekem pedig iskolába, illetve óvodába járt. Nagy teher volt a feleségemen és rajtam. A másik: 1989-ben törölték az egyetemeken a marxista tárgyakat, és az általam már 1984-ben létrehozott politológia csoport ekkor alakult át tanszékké. Az oktatásszervezési feladatok szintén sok energiát igényeltek. Nem szakítottam az MDF-fel, máig megvan az alapítói tagsági könyvem. Nekem nem okozott gondot az MDF szellemisége, sőt a legnagyobb és a legtöbbször hivatott mozgalomnak tartottam 1987-88-ban. Az én felfogásom szerint az MDF-nek meg kellett volna maradnia a demokratikus reformok gyűjtőhelyének. Ennek ellenére részt vettem az MDF eseményein. 1988 márciusában ott voltam Csúrkával az első vidéki szervezet, a kiskunmajsai megalakulásán. Részt vettem az MDF Jurta színházbeli rendezvényein. Csak egyetlenegy nem voltam jelen, az elsőt, amit sajnállok azóta is. Lezsák Sándor kérésére én készítettem el az MDF organogramját, szervezeti felépítését. Lezsák emiatt többször is járt a lakásomon. Mindkettőnknek megvan az a dokumentum, amelyen lerajzoltam, hogyan épüljön föl a fórum, milyen vezetőség és milyen vidéki szervezetek alakuljanak.

Mintha kiretusálták volna az MDF megálmodói közül. A lakiteleki találkozó huszadik évfordulóján „kifelejtették” az alapítók, a szervezők felsorolásából.

➤ 2007-ben az Alkotmánybíróság elnöke voltam, nem vehettem részt politikai eseményen. Ami a retusálást illeti, egyetértek azzal a történeti aforizmával, amely szerint soha nem lehet tudni, mit hoz a múlt.

REFORM ÉS DEMOKRÁCIA

A magyar társadalomban az elmúlt évtizedben éles konfliktusok, megoldatlan problémák és egyre mélyülő válságok alakultak ki. A megoldatlan konfliktusok és az egyre mélyülő, a társadalom szinte minden területére kiterjedő válságok már nem a szocializmus előtti múlt örökségeiből és nem is külső hatásokból erednek, hanem alapvetően a történetileg kialakult szocialista társadalom újratermelési rendszeréből, annak struktúrájából, szervezeti és intézményi kereteiből, a hatalmi mechanizmus jellemzőiből és tehetetlenségéből, a demokratikus politikai berendezkedés hiányából fakadnak.

A válságok megoldása nem rendszerváltozást, nem a szocializmus mint társadalmi formáció és berendezkedés elvetését, hanem annak mélyreható, radikális reformját igénylik. A kérdés és az alternatíva nem az, hogy szocializmus vagy kapitalizmus, hanem hogy miféle szocializmust választ és akar a maga számára a magyar nép.

A kérdés az, hogy miféle szocializmus életképes történelmi alternatíva az emberiség és a magyar nép számára, miféle társadalmi berendezkedés felel meg jobban a szocializmus elveinek, alapvető értékeinek és a magyar társadalomnak.

Elvontan, de a lényegre utalóan ezt három együttesen megvalósítandó elvben foglalhatjuk össze:

- 1) hatékony piacgazdálkodás,
- 2) demokratikus politikai-hatalmi rendszer,
- 3) a történelem során felhalmozott emberi értékek tisztelete és következetes érvényesítése.

A szocializmusnak, eddigi történelme során is, sokféle változata alakult ki, a népelnyomó, elidegenedett totális diktatúráktól a csupán történelmi pillanatokig létező demokratikus szocializmus kísérleteken keresztül, a racionalizált és mérsékelt diktatúráig. Történelmi feladatunk: a demokratikus berendezkedésű szocialista társadalom megteremtése, az emberiséghez és a szocializmushoz egyedül méltó politikai-társadalmi berendezkedés intézményesítése.

A nem demokratikus berendezkedésű szocialista társadalmak gyengítik, végső soron pedig megkérdőjelezzik a szocializmust mint történelmi alternatívát. A szocializmus számára a legfőbb veszély nem a kapitalista kihívás, nem a történelmi hátrányok leküzdése, hanem a diktatórikus politikai rendszer hosszú időszakon át tartó berendezkedése. A veszély hordozói és erősítői nem a demokratikus reformok sürgetői, hanem a megmerevedett és a fejlődést gátló, a demokratikus kibontakozást akadályozó rendszerkonzerváló erők. A diktatórikus, demokrácia nélküli szocializmus történelmileg nem életképes társadalmi berendezkedés, legfeljebb átmenet az igazi demokratikus szocializmushoz.

A szocializmus története bebizonyította, hogy a legfőbb veszély számára nem a kapitalista kihívás, hanem saját belső hatalmi és újratermelési rendszerének és viszonyainak eltorzulása, belső tehetetlenségének növekedése, rendszertipikus strukturális válságainak állandósulása és megoldatlansága. Az átfogó és radikális reformok szükségessége ezekből fakad. A reformok jellegét és irányát a hatékony piaci gazdálkodás, a demokratikus politikai berendezkedés és az emberi-társadalmi értékek érvényesítése kell, hogy meghatározzák.

A szocialista forradalmakat és átalakulásokat követően a szocializmus politikai rendszerében súlyos torzulások következtek be, a szocializmus eszméjéhez és értékeihez méltatlan és embertelen hatalmi rendszerek intézményesültek évtizedekre.

A 80-as években felerősödő, eltérő helyzetekben, eltérő módszereket alkalmazó, eltérő utakat járó szocializmusreformok (a Szovjetunióban, Kínában, Magyarországon, Lengyelországon) valamiképpen mind megpróbálnak szakítani a sztálini időszak „brutális elméleti és ideológiai manipulációjával” (Lukács György), a pártállam bürokratikus szorításával, a politikai-ideológiai premisszákból levezetett „termelési viszonyoknak” a termelőerők fejlődését akadályozó szerepével, a hamis ideokratikus társadalomképpel, röviden a szocializmus tévútjával.

A diktatórikus szocializmus történelmi útvesztés, zsákutca. Ez a fajta szocializmus nem volt történelmi szükségszerűség. Ma sem szükségszerű, csak létező, de nem szükség szerint létező. Ez a fajta szocializmus nem egyetlen lehetséges formája és alternatívája a szocializmusnak. Soha nem volt elméleti, csak politikai kényszerűség, ma pedig már nincs történelmi szükségszerűsége sem. Mint minden társadalmi-történelmi berendezkedés, a mai – az eredeti szocializmus elveivel és a társadalom történelmi igényeivel képest – torzult szocializmusok létezők, de megváltoztathatók és megváltoztatandók. Rossz politikai választások és szerencsétlen történelmi situációk, elszalasztott lehetőségek következménye a diktatórikus berendezkedésű szocializmus.

A demokrácia nélküli szocializmust nem lehet extrapolálni és egyetlen lehetséges szocializmus alternatívaként a jövőre nézve tételezni. Ha azt kérdezzük, hol veszítettük el az utat, hol került a szocializmus tévútra, azt kell felelnünk, hogy ott, ahol a demokráciát elvesztettük.

A szocializmus is alternatív, és nem lezárt mozgáskörökben fejlődik tovább. A történelmi alternatívák nyitottak, és a választás a szocializmusalternatívák között az egész társadalom ügye kell legyen.

A szocializmusért felelősséget, eszméje és értékei mellett elkötelezettséget vállaló emberek számára az egyetlen vállalható magatartás: a jelenlegi viszonyok és helyzet kíméletlenül őszinte kritikája, a megvesztegethetetlen igazmondás, a nyíltan megvallott és vállalt jobbító szándék, a demokratikus berendezkedésű szocializmus vállalása, a szocializmustól idegen és torz társadalmi képződmények elutasítása.

Az ilyenként vállalt egyéni magatartások közös cselekvéssé ötvöződésére szolgáló egyetlen megfelelő forma: *egy demokratikus reformmozgalom*. Demokratikusan megszervezett és a demokratikus szocializmus mellett elkötelezett politikai mozgalom. (...)

Budapest, 1987. október

(*Reform és demokrácia. Budapest, 1990, Eötvös Kiadó, 15–17.*)

12. FEJEZET

ÚT A KIZÁRÁSIG

A lakiteleki találkozón való részvételének és előadásának, majd az MSZMP-ből kizárásának vannak „eszmetörténeti” előzményei. Hogyan vált a hatalom iránt lojális egyetemi oktató a rendszer egyik harcos kritikusává?

➤ A nyolcvanas évek elejétől rengeteg értelmiségi konferencián, megbeszélésen szerepeltem. Majd visszakerülve az egyetemi szférába, még szabadabbá vált a mozgásom, és megfordultam szinte mindegyik műhelyben, amelyben a radikális reformgondolatok éltek. A Pénzügyminisztérium Pénzügykutató Intézetében egy-két éven át műhelybeszélgetés-sorozatot rendeztek. Ebben a reformközgazdász műhelyben, amelynek Hágelmayer István volt a vezetője, aki nagy szakmai és emberi megbecsülésnek örvendett, fejtette ki nézeteit többek között Csillag István, Lengyel László, Kupa Mihály és Szalai Erzsébet is. A másik központ az MTA Közgazdaságtudományi Intézete volt, amit Nyers Rezső vezetett. Ezekben a műhelyekben folyamatosan részt vettem. Ezek a rendezvények beszívtak engem a politikai közéletbe, amely egyre radikálisabb válságdiagnózist állított össze az ország közállapotáról. Ezek a válságdiagnózisok radikális reformprogramokba mentek át, amelyek hirdetése még népszerűbbé tett minket, és ugyanakkor éles konfliktusokat szült az MSZMP-vel.

Ezek hol és mikor kezdődtek?

➤ 1977-ben kerültem másodállásba az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe, ahol Schmidt Péter volt a szocialista demokrácia munkacsoport vezetője. Egy beszélgetés kapcsán vetődött föl, mivel egyre többet írtam a politikai rendszerről, politikaelmületről, demokráciával kapcsolatos kérdésekről, hogy volna egy félállás, van-e hozzá kedvem. Tetszett az ötlet. Miután az intézet 1985-ben egyesült az MTA Szociológiai Kutatóintézetével, két évig mellékállású igazgatóhelyettes, 1987-től ugyanitt a politikarendszer-kutatási program csoportvezetője lettem. Lehet, hogy

kissé elfogult vagyok, de szerintem a Társadalomtudományi Intézetben a magyar társadalomkutatás elitje dolgozott Schmidt Pétertől kezdve Gazsó Ferencen át Gombár Csabáig. A fiatal jogászok – többek közt Szoboszlai György és Verebélyi Imre – mellé később odakerült ifjú oktatóként Boros László, Kéri László és Stumpf István. Tanulmányokat írt az intézetnek Pokol Béla és Tölgyessy Péter, 1986-ban munkatársunk volt Kövér László is, aki később a Fidesz egyik vezetője lett.

Milyen kutatások folytak a Társadalomtudományi Intézetben?

➤ Nagy vonzereje volt az intézetnek, mert rendkívül elmélyült és kritikus társadalomtudományt műveltünk. Bár semmilyen hivatali kötődésünk nem volt a pártközponthoz, sok információ érkezett onnan. Az intézeti munkám tette lehetővé, hogy döntésszociológiai kutatást végezzek, mert akkor is váltig állítottam, hogy a hatalom lényege a döntés. Aki dönt, azé a hatalom. Azt azonban, hogy ki dönt, nem lehet a jogszabályokból vagy a szervezeti és működési szabályzatból megtudni, hanem csak szociológiai felmérés segítségével. Egy adott kérdés eldöntésében mindig több ember hatása érvényesül, de van egy, aki meghozza a végső választást az alternatívák közül. A felelősségelméleti tanulmányaimban is sokat írtam arról, hogy mindig többféle döntési lehetőség van, a döntés a társadalmi és a szervezeti létnek, így a politikai hatalomnak is az egyik legfontosabb mozzanata. Kutatási tervet készítettem, amit elfogadtak. Öt minisztériumban indíthattam empirikus döntéshozatalra vonatkozó szociológiai kutatást, ami magában foglalt egyebek közt interjúkat, kérdőíveket, dokumentumok átnézését, részleg működésének megfigyelését, testületi és egyéni megbeszéléseket, miniszteri értekezleteken való részvételt is. Ezt sehol másutt nem tudtam volna megcsinálni, csak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében.

Hogyan választotta ki az öt minisztériumot?

➤ Tudtam, hová érdemes menni és hová nem. Két funkcionális és három ágazati minisztériumot választottam. Megbízólevéllel folytattam a kutatást. Mindenhol rendesen fogadtak, például a Pénzügyminisztériumban Medgyessy Péter osztályvezetőt jelölték ki összekötőnek, aki fiatal, nyitott, intelligens ember volt. Nagyon tetszett neki a kutatási hipotézisem, végig minden segítséget megadott. Legalább háromszor-négyszer találkoztunk. Ugyanez történt a többi helyen is.

Mi volt a kutatási hipotézise?

➤ Minden empirikus szociológiai kutatás a hipotézis megfogalmazásával kezdődik. Hogyan épül fel a szervezet? Hol vannak a tanácsadói, a szakértői, az akaratot kifejező, a befolyásoló és a végső szót kimondó döntési pozíciók? Minden döntés érdekmotivált, nincs olyan, ami ne lenne az. Ezekről a kérdésekről egyébként hosszú vitákat folytattunk a Társadalomtudományi Intézetben. Szociológiai tanulmányaim és a politikával kapcsolatos autoidakta ismereteim felhasználásával készítettem el a hipotézist, majd a kutatási módszertant: a kérdőívek kidolgozását, a dokumentumok elemzését, a mélyinterjúk feldolgozását és a többit, ahogy az illik. Hihetetlen sok adathoz jutottam hozzá.

A kutatása során felhasználta azt a „fehér házi” tapasztalatát is, hogy szervezetszociológiai szempontból az egyik legfontosabb dokumentum a telefonkönyv?

➤ Hogyne. Az is kiderült, hogy rengeteg információt lehet kapni a portásoktól és a telefonkezelőktől. Például sokat elárul a szervezeten belüli hierarchikus viszonyokról, hogy kinek hogyan köszön a portás, illetve hogyan köszönnek vissza neki, egyes ügytípusokban kihez irányítja az érdeklődőket. A kutatást összegző tanulmány a *Társadalmi Szemlé*ben jelent meg, ami nagy feltűnést keltett. A rádióból Róbert László újságíró keresett meg, hogy szeretne a cikkről interjút készíteni.

Utána igazgatóhelyettes lett az MTA Szociológiai Kutatóintézetében.

➤ A kutatóintézet igazgatója, Cseh-Szombathy László, aki szociológia szakon tanított az egyetemen, 1985-ben felajánlotta, hogy legyek a helyettese. Elsősorban azok a szociológiai területek tartoztak hozzám, amelyek a társadalmi struktúrával, az egészségüggyel foglalkoztak. Az intézetben dolgozott többek között Ferge Zsuzsa, Szalai Júlia, Hanák Katalin és Losonczy Ágnes is. Közben megalakítottam a politikarendszer kutatócsoportot, ahová fiatal embereket szedtem össze. Így került a Szociológiai Kutatóintézetbe Áder János, Galló Béla, Hegedűs István és Pokol Béla. Úgy volt, hogy hozzánk jön Tölgyessy Péter is, akinek éppen lejárt a szerződése a Jogtudományi Intézetben, de végül ott tudott maradni. A kutatócsoport a szocialista politikai rendszer hatalmi viszonyait, a döntésmechanizmusok kutatásait vizsgálta, most már elsődlegesen a pártra fókuszálva. Galló Béla és Hegedűs István például a nyilvánosság szerepét vizsgálta a döntéshozatalban, eljutva egészen a politikai nyilvánosságig. Kutatása-

ink során eljutottunk az alkotmány revíziójának gondolatáig is. Fölvetettük, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsát egy-személyes köztársasági elnökkel kellene fölváltani. A huszonegy tagú Elnöki Tanács ugyanis olyan testület volt, amely szinte mindenben helyettesíthette az Országgyűlést. Szerintünk a törvényhozás szerepe csak akkor tudott volna megerősödni, ha a helyettesítő funkciót ellátó szervezet megszűnik. Hozzá tettük azt is, hogy ilyen testület a szocialista országokon kívül sehol a világon nincs. Ezt többször, jó néhány vitában kifejtettem. Sárközy Tamás, aki akkor a kormány melletti, úgynevezett termelő szférára vonatkozó kutatások vezetője volt, közölte: Ide figyelj, ha ezt komolyan gondolod, akkor ne csak tanulmányozd, hanem írd már meg, milyen jogi megoldást javasolsz. Így készült el a köztársasági elnökről szóló törvény tervezete, amit megvitattott a Minisztertanács közigazgatási kollégiuma is. A testületet Raft Miklós vezette, és olyan jogászok voltak benne, mint Gál Zoltán, Halász József és Schmidt Péter. Azt mondták, érdekes fölvetés, csak kérdés, meg lehet-e szüntetni az Elnöki Tanácsot. Megjegyezték azt is, hogy a törvénytervezet nagyon hasonlít az 1946. évi I. törvényre. Nem is tagadtam, hogy elővettem az első köztársasági törvényt, csak hogy az egy másik rendszerben készült. A másik tervem, amire Sárközy Tamás azt mondta, hogy írd meg, az a párt-törvény volt. Az akkori alkotmányban csupán egy mondat szerepelt a pártról, mégpedig a 3. paragrafusban: a munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje. Még csak meg sem nevezték, hogy ez a vezető erő a Magyar Szocialista Munkáspárt. A többi szocialista ország alaptörvényében ennél jóval részletesebben szóltak a pártról, a párt irányító szerepéről és feladatairól. Azok sem voltak jogi mesterművek, de legalább nem bújtak egy álszerű gumiparagrafus mögé. 1972-ben, az utolsó nagy alkotmánymódosításkor Kádár János továbbra is hajthatatlan maradt: nem kell több, ennyi elég. Csakhogy ebből a mondatból nem lehetett levezetni azt a hatalmi túlsúlyt, amivel a párt valójában rendelkezett, jogilag pedig teljesen értelmezhetetlen volt, hogyan lehetséges mégis, hogy egy pártkongresszusi vagy egy központi bizottsági határozat pár hét alatt kormányrendeletben, törvényben ölt testet. Ekkor kezdtem a normatanban szigorúan elkülöníteni a jogi és a politikai normákat, azzal, hogy a politikai normák esetenként keményebbek, határozottabbak, erősebb a szankciójuk, mint a jogi normáknak. Ha a kettő között konfliktus alakul ki, mindig a politikai norma írja fölül a jogi normát. Ezért le kellene írni az állampárti rendszer szervezeti-hatalmi struktúráját, hogy az kiszámítható és nyilvános legyen. Hozzáteszem:

1986-87-ben még senki nem gondolta, hogy az egypárti rendszer meg fog szűnni. Mindenesetre erősödtek a kritikai hangok. Pozsgay Imre létrehozta a Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsát, amelynek közgazdászok, szociológusok, jogászok és újságírók voltak a tagjai. Ez a tanács kérte föl a Pénzügykutató Intézet munkatársait, hogy készítsenek analízist az ország gazdasági állapotáról, a gazdasági kibontakozás irányairól. Ebből a fölkerésből született aztán a *Fordulat és reform* című radikális reformprogram. A hatvanharc szerző által készített anyagból az összefoglaló munkát öten végezték: Antal László, a Pénzügykutató Intézet igazgatóhelyettese, Bokros Lajos, a Pénzügykutató Intézet tudományos osztályvezetője, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György, a Pénzügykutató Intézet munkatársai. Az anyagot először a Társadalompolitikai Tanács, majd az MSZMP Gazdaságpolitikai Munkaközössége vitatta meg. Lengyelék a tanulmányukat éles gazdaságkritikai műnek szánták, amely őszintén szólt az ország állapotáról, radikális reformokat sürgetett, megállapította, hogy a kormányt a gazdaságért felelős kormányzattá kell változtatni, és a gazdasági reformot átfogó társadalmi reformmá kell bővíteni. A Társadalompolitikai Tanácsban Pozsgay Imre a *Fordulat és reform* vitáját azzal zárta le, hogy el kellene készíteni ugyanezt a kritikai analízist a politikai rendszerről is, mert arról még nem született ilyen leírás. Pozsgay, Lengyel meg a többiek is felém fordultak: Misi, ezt nem úszod meg, ezt neked kell megírni.

Ebből született a Reform és demokrácia.

➤ Igen. A Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsa fölkerésére készült el a politikai rendszer tematikus, politológiai elemzését és a politikai rendszer reformjára vonatkozó programot tartalmazó anyag. A címválasztás is tudatos volt, a fordulat, reform, demokrácia hármasszöszszetétel kifejezésre kívánta juttatni a *Fordulat és reform*hoz való kötődést, de a különbséget is annyiban, hogy a *Reform és demokrácia* címet viselő diagnózis és program a reformmozgalomról, a politikai rendszer reformjáról szólt. Tanulmányomban elérkezettnek láttam az időt arra, hogy ki mondjam: a centralizált, bürokratikus, félig-meddig titokban, szűk körű politikai és szakértői bizottságokban kidolgozott és elfogadott reformok ideje lejárt. Fordulatra van szükség a reformban, a fordulathoz pedig meg kell teremteni a demokratikus reformok feltételeit. Szántsándékkal szociológiai diagnózist írtam, és nem politikai kritikát a szocializmus politikai rendszeréről, mert tudtam, hogy az nem jelenhetett volna meg. De Gombár Csaba,

Papp Zsolt, Kolosi Tamás, Lengyel László és a többiek cikkei sem a megszokott ideológiai nyelvezeten, hanem tudományos nyelven íródtak, ami a pártvezetés részéről sokszor merev elutasításra talált. Komoly harcokat kellett vívnunk egyes fogalmakért, mint például politikai rendszer vagy politikai pluralizmus, hogy azok a *Valóságban*, a *Világosságban* vagy a *Társadalmi Szemlében* megjelenhessenek. Ebben az időszakban kaptam az első feljelentésemet is. A centralizmusról, a centralizációról írtam egy tanulmányt, ami meg is jelent. Ebben diagnózist készítettem a magyarországi szocializmus politikai rendszeréről, a pártközpontú politikai rendszerről, az etatizálódott, államosodott, állami feladatokat ellátó, közhatalomként funkcionáló pártról és a pártosodott államról, amely mozgalmi attitűddel próbál meg feladatokat megoldani, holott nem az lenne a feladata. Miután ezekről a kérdésekről egyetemi előadásaimban is beszéltem, egyesek szóvá tették, hogy miről beszélek, miket mondok. A dékán és a tanári kar szolidaritása mentett meg a fegyelmitől és egyetemi pályafutásom esetleges megszakadásától. Az első feljelentést hamarosan újabbak követték.

Adott rá éppen elég okot.

➤ Rengeteg helyen tartottam előadást Gombár Csabával, Hankiss Elemérrel, Lengyel Lászlóval és Kéri Lászlóval: a Rajk, a Széchenyi, a Münnich, a Martos és a Bibó kollégiumokban, egyetemi klubokban. Volt olyan év, amikor száznál is több meghívásnak tettem eleget, egy héten három-négy helyen is megfordultam. Az egyetemi óráim után rohantam a különböző klubokba, vállalatokhoz. Általában pártszervezetek hívtak, nem a vezérigazgató, hanem a város, vállalat, állami gazdaság, termelőszövetkezet pártbizottságának ideológiai vagy agitpropoz titkára. A Hazafias Népfronton belül volt egy vallási tagozat, és megtörtént, hogy egy fiatal pap meghívott Nógrád megyébe egy keresztény táborba, mert hallotta az egyik előadásomat, és megkérdezte, elmennék-e oda. Mondtam, természetesen. Gyakori vendége lettem a tévének és a rádióknak is. Antal László, Kolosi Tamás, Sárközy Tamás, Schmidt Péter és Tardos Márton társaságában rengeteget szerepeltem a Papp Zsolt által hat évig vezetett Tudós Klubban. A vitaműsort eleinte hetente sugározták a Magyar Televízió egyes programján este nyolctól, majd áttették a kettesre kilenc órára, egy idő után kéthetenként jelentkezett, mégis átlagosan hat-hétszázezer ember nézte. Az élő adásban elhangzottak miatt gyakoriak voltak a letolások, előfordult, hogy néhány hét szilenciumot is kaptam. Ezzel párhuzamosan sokat vendégeskedtem Mihancsik Zsófia rádió-

műsoraiban is, rendszeresen Hanák Péter és Gerő András történetészekkel szerepeltem együtt.

Nem érezte úgy a rendszerváltás után, hogy a hetvenes-nyolcvanas években legalább annyi vagy még több reformer és ellenzéki személy, üldözött értelmiségi élt Magyarországon, mint ahány regisztrált tagja volt a Magyar Partizán Szövetségnek?

➤ Amikor már nagyon sok ellenálló, reformer kezdett föltűnni a kilencvenes évek közepén, viccesen azt mondtam: Sokért nem adnátok, ha lenne egy papírotok arról, hogy a párt alapvető politikájától eltérő nézetet képviseltetek, sőt párton kívüli fórumokon még terjesztettétek is.

El tudom képzelni, mennyire értékelték a humorát. A párt legfőbb vezetőinek viszont a lakiteleki találkozó után elfogyott a türelme. Mennyire lepték meg az ön ellen indított pártfegyelmi eljárások?

➤ Éreztem, sejtettem, egyszer betelik a pohár. A legkülönbözőbb fórumokon elhangzott előadásaim után tényleg többször fölvetődött bennem, vajon meddig tart a türelem.

AZ MSZMP MINT BOLSEVIK TÍPUSÚ KOMMUNISTA PÁRT SZOCIOLÓGIAI KARAKTERE

A bolsevik típusú kommunista pártok a modern politikai rendszerek teljesen új intézményei. Milliók reménysége még ma is, főleg Közép-Kelet-Európában. Társadalmat, történelmet és nemzedékek millióinak életét meghatározó történelmi képződmény. A bolsevik típusú kommunista pártok a kommunista pártoknak csupán egyik történelmi típusát jelentik, és jellemző vonásaik specialitása miatt azokban az országokban, ahol hatalomra kerültek, sok tekintetben már nem tekinthetők a szó szigorú értelmében vett politikai pártoknak. Funkciójuk, szervezeti rendszerük, működési mechanizmusuk, hatalmi pozíciójuk és hatáskörük oly mértékben különbözik az összes többi politikai párttól, hogy kétséges: vajon egyáltalán pártnak tekinthetők-e szociológiai értelemben.

A bolsevik típusú kommunista pártok komplex politikai-szociológiai képződmények. Olyan politikai intézmények, melyek összetevői: szervezeti rendszerük, ideológiájuk, sajátos politikai ethoszuk és értékeik, politikai kultúrájuk, szerveződési elveik, speciális rekrutációs rendszerük, működési módjuk, tolerált és elvárt magatartásuk, objektívíváldott státusok, szerepeltvárások és normák összessége.

Az MSZMP mint a bolsevik típusú kommunista pártok egyike történelmi felelősséggel tartozik az országnak mindazért, ami az elmúlt négy évtizedben Magyarországon történt, és mindazért, ami most és ezután történni fog. Hatalmának kizárólagosságából következik történelmi felelőssége.

A pártnak és vezetőinek elháríthatatlan történelmi felelősségük van abban, hogy képesek és hajlandók-e a helyzetet – beleértve a saját maga helyzetét és karakterisztikus vonásait – feltárni,

megismerni, a történelmi sorskérdések helyes megfogalmazásával és megválasztásával megújulni. Abban, hogy megtalálja-e a megfelelő helyét, szerepét és funkcióit egy demokratikus szocializmus megteremtése felé vezető reformmozgalomban vagy sem.

A demokratikus reformmozgalom kulcskérdése a párt viszonya a reformokhoz. A párt lehet a demokratikus reformmozgalom politikai szervezője, de lehet annak akadályozója is. Ahhoz, hogy a demokratikus reformmozgalom és a demokratikus szocializmus megteremtésének politikai organizátora legyen, a pártnak alapvetően meg kell változnia. Csak demokratikus elvek alapján átalakuló és megreformált kommunista párt lehet egy demokratikus reformmozgalom vezetője.

A párt demokratikus megreformálása nélkül a reformmozgalom megreked és a pártan kívülre szorul. A reformgondolkodás és cselekvés, a reformpolitika ebben az esetben szükség szerint a pártapparátusról leszakad, azoktól elforduló párttagság keretében és közegében fog megszerveződni. Ez esetben éles társadalmi konfliktus, akár tragikus szakadás alakul ki az intézményesült pártapparátus, a párttagság és a társadalom között, előrevetítve egy apparátus-diktatúra alternatíváját, vagy egy, a párt ellenére kibontakozó demokratikus reformmozgalom történelmi kialakulását. (...)

A félelem pszichózisa a hatalomkoncentráció fenntartója és újratermelője. Elsődlegesen nem is az alárendeltek, az irányítottak, a nyilvánosság előtt és által védelemre nem számítható beosztottak, alárendelt szervezetek félelmét említeném, hanem az irányítók, a beavatkozással hatáskört szűkítő vagy elvonó apparátusok, vezető testületek és vezetők félelmét. A helyi, az intézményi, a megyei és a központi pártapparátusok munkatársai, vezetői bármikor kérdőre vonhatók, felelőssé tehetőek az általuk irányított területen bármiért. A miniszter igazoló jelentést ír a pártközpontnak egy televíziós vagy rádióban elhangzott interjú miatt, valamilyen hiánycikk, egy színházi botrány, egy egyetemi konferencia, egy tanszékvezetői javaslat leszavazása stb. miatt. (...) Ez az apparátus-öntudat szükség szerint termeli ki azt a „szervezeti, döntéshozói félelmet”, hogy bármiért, bármikor felelősségre vonhatnak, mindenről tudni és számot kell adni bármikor. Az ideológiai megalapozású omnipotens „apparátusi önkép” és „szervezeti-vezetői félelem” együttesen idézi elő azt a sajátos szervezeti mentalitást, ami a mindig, mindenről és azonnal tudni akaró pártvezetők (megyei titkárok és vezetők, intézményi pártvezetők, pártközpontú munkatársak és vezetők) sajátja. Az omnipotens apparátusi meggyőződés és önkép együtt jár az abszolutizált felelősséggel, a mindenért felelősséget vállaló teljes felelőtlenséggel és teljes kiszolgáltatottsággal. Az abszolút felelősség – társadalmi, szervezeti és egyéni szinten egyaránt – a felelősség megszűnéséhez, a konkrét felelősségre vonás lehetetlenüléséhez vezet, amely ugyanakkor teljesen relativizálja is a felelősség mértékét és tartalmát, hiszen bármikor és bármiben konkretizálódhat az abszolút felelősség. A felelősség abszolutizált és ezért teljesen relatív rendszerében lényegileg minden konkrét felelősségre vonás igazságtalannak tűnik, megszűnik a konkrét-egyedi felelősségre vonás igazságossági alapja.

A mindenért való felelősség még erős hatalmi jogosítványok mellett is nem magabiztosságot ad, hanem félelmet szül. A félelem kompenzálására és csökkentésére egyetlen racionális és legális út marad: a személytelen testületi döntések felelősséget elmosó védelme alá menekülés, a „szervezett felelőtlenség” intézményesítése. A szervezett felelőtlenség nem ok, hanem a centralizált szervezeti-hatalmi struktúra következménye. A szervezett felelőtlenség megteremtésének további eszköze a felelősség át- és lefelé hárítása, az állandó operatív beavatkozás a születendő döntésekbe. A szervezett felelőtlenség összetevője a problémák és felelőségek lokalizálása, eltussolása, blokkolása is. A vezetői „kegyként” adományozott „védelem” fejében az alsóbb szervek és a beosztottak eltűrik a hatáskörrelvonást, a döntésekbe való beavatkozást, a szervezeti vagy státusautonómiák megszüntetését.

A félelem pszichózisa felülről, a túlcentralizált hatalomkoncentráció objektív rendszeréből fa-

kad. Ezt a félelmet nem konkrét személyek, vezetők keltik és gerjesztik, hanem a mechanizmus. Ezt a félelmet ezért demokratikus mentalitású, lojális, megértő és etikailag feddhetetlen vezetők sem tudják eloszlatni. Aki e mechanizmus gerjesztette „rendszeretipikus félelmét” legyőzi: vagy kilep a hatalmi mechanizmusból, vagy vállalni kénytelen a félelemmel elteltekkel a konfliktusokat.

A félelem, a kiszolgáltatottság – a látszat ellenére – mindig a felső szinteken nagyobb.

A felelősség abszolutizálásával együtt járó relativizált és megszüntetett felelősség elidegenedett struktúrái és intézményei a társadalom egészében szétterjednek. A rendszer által indukált félelem objektívalódott mechanizmusával szemben a beosztottak és az alárendeltek is kialakítják saját védekező mechanizmusait: a döntések „feltolásával” a választás felelősségét felfelé hárítják.

A félelem pszichózisa rendszerstabilizáló szerepet tölt be, minden szinten és minden területen. Hatása akkor is érvényesül, ha nincs igazi tárgyi alapja a félelemnek.

Budapest, 1987. szeptember

(Reform és demokrácia. Budapest, 1990, Eötvös Kiadó, 49–57.)

13. FEJEZET

AZ MSZMP INKVÍZITORAI ELŐTT

Meddig tartott a pártvezetés türelme? Mikor telt be a pohár?

➤ A lakiteleki találkozó után. Négy központi bizottsági eljárást indítottak ellenem, és a negyedik vezetett a kizáráshoz. Bíró Zoltánnal, Király Zoltánnal és Lengyel Lászlóval együtt kizártak az MSZMP-ből.

Hogyan zajlott az MSZMP-ben egy fegyelmi eljárás? Melyik volt az első?

➤ Kicsit korábban kezdem. A lakiteleki találkozó előtt tíz évvel már megismerhettem a pártvizsgálatok sajátos világát. Egyik oktatótársam jelentkezett a pártba, és a felvételi kérelmében leírta egy fiatalkori történetét. 1956-ban tizenhét éves volt, érettségire készült egy vidéki gimnáziumban. A forradalom időszakában társaival együtt kitűzték a magyar zászlót, amiből kivágták a Rákosi-címert. A forradalom leverése után, amikor elrendelték a fegyverek beszolgáltatását, egyik gimnáziumi társa megjelent nála este egy rongyba csomagolt pisztollyal, hogy dugják el valahová. Azt találták ki, hogy a házuk kertjének végében álló farakásba rejtik el. Hamarosan – nyilván besúgás révén – húsz katona és karhatalmista rendőr jelent meg náluk, átkutatták a házat és a kertet, és megtalálták a pisztolyt. A szülei semmiről nem tudtak, nem is akarta bajba keverni őket, ezért elmondta, hogyan került hozzá a fegyver. Azonnal őrizetbe vették. A bíróság éppen annyi börtönbüntetést szabott ki rá, amennyit előzetes letartóztatásban töltött. Csak a következő évben tudott érettségizni. Egy ideig autószerelőként dolgozott, meg is szerezte az autószerelő szakmunkás-bizonyítványt. A hatvanas évek elején jelentkezett az ELTE bölcsészkarára, ahol 1966-ban történelem-tudományos szocializmus szakon szerzett tanári diplomát. A hatvanas évek végétől oktatott a jogi karon a tudományos szocializmus tanszéken. Fiatal tanársegédként engem is tanított, később kollégák lettünk.

Kiről van szó?

➤ Nem a név a lényeg. Aki tudja, tudja, aki nem tudja, az nem tudja. Legyen elég annyi, hogy a kar egyik legkiválóbb oktatójáról van szó. Azért mesélem el a történetet, mert megdöbbentő. Szóval kérte a felvételét a pártba, és a kérelmében minden leírt. A jogi karon két alapszervezet működött: az egyiknek Földesi Tamás, a másiknak én voltam a megválasztott alapszervezeti párttitkára. A felvételi kérelmet a hetvenfős alapszervezet elé vittem, és két szavazat híján mindenki támogatta, ahogy később a kari vezetőség is. Az ügy a kerületi pártbizottság elé került, ahol elmondták, hogy az előterjesztéssel nagy hibát követett el az alapszervezet és a kari vezetés. Szerintük most már kínos a dolog, kizárni nem lehet az illetőt, mivel részletesen leírta az esetet, börtönben is volt, így semmit nem lehet a szemére vetni, de a pártban mégsem lehet ilyen személy. Ezért azt javasolták, hogy ők majd törlik. A törlés döbbenetet keltett a kari oktatói közvéleményben, mert egy nagyon megbecsült, elismert, népszerű oktatóról volt szó. A törlés ellen a Budapesti Pártbizottsághoz lehetett fellebbezni. Az alapszervezeti taggyűlésen kifejtettem, hogy a törlés teljesen szabálytalan, ehhez nincsen joguk a párt belső fegyelmi szabályzata alapján, ezért fellebbezni kell. Azt is megjegyeztem, hogy ha valaki tizenhét éves korában csinált valamit, azért nem lehet egy életre megbélyegezni. A hetvenkét tagból hetvenen megszavazták a fellebbezést. Az a Névai László tartózkodott, aki a Rajk-perben a hatodrendű vádlottnak, Ognýenovics Milánnak volt a védője. A fellebbezés után kettőnköt hívtak be a Köztársaság, térre: Magyar Györgyöt, a tudományos szocializmus tanszék elismert vezetőjét, kari párttitkárt és engem. Mindkettőnk ellen fegyelmi eljárást indítottak. Magyar ellen az volt a vád, hogy milyen embert ajánlott párttagnak, nekem meg azt vetették a szememre, hogy alapszervezeti titkárként rávettem az alapszervezetet a fellebbezési kérelem támogatására. Külön-külön hallgattak meg bennünket. Magyar – mint később mesélte – letolták, miért nem állt a sarkára, meg hogyan lehetett politikailag ennyire vak. Magyar után engem hívtak be. Nyolc ember ült velem szemben. Közölték, hogy ők a Budapesti Pártbizottság Fegyelmi Bizottságának tagjai, majd egyenként bemutatták a tagokat. A bizottságból név szerint Antoni Ferencre emlékszem, aki akadémikus és a hetvenes évek első felében a Semmelweis Orvostudományi Egyetem rektora is volt. Ő vitte a szót: Bihari elvtárs, maga fiatal ember, rendben van, téved, de ekkorát hogyan tévedhet, hogy ilyen embert ajánlanak párttagnak, és nem csak ajánlják, hanem maga még rá is veszi a hetvenfős alapszervezetet, hogy támogassák a

fellebbezést. Ott is elmondtam, hogy a törlés teljesen szabálytalan, meg azt is, hogy a reformok gyorsabbá tétele elképzelhetetlen tehetséges embereknek a politikai közéletbe való bekapcsolása nélkül. Antoni előrehajolt: Bihari elvtárs vagy Bihari úr, maga teljesen csótlót? Maga olyan vehemensen beszél, mint aki egy csőbe nézve csak azt látja, amit látni akar, és a környezetből semmit. Lassan már oda jutunk, hogy a fasiszták is tagjai lehetnek a pártnak. Igen, a fasiszta kifejezést használta. Ekkor közöltem, hogy ez az eljárás nemcsak tartalmilag, hanem formailag is teljesen szabálytalan, mert az illető személyt nem lehet kizárni, sem törölni. Kizárni azért nem lehet, mert ugyan fölvetették a pártba, de semmiféle vétséget nem követett el, hiszen leírta az életútja történetét. De törölni sem lehet, mert törölni csak azt lehet, aki nem jár alapszervezeti gyűlésre vagy nem fizeti a tagdíjat. Antoni elvörösödött: De nagyon tudja a szabályzatot! Mire én: Persze hogy tudom, itt van előttem. Ez a norma, ezt kell végrehajtani, és csak azt lehet végrehajtani, ami ebben van. No, most már elég legyen a jogászokdásból, vágta a szavamba. Meghökkenem: Mi az, hogy elég, már én vagyok a vádlott? Nem, nem, nem, maga nem vádlott, felelték, nagyobb bajt követett el az ajánló. No, várjon csak, Bihari elvtárs, maga azt nem tudja, hogy van a Budapesti Pártbizottság Fegyelmi Bizottságának és az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságnak egy politikai állásfoglalása a kizárásokról és a pártbüntetésekről. Maga ezt nem ismeri? Mondtam, hogy nem, de szeretném megismerni. Behívtak egy embert, és Antoni kérte, hogy vegye ki a páncélszekrényből. Két perc múlva visszajött az illető, sűgött valamit a fülébe. Antoni rendületlenül folytatta: No, most nem találjuk ezt az állásfoglalást, de a lényeg az, hogy fokozott szigorral kell figyelni arra, kik lépnek be a pártba, mert jó néhány olyan párttag van, aki nem úgy gondolkodik, mint a párt vezetése, és így föllazul a párt gondolkodása. Most én vágtam közbe: Álljon meg a menet, kérem, hogy függesszük föl a bizottság eljárását, amíg nem kapom meg az állásfoglalást. Két megjegyzésem azonban már most is van: az állásfoglalás legfeljebb értelmezi, magyarázza a szabályzatot, de nem lehet más benne, mint ami a szabályzatban van. Például a törlésnél nem írhat elő harmadik okot, ha csak két okból lehet törölni. Kérdezték, honnan veszem, hogy az nem lehet benne? Mondtam, mert ez a szabályhoz kötöttség. A szabályozottság egy szervezet életében a kiszámíthatóság elemi föltétele. A másik megjegyzésem: Hogyan lehetséges az, hogy ezt az állásfoglalást nem ismerik a párttagok? Azt válaszolták, mert bizalmas. Mondtam: Ilyen nem lehet, mert csak azt lehet számon kérni a párttagoktól, amit megis-

mertek. Erre elmondták, hogy több ilyen bizalmas állásfoglalás van. Példaként említették azt a belső utasítást, amely szerint ha a párttag egyházi szertartáson vesz részt, a gyereket megkereszteli, hittanra íratja be vagy egyházi házasságot köt, akkor fegyelmi eljárást kell ellene indítani. Ha a párttag közeli rokonának a temetési szertartásán vesz részt, akkor előtte köteles az alapszervezeti párttitkárnak bejelenteni, hogy egyházi szertartás szerinti temetésen kíván részt venni. Egyébként nem vehet részt, hanem fegyelmi eljárást kell ellene indítani. Elképedve kérdeztem: Ez le van írva? Le. De ez teljesen értelmetlen szabály – folytattam –, mert vallásos ember is lehet párttag, és a párttag is lehet vallásos. Nézzék meg a nyugat-európai kommunista pártokat: Enrico Berlingertől, az Olasz Kommunista Párt főtitkárától kezdve rengeteg hívó ember van. Ezzel a párt elszakad egy csomó tehetséges embertől, ellehetetleníti őket. Erre azt válaszolták: Éppen ez a cél. Ebben a hangnemben folyt a tárgyalás. Antoni a végén úgy foglalta össze a mondanivalóját, hogy ne oktassam ki őket, ne jogászokdjak, elég volt a csótlásból, és a legnagyobb hibának azt nevezte, hogy én párttag, sőt alapszervezeti titkár lehetek. A procedúra végén közölték Magyarra és velem, hogy pártbüntetésként figyelmeztetésben részesítenek, ami ellen az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságához fellebbezhetünk.

És fellebbeztek?

➤ Igen. A fegyelmi bizottsági tárgyalásról beszámoltam az alapszervezetnek, amely megint egyhangúlag fellebbezett, és nemcsak az illető személy törlése, hanem kettőnk figyelmeztetése ellen is. A Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) előtt hasonló stílusban, de talán egy fokkal még ellenségesebb hangnemben folyt a tárgyalás. A KEB a „fehér ház” harmadik emeletén, ugyanazon a szinten székelt, ahol a *Társadalmi Szemle* szerkesztősége is volt. A KEB elnöke Gyenes András, egyik tagja pedig Szerényi Sándor, a Magyar Sakkszövetség elnöke, Kádár régi barátja volt. A KEB-tárgyaláson is nyolcan ültek egy asztalnál, a szoba közepére egy kis asztalt és széket helyeztek. Meg is kérdeztem: Ez a vádlottak padja? Jaj, Bihari elvtárs – mosolyogtak a bizottság tagjai –, hogy gondolja, még nem. Aztán fagyos lett a légkör. Ugyanazok a vádak és ugyanazok az ellenérvek hangzottak el. Egy idő után jelentkezett Szerényi Sándor, aki úgy mutatkozott be, hogy „szervusz, Szerényi elvtárs vagyok”. Majd felelősségre vont, hogyan merészeltem megint rávenni a hetventagú alapszervezetet a fellebbezésre. Azt válaszoltam: Mert benne van a pártszabályzatban. Jó, jó, benne van – morgolódott –, de magának tudnia kellene,

hogyan abba kell hagyni, le kell zárni ezt az ügyet, nem pedig föltornázní, és idehozni a Központi Ellenőrző Bizottság elé. Többen is hozzászóltak, egyre ellenségesebben, helyenként durván. Először fasisztázní kezdtek, később már oktatói alkalmasságomat is megkérdőjelezték. Hogyan taníthat az ország első egyetemén olyasvalaki, aki ilyeneket gondol? Na, ekkor föllálltam, és bejelenttem: Elnézést, de nem kívánom folytatni ezt az inkvizíciós pert. Mert ha vádeljárást kívánnak ellenem indítani, akkor indítsanak, de ebben a hangnemben, ahogy önök az oktatói, szakmai alkalmasságomat vonják kétségbe, nem vagyok hajlandó a tárgyalást tovább folytatni. Erre teljes zűrzavar lett. Kérték, üljek vissza. Gyenes András úgy foglalta össze a KEB véleményét, hogy súlyos politikai hiba volt az egész eljárás, és ebben két személy a felelős, az ajánló és én, aki fölhergelte és fölláztította az alapszervezetet. Rövid idő múltán visszahívtak, és közölték Magyararral és velem, hogy fenntartják a Budapesti Pártbizottság döntését, és mindketten megrovást kapunk: Ez volt az első összetűzésem a párttal.

Melyik volt a második?

➤ A második a lakiteleki találkozó után, 1987 végén történt. Először nem a bizottság, hanem a KEB egyik munkatársa, egy hölgy elé kerültem. Telefonon hívott be a pártközpontba tájékozódó beszélgetésre. Akkoriban sokat szerepeltem a televízióban, de nemcsak a Tudós Klubban, hanem más műsorokban, a rádióban is. A hölgy előtt csomó papír volt, azokból idézgetett. Ezt maga mondta? Én. Nem tagadja, hogy maga mondta? Miért tagadnám? Aztán szóba került Lakitelek. Ön párttag, márpedig párttagoknak tilos odamenni. Kérdeztem: Ezt honnan tetszik venni? Azt válaszolta: Azért tilos odamenni, mert az egy ellenséges szervezet. Mire én: Nem szervezet, hanem mozgalom. A hölgy legyintett: Ne izéljünk a dolgon, az lényegtelen. Fölháborodtam: Hogyhogy lényegtelen, mozgalmat bárki alapíthat, semmi nem kell a szervezéséhez, meg egyébként is sok mozgalom működik a Hazafias Népfront felügyelete alatt. Mintha nem is hallotta volna, csak hajtogatta, hogy az egy ellenséges, pártellenes szervezet, és egy pártagnak tudnia kellene, hogy ilyenben nem vehet részt; márpedig maga nemcsak részt vett, hanem szervező munkát is végzett. Igen, mondtam, több hónapig tartott az előkészület. Kérdezte, hogy kiket hívtam meg Lakitelekre. Azt feleltem, hogy nem fogom megmondani. A hölgy fölháborodott: Hát milyen magatartás ez? Mondtam: Olyan, amikor az ember látja, hogy a tájékozódó beszélgetés kezd rendőrségi kihallgatássá átalakulni.

Hogyan végződött a fegyelmi eljárás?

➤ Az események fölgyorsultak. A második eljárás nem záródott le, hanem hozzákapcsolódott a következő, ami aztán együttesen a kizárásomhoz vezetett.

Milyen ügy kapcsolódott hozzá?

➤ Két ügy is. Az egyik az úgynevezett százak levele, a másik az Új Márciusi Front megalakulása volt.

Mikor született és miről szölt a százak levele?

➤ 1987. szeptember 8-án száz magyar értelmiségi nyílt levélben fordult a parlament tagjaihoz a Grósz-kormány programjának elfogadása előtt. A levél igen udvarias formában figyelmeztette az országgyűlési képviselőket történelmi felelősségükre, és a kormányprogram kivesézése után felsorolta azokat a főbb gazdasági követeléseket, amelyek teljesítése nélkül nem láttunk esélyt a válságból való kilábalásra. A szöveget reformkörös közgazdászok, Lengyel, Bauer meg a többiek fogalmazták, amit aztán én is aláírtam. A levél a pártvezetésben kivágták a biztosítékot. Kádár kijelentette: a parlament arra való, hogy törvényeket hozzon, és nem arra, hogy politizáljon, mert a politizálásra ott van a párt. A száz levélíró közül tizenketten voltunk párttagok, és mindannyiunk ellen azonnal eljárást indított a Központi Ellenőrző Bizottság. A folyosón együtt várakoztam Gergely Andrással, Lengyel Lászlóval, Kulin Ferencce, Simó Sándorral és másokkal.

Milyen céllal jött létre az Új Márciusi Front?

➤ Ahogy a felhívásban is megfogalmaztuk: a „társadalmi megújulás szellemi megalapozására”. Az első megbeszélést 1987 decembereében, a *Valóság* című folyóirat szerkesztőségében tartottuk: 1988 márciusára készült el az alapító fölhívás, és megválasztottuk elnöknek Ujhelyi Szilárdot, ügyvezető titkárnak pedig Vitányi Ivánt. Az Új Márciusi Front felhívását tizenkilencen írtuk alá, így többek között: Bauer Tamás, Bihari Mihály, Fekete Sándor, Király Zoltán, Lengyel László, Nyers Rezső, Tardos Márton, Ujhelyi Szilárd, Vársárhelyi Miklós és Vitányi Iván. Az egyik fő szervező Nyers Rezső volt, aki március 17-én átadta Berecz Jánosnak, a KB akkori titkárnak a szervezet memorandumát, és kérte, hogy azt a sajtó közölje. Nyers találkozott Kádárral is, de a főtítkárt hajthatatlan volt, ennek megfelelően március 22-én a Politikai Bizottság fölszólította Nyerset, hogy hagyja abba a szervezkedést. A pártvezetésnek ezzel sikerült megakadályoznia az Új Márciusi Front azonnali színre lépését, és így az csak szeptemberben, Kádár bukása után kezdhetett

meg működését. A politikai események azonban fölgyorsultak, és az idő elrohant az Új Márciusi Front mellett.

Hogyan folytatódott a fegyelmi eljárás?

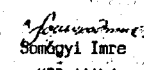
➤ 1988 tavaszán ugyanahhoz a hölgyhöz kerültem, aki korábban is meghallgatott. Ez az eljárás már csak négyünk – Bíró Zoltán, Király Zoltán, Lengyel László és jómagam – ellen folyt. A hölgy megkérdezte tőlem, hogy a művelődési házakban és klubokban tartott előadásokért fizettek-e nekem. Elmondtam, hogy néhány művelődési háztól és vállalati pártalapszervezettől kaptam tiszteletdíjat, de én sehol sem kértem fizetséget, a legtöbb helyen egy könyvet vagy albumot kaptam ajándékba. A nő folytatta: És a tévé- és rádiószereplések? Erre azt feleltem, úgy fizettek, mint bárki mást, akit behívnak egy műsorba szakértőnek. Miért, vissza kellett volna utasítanom? A hölgy eljutott a következtetésig: Ugye nem rossz üzlet reformerkedni? Ebben a hangnemben zajlott ez a meghallgatás is. A folyosón megvártuk egymást, hogy kinél mit hoztak elő. Bíró Zoltán az MDF-et, Királynál a tévészerkesztői munkáját és a képviselői hozzászólásait, Lengyelnél a *Fordulat és reformot*, nálam is az MDF-et, valamint a *Reform és demokráciát*. Ez egy hétig tartott. Mint később megtudtuk, Kádár utasította a KEB-et, hogy vonjon felelősségre „néhány nagyon exponált” embert. Közben központi bizottsági eljárás indult Nyers Rezső és Pozsgay Imre ellen is. Ugyanide sorolhatóak azok az eljárások is, amelyeket Gombár Csaba, Stumpf István és Wéber Attila ellen indítottak. Négyünket kizártak a pártból, míg Gombár, Stumpf és Wéber enyhébb pártbüntetést kapott. A kizárásról szóló értesítést egy motoros futár vitte ki a lakásunkra szombat reggel fél hétkor. Nem voltam otthon, a feleségem vette át a küldeményt, mert éppen Bad Godesbergben voltam egy konferencián. A repülőtéren tudtam meg a hírt a feleségemtől, aki akkor már a hetedik hónapban volt. A harmadik gyermekünket vártuk, Zsuzsit.

A Népszabadság 1988. április 9-i számának 4. oldalán jelent meg a hír: „Az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága pártfegyelmi eljárást folytatott Bíró Zoltán, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársa, dr. Bihari Mihály, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanára, Király Zoltán, az MTV szegedi körzeti stúdiójának szerkesztő-riportere és dr. Lengyel László, a Pénzügykutató Rt. tudományos főmunkatársa ügyében. A KEB megállapította, hogy nevezett párttagok több alapvető kérdésben a párt politikájától eltérő nézeteket képviselnek, s ezeket különböző párton kívüli fórumon huzamosabb idő óta hangoztatják, ter-

jesztik. A párt szervezeti szabályzatát önkényesen értelmezik, nem fogadják el a párt belső rendjére vonatkozó elveket, megsértik a pártfegyelmet, ártanak a pártegységnek. A KEB tevékenységük és magatartásuk miatt Bíró Zoltánt, Bihari Mihályt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót kizárta a párttagok sorából.”

➤ Eötvös Pál akkori főszerkesztő-helyettes, később a lap főszerkesztője, akivel jóban voltam, mesélte, hogyan írták meg ketten Berecz Jánossal, az MSZMP KB titkárával a kizárásunkról szóló kommunikét. A Blaha Lujza téri szerkesztőségben még a széket is megmutatta nekem, ahol Berecz szavanként rágta át a hírt. A kizárásunk híre egyébként csak növelte a népszerűségünket. Ahelyett, hogy csökkent volna a meghívások száma, egyre több helyre hívtak meg.

A kizáró
határozat

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁGA	Budapest, 1988. április 7.....
Bihari Mihály	KEB/607/C
Budapest XI., [redacted]	
Értesítjük, hogy az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága 1988. április 7-i ülésén Önt kizárta a párt soraiból, mert több alapvető kérdésben a párt politikájától eltérő nézeteket képvisel és azokat különböző párton kívüli fórumokon terjeszti. A párt Szervezeti Szabályzatát önkényesen értelmezi. Nem fogadja el a párt belső rendjére vonatkozó elveket, megsértette a párt fegyelmét és ezzel bomlasztja a párt egységét.	
A határozat ellen az MSZMP XIV. Kongresszusához fellebbezhet.	
	 Somogyi Imre KEB titkára
MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁGA	Budapest, 1988. április 20.....
	KEB/607/C

Milyen visszhangja volt a kizárásnak az egyetemen?

➤ Néhány nappal a történetek után az egyetemi pártvezetőség egyik tagja megállított a folyosón, és teljesen jóhiszeműen megkérdezte: Misi, megtarthatod még ebben a félévben az előadásaidat? Azt válaszoltam, hogy egyelőre még nem tudok semmit. Egy másik kollégám, Pokol Béla a kizárásunk hírére kilépett a pártból. Ez nemes gesztus volt a részéről.

Az MSZMP 1988. májusi országos értekezlete megsemmisítette a kizárási határozatot, és visszaállította a párttagságukat.

➤ Mind a négyen nyilvánosan és írásban is azt nyilatkoztuk, hogy nem kívánunk a párt tagjai lenni. Nem ezért írtuk a fellebbezést, hanem azért, mert a megalázó, a párt saját szabályzatának is ellentmondó eljárás ellen akartunk tiltakozni. Erről szól a 168 Óra címlapja is.

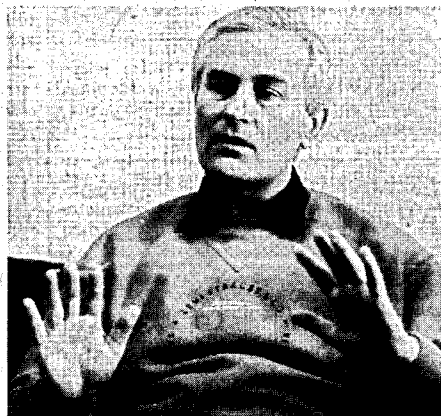

A 168 Óra című
hetilap
próbaszámának
címlapján 1989.
április 25-én

Közéleti hetilap

A 168 óra és a Gondolat-jel című rádiomagazinokból

Bihari Mihály:
NEM LESZEK
AZ MSZMP
TAGJA!

Mi történt a májusi pártértekezlet után?

➤ Május végére elkészítettem a *Demokrácia-csomagterv* című országgyűlési és kormányzati munkatervvé átalakított programjavaslatot, amit Király Zoltán és tizenhárom képviselőtársa – Avar István, Balla Éva, Bánffy György, Boros László, Csikós Sándor, Eke Károly, Horváth Ferenc, Horváth Miklós, Király Ferenc, Kovács László, Lakos László, Südi Bertalan, Szabó Kálmán és Zsigmond Attila – terjesztett be az Országgyűléshez. Pozsgay Imre pedig reformügyi miniszterré való kinevezését követően, 1988. november 25-én kormányzati munkatervként terjesztette elő a csomagtervet, amelyet a parlament el is fogadott.

DEMOKRÁCIA-CSOMAGTERV

A reformirányzat megerősödését jelentő rendkívül kedvező személyi változásokat fel kellene használni arra, hogy a politikai intézményrendszer legfontosabb területein felgyorsuljanak a reformmunkálatok.

A politikai rendszert érintő demokratikus reformok a gazdasági reformok mellett és nem azok helyett szükségesek.

A demokratikus reformok felgyorsítását támasztják alá a következő megfontolások:

1. óriási a társadalmi várakozás a politikai intézményrendszer egyes elemeinek gyors és radikális reformja iránt,
2. a szűkebb szakmai körökben már félig-meddig kész elképzelések, tervezetek léteznek ezekre vonatkozóan,
3. a demokratikus reformok kidolgozásának látványos felgyorsítása jelentősen megnövelné az új politikai vezetés iránti bizalmat, erősítené az új összetételű vezetés legitimitációját,
4. a felgyorsult demokratikus reformok kész helyzet elé állítanák a konzervatív erőket, megakadályozva azt, hogy fékező és ellenható tevékenységükkel lejárassák az új összetételű politikai vezetést,

5. a demokratikus reformok felgyorsítása látványos áttörést tenne lehetővé, elősegítve a szakszerű, de nem feltétlenül népszerű gazdasági, jövedelem- és munkahely-átcsoportosítási feladatok végrehajtását,

6. az elhatárolást bizonyítaná a régi, mára elavult politikai intézményektől, ezzel növelve a politikai vezetés iránti bizalmat,

7. újabb – halaszthatatlanná vált – személycserét tenne lehetővé a megreformált intézményi – vezetői – hatalmi struktúra.

Mindezen célok eléréséhez az új összetételű politikai vezetés kihasználhatná a kezdeti energiát és lendületet. Ez a feladatcsomag végrehajtható mintegy 6 hónap alatt. [Ne feledjük, 1848-ban a gyökeres változást hozó áprilisi törvényeket alig másfél hónap alatt dolgozták ki és fogadták el, de ugyanilyen gyors jogi, szervezeti és intézményi változásokra került sor 1945-ben, 1957-ben Magyarországon, de számos külföldi példa is van arra (Spanyolország, Görögország stb.), ahol 3-6 hónapos intenzív előkészítés után 2-3 év alatt történelmi jelentőségű jogi, szervezeti és intézményi reformokra került sor.] Történelmi jelentőségű reformok sorozatára van szükség – kihasználva a kedvező személyi-vezetési feltételeket, a rendkívül kedvező nemzetközi körülményeket egyaránt.

A demokrácia-csomagterv megvalósításának két szervezeti-intézményi feltétele van, amelyeket meg kell teremteni, mivel a régi igazgatási-bürokratikus előkészítés lehetetlenné tenné a feladatok gyors végrehajtását. Felélénkülnek a visszarendező mechanizmusok, gátló és korlátozó reflexek, megszerveződnének a konzervatív erők, és mindezek következtében a társadalomban megerősödne a reformhitelenség, ami sokkal súlyosabb lenne, ha egy egyértelműen reformelkötelezett vezetés nem képes a reformok felgyorsítására. A reformok elért eredményeit csak a további reformlépések felgyorsításával lehet megőrizni.

A két feltétel:

1. A reform-csomagtervbe tartozó tervezetek (törvénytervezetek, jogszabályok, döntési alternatívák) kidolgozását ki kell vonni teljes egészében az államigazgatási bürokrácia és a pártapparátus hivatali előkészítő folyamataiból.

2. Az ún. folyamatos alkotmányozás időszakára kell berendezkedni, amiben az „alkotmányos erejű” törvények szinte folyamatos (akár 1-2 évenkénti) korrekciójával kell számolni, stabil elvek és az alapvető jelentőségű elemek állandósága és megőrzése mellett.

Mindkettő jól ismert a felgyorsult reformok időszakából, történetéből és nemzetközi tapasztalataiból.

A csomagterv részei

1. A köztársasági elnöki törvény elkészítése.
2. A párt politikai irányító szerepéből fakadó alkotmányos jogait garantáló törvény elkészítése.
3. A választójogi törvény módosítása (főleg a jelölési eljárás rendezése, választási bíróság felállítása, a párt jelölési jogának nyilvánosság tétele stb.).
4. Az országgyűlés ügyrendjének módosítása.
5. Az új egyesülési törvény elkészítése.
6. Szakszervezeti törvény elkészítése.
7. Az emberi jogok törvényének elkészítése.
8. Állampolgári kezdeményezési és népszavazási törvény elkészítése.
9. A sajtótörvény módosítása.
10. Alkotmánybíróság felállítása.
11. Állampolgári szónívó intézményesítése.
12. Az előzőek foglalataként és ezekre támaszkodva új alkotmány előkészítése.

Az állami intézményrendszerre vonatkozó reformjavaslatokkal párhuzamosan kell előkészíteni az MSZMP új szervezeti, működési és fegyelmi szabályzatát. (...)

Budapest, 1988. május 25.

(Reform és demokrácia. Budapest, 1990, Eötvös Kiadó, 103–105.)

14. FEJEZET

A SZOCDEM KALAND

1988 őszén az újra önálló párttá alakult szociáldemokraták ideiglenes vezetősége önt kérte fel a történelmi párt első programtervezetének kidolgozására és a főttkári tisztségre. Kitől hallott először a szociáldemokráciáról, illetve a szociáldemokrata pártról?

➤ Apámtól, aki a háború után Kéthlyékre szavazott. 1956 után le is tartóztatták, mert a forradalom alatt az Orczy téri villamosremízben a munkástanács megválasztott elnöke volt.

Nagyon mélyről jött, munkáskörnyezetben nőtt fel. Ahogy korábban megfogalmazta: a Baross utcai kárpitosműhelyben szocializálódott, ahol megtanulta tisztelni az öntudatos munkások munkaerkölcsét.

➤ Sohasem felejtettem el, hogy honnan jöttem. A családban belőlem lett elsőként értelmiségi, ami egyáltalán nem volt evidencia. Világéletemben elemi szociáldemokrata gondolkodású ember voltam. Szívügyemnek tekintettem a nemzeti elkötelezettségű szociáldemokráciát és a szociáldemokrata pártot. Aktív politikusként csak egy újjászerveződő szociáldemokrata pártban tudtam volna elképzelni magam. Ezért is történt, hogy pár hónapig ideiglenes főttkára voltam az újjáalakuló pártnak, amely a tradíciókból is tudott volna építkezni, és igazi alternatívája lett volna akkor még az MSZMP-nek, később pedig az MSZP-nek. Nem véletlen, hogy az MSZMP reformköreiből is leginkább attól tartottak, hogy ahogy a többi tradicionális párt – a Független Kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt vagy a Nemzeti Parasztpárt –, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is újjászerveződik. Ettől féltek, ettől rettegtek a legjobban, mert tudták jól, hogy a 830 ezres párttagságból legalább két-háromszázezer ember hónapokon belül átment volna egy hiteles szociáldemokrata pártba. 1988–89-ben tömegével jelentkeztek nálam a politizáló emberek, akik arról biztosítottak: ha megalakítjuk a szociáldemokrata pártot, ők is belépnek, velünk jönnek. Nagy és széles körű volt az érdeklődés. Az

MSZMP-alapszervezetek kollektív, egységes átjelentkezésére számíthattunk. Ha végigcsináljuk, győzhettünk volna.

Komolyan gondolja?

➤ A legkomolyabban. Csakhogy a belső viták során kiderült, hogy rengeteg nem oda való, törtető, bomlasztó, gyűlölködő ember akart karriert csinálni a szociáldemokrata pártban. Aztán az MSZDP fölött egyszerűen eljárt az idő. Tényleg győzhettünk volna, hiszen nagyon sok becsületes, tisztességes szocdemest ismertem meg a pártszervezés hónapjaiban, de lelkiileg, fizikailag megrokknva kerültünk volna ki a győzelemből. Az eltelt idő azt mutatja, jók voltak a megérzéseim, mert a tehetségtelen, kisszerű karrieristák szétverték ezt a történelmi pártot.

Kik keresték meg az alakuló szociáldemokrata párttól?

➤ A Múzeum utcai Kossuth Klubban *Szociáldemokrata esték* címmel előadássorozatot rendeztek, amelyen Nyers Rezső és mások mellett egyik este én tartottam előadást. Akkor ismerkedtem meg Révész Andrással, a hazai szociáldemokrata mozgalom élő legendájával, aki már 1927-ben, tizennyolc évesen belépett a szociáldemokrata pártba, ahonnan 1948-ban kizárták, majd 1956-ban, a forradalom alatt újjászerveződő párt főtítkárhelyettese lett. A nyolcvanadik életévében járó Révész András vezetésével 1988-ban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése céljából négyfős ügyvezető elnökség alakult, melynek Révész mellett Baranyai Tibor, Bácskai Sándor és Takács Imre volt a tagja. Többszöri beszélgetés után, 1988 decemberében az ügyvezető elnökség kért fel arra, hogy legyek az MSZDP ügyvezető főtítkára. Azért ügyvezető, mert egy nyolcvan-száz fős társaság fogadta el őket, és az ügyvezető elnökség csak ügyvezető főtítkárt kérhetett fel az első pártkongresszusig. Ismerve elméleti munkásságomat, a nyugat-európai szociáldemokráciáról tartott előadásaimat meg egyebet, azzal is megbíztak, hogy dolgozzam ki a Magyarországi Szociáldemokrata Párt programját. El is készítettem a demokratikus szocializmus társadalmi és politikai programtervezetét, ami később meg is jelent a *Reform és demokrácia* című kötetemben. Ebben összefoglaltam, hogy mit akarnak a demokratikus szocialisták, melyek a demokratikus szocializmus értékei, milyen a szellemi orientációja, hová induljanak, merre menjenek a szociáldemokraták, milyen alapvető gazdasági célkitűzéseik vannak, miféle szociálpolitikát szeretnének megvalósítani, milyen legyen a párt, és egyáltalán mit kell tenniük a választásokig.

Elkészítette a programot, és mégis hamarosan elváltak az útjaik. Mi történt?

➤ 1989 januárjában Baló György tévériporter pódiumbeszélgetést szervezett a Radnóti Miklós Színpadon, amelyre vendégnek a színház igazgatója, Bálint András hívott meg. A zsúfolt nézőtér előtt Baló a reformokról, a válságról, a kivezető utakról kérdezett, majd a beszélgetés vége felé megkérdezte – és ez igazi meglepetésként ért –: Igaz-e, hogy felkértek téged az újjászerveződő MSZDP ügyvezető főtítkárának? Baló jól ismerte az írásaimat, ismertük is egymást, de előzetesen nem szólt, hogy ezt megkérdezi. Azt feleltem, hogy igaz. A négyfős ügyvezető elnökség kért fel a tisztségre, hogy készítsem el a párt programtervezetét, amit februárban az ügyvezető elnökség és a szervezőbizottság elé tárok. Még azt hozzátettem, hogy március elsejére tervezzük a zászlóbontást a VIII. kerületben, a Ganz-MÁVAG Művelődési Házban. Ennyit mondtam el, és óriási tapsot kaptam. Rengeteg ismerősöm volt a nézőtérén, filmesek, egyetemi tanárok, társadalomtudósok, orvosok, irodalmárok, ahogy akkor is mondtam: a leendő szociáldemokrata párt értelmiségi holdudvara. Aztán a pártgyűlés előtt a választási program megtárgyalására 1989. február 21-én gyűltünk össze az Egyetem téren, a Jogtörténeti Tanszék szeminárium helyiségében. Azért ott, mert Révész András fia, Révész T. Mihály a tanszéken volt egyetemi docens. A programmegbeszélő gyűlésen megjelent a négytagú ügyvezető elnökség, a tizenkét tagú szervezőbizottság, amelyet Révész T. Mihály vezetett. A szervezőbizottságnak tagja volt többek között Gaskó István, Ruttner György és több más, általam nagyra becsült idős szociáldemokrata is. Úgy éreztem, hogy a régi szocdemek elfogadnak, és nagyon drukkolnak, hogy sikerüljön a zászlóbontó országos gyűlés, ami aztán kongresszussá alakult volna, hogy legitimé tegye a vezető szervezet. És ekkor ért minket a meglepetés. A megbeszélésen a meghívott tizennyolc-húsz ember helyett mintegy negyvenen jelentek meg. Döbbenet néztem körül, hogy kik ezek. Kérdeztem Révész Andrástól, aki vezette az ülést, hogy Bandi bátyám, kik ezek az emberek. Azt válaszolta, hogy most látja őket először. Azt sem tudja, hogy honnan jöttek és ki hívta őket. A fia, Révész T. Mihály is csak néhányat ismert közülük, de a többit ő sem. Ezután kiosztottam az elnökségnek és a szervezőbizottság tagjainak a programtervezetet, amit politikai programként egyébként ma is vállalok. Ejtettem egy-két mondatot a tervezetről, amikor néhányan szóltak, hogy ők nem olvasták a szöveget, erre részletesebben kezdtem beszélni róla. Kértem, hogy szóljanak hozzá. Ekkor valaki megkérdezte, igaz-e,

hogy nyilvánosan bejelentettem, én vagyok az ügyvezető főtitkár. Közöltem, hogy igen, január végén, egyetlenegy helyen, a Radnóti Színpadon, ahol Baló György rákérdezett. Ezt követően arról faggattak, igaz-e, hogy már odaítéltem Baló Györgynek a szociáldemokrata párt sajtósóvivői szerepét. Erre azt feleltem: Ez nem igaz, bár kiváló újságírónak tartom, és előbb-utóbb az újjászerveződő pártnak szüksége lesz sajtósóvivőre, mert hihetetlen fontos a sajtóban való jelenlét. Hozzáfűztem: Ha fölvetődik ez a kérdés, a magam részéről kiváló választásnak tartanám Baló Györgyöt. Azt kérdezték, kivel egyeztettem. Mondtam, hogy senkivel, hiszen ez a kérdés még nem vetődött föl. Visszakérdeztem: Én meg azt nem tudom, honnan veszed ezt, ugyanis erről nem beszéltem Balóval. A következő hozzászóló elmondta, hogy a Gellért Szállóban a jelenlévők közül néhányan összeültek, és megvitatták, mi is ez az ügyvezető elnökség, milyen jogon tárgyal, milyen jogon hívja össze az országos gyűlést. Révész András erre azt felelte, hogy nem tudja, ki volt ott a Gellért Szállóban, ugyanis az ügyvezető elnökség és a szervezőbizottság tagjai közül senki nem vett részt a megbeszélésen. Majd azzal folytatta, hogy nem is tudja, kik vettek részt azon, és egyáltalán mit akarnak, mi a gondjuk, mi a bajuk. Erre nagy zibongás támadt, többen közbekiabáltak. Szegény Révész András, aki akkor már idős és beteg ember volt, hirtelen rosszul lett. Vízet hoztunk neki, gyógyszer kellett bevennie. Rövid szünetet kellett tartanunk. Aztán szerencsére jobban lett, folytatódott a megbeszélés, de ugyanabban a felelősségre vonó hangnemben. A nagy zsvajban egyszer csak Révész András elkiáltotta magát, hogy rendet, és odafordult az egyik hőbörgőhöz: Mondd meg, ki vagy és hogy kerülsz ide? Az illető kikérte magának a kérdést, mert ezen az alapon ő is megkérdezhetné bárkitől, hogy kicsoda és hogy került ide. Révész egészen halkan folytatta: Csak azt kérdeztem, mi a neved, és mit akarsz csinálni. Az illető azonban válasz helyett hosszasan beszélni kezdett az alakulás körüli dolgokról, míg mások hurrogtak. Révész elnézést kért, de – mint mondta – most nem erről van szó, hanem a programtervezetről, mert két hét múlva alakuló országos gyűlés lesz, és már kibéreltük a termet. Arról beszéljünk – kérte –, hogy a programtervezet induló anyagként kiosztható-e a zászlóbontásra. Az előbbi hangoskodó ismét kiabálni kezdett, mire Révész megvonta tőle a szót. Ez csak olaj volt a tűzre, mert az illető visszaordított, hogy tiltakozik az ilyen fasiszta, diktatórikus módszerek ellen, egy szociáldemokrata pártban nem lehet ilyen hangnemet használni. Erre Révész közölte, hogy még nem alakult meg a szociáldemokrata párt; az

majd csak szeptember 1-jén áll föl, és lesz tagnyilvántartás. Ilyen hangulatban folyt a disputa, amikor odaszóltam Révészhez: András bátyám, ne haragudj, szeretnék pár szót szólni. Révész megadta a szót. Elmondtam, hogy nagyon nagy kedvvel készítettem a programnyilatkozatot, amibe igyekeztem beépíteni mindazt, amit a modern szociáldemokráciáról, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tradícióiról tudok és ismerek. Nekem rendkívül nagy megtiszteltetés volt, hogy a négy ügyvezető elnökségi tagtól erre felkérést kaptam. Úgy érzem, hogy egy modern szociáldemokrata párt az egyik legnagyobb politikai erővé válhatna. Meggyőződésem szerint egy demokratikus átmenetben az egyik legfontosabb programadó pártként jöhetne létre. Azonban úgy látom, hogy ez a grémium, amelyik most itt összejött, nem alkalmas zászlóbontó országos gyűlés tartására. Nem azt akarom javasolni, hogy ezt halasszák el, csak azt akarom bejelenteni, hogy köszönöm a felkérést, az anyagot itt hagyom, ha tudjátok valamire használni, használjátok, ha nem, nem, de én az ügyvezető főtitkári pozícióról lemondok. Ezzel felálltam és kijöttem. Alig léptem ki, a teremben üdvívalgás tört ki. A folyosón utánam rohant Ruttner György: Misi, ne hülyéskedj, gyere vissza, ne hagyj itt minket. Mire én: Gyuri, ne haragudj, ezekkel akartok ti pártot alapítani? Itt van egy csomó becsületes, tisztességes, régi szociáldemokrata, akikkel soha semmilyen vitám nem volt, és itt van egy rakás üvöltöző, pozícióra éhes ember. Nem létezik, hogy én ebben szerepet vállaljak. Így is történt, 1989. február 21-én befejeződött a szocdem kalandom.

A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI PROGRAMTERVEZETE

Ez a programtervezet eredetileg a Magyar Szociáldemokrata Párt Ügyvezető Elnökségének felkérése alapján készült, de soha nem vált a Szociáldemokrata Párt programjává, még vitára sem került a párton belül. (...) Végül is nem jött létre sem szervezeti, sem szellemi vagy politikai kapcsolat az újjászerveződő Magyar Szociáldemokrata Párt és énközöttem. Lényegesnek nem a pártnevezést, hanem a programtervezet tartalmát, politikai és értékszempontjait tartom, ezért került be a kötetbe. Úgy gondolom, hogy a demokratikus szocialisták más pártokban is megszerveződhetnek, sőt jelen vannak.

A tervezet lényegileg nem más, mint kísérlet arra, hogy a demokratikus szocializmus érték-szempontú politikai filozófiáját pártprogramba próbálja meg konkretizálni a demokratikus szocialisták számára. (...)

Sorsfordító időket élünk, a magyarság sorskérdéseire kell demokratikus válaszokat találnunk. Vállalnunk kell a kíméletlen és tántoríthatatlan harcot a diktatúra minden formájával és megjelénésével szemben. Sem a párt-, sem az állami, sem a bürokratikus diktatúra nem teremthet számunkra demokráciát és nem adhat nekünk szabadságot. A diktatórikus hatalom minden formáját

meg kell szüntetni. A diktatúrát nemcsak szervezetek, intézmények és struktúrák, hanem személyek is hordozzák, erősítik nap mint nap.

A magyar demokratikus szocialisták bekapcsolódnak és részt vesznek a demokratikus Magyarország megteremtését célzó politikai küzdelemben. Célkitűzéseinket demokratikus reformokon keresztül kívánjuk megvalósítani.

Történelmi küldetésünk olyan társadalom megteremtése, amely az emberi méltóság teljes elismerésén, a demokratikusan szervezett szabad egyének közösségén, a szolidaritáson és az egyenjogúságon alapul. A magyar nép érett és képes arra, hogy demokratikusan megszervezett társadalomban éljen, demokratikusan megszervezett politikai nemzetként gyakorolja a népszuverenitást. (...)

Az állandó reform elvét hirdetjük, az erőszakos hatalmi harc és a hatalom monopolizálása, a kirekesztő és kizárólagosságra törekvő politika, a nemzetközi katasztrófába sodró bürokratikus felelőtlenség és az erőszakos felforgató forradalom helyett. Az állandó reform csak versengő politikai erők és pártok demokratikus politizálásának lehet az eredménye.

Tagadjuk, hogy bármely politikai pártnak, mozgalomnak vagy szervezetnek kizárólagos joga lenne arra, hogy meghatározza, merre menjünk és milyen társadalomban éljünk.

A felülről elindított és erőszakolt reformok ideje lejárt. A reformokat társadalmasítani kell. A reformok társadalmasítása azt jelenti, hogy a reformalternatívák kidolgozása és az alternatívák közötti választás demokratikus eljárás keretében kell hogy megtörténjen, és a választott alternatívát demokratikus eszközökkel kell megvalósítani. (...)

Budapest, 1989. február 21.

(Reform és demokrácia. Budapest, 1990, Eötvös Kiadó, 215–218.)

15. FEJEZET

A KEREKASZTAL LOVAGJAI

Lehet-e a rendszerváltás magyar útjáról beszélni?

➤ Az a sajátos átalakulás, amely Magyarországon 1987 és 1990 között zajlott le, nagyon sokban eltért a többi kelet-közép-európai ország átalakulásától. A magyarországi rendszerváltás abban az értelemben is példa nélküli volt, hogy a méltán forradalmi jelentőségűnek nevezhető változások békésen, rendezetten, tárgyalásos formában, alkotmányos keretek között mentek végbe.

Hogyan szakaszolható az 1987 és 1990 közötti átalakulás?

➤ A rendszerváltás szakaszokra bontása általában vitatható, és mindig csak utólagos lehet. Az átalakulás három évét három szakaszra bonthatjuk, elsősorban a politikai-hatalmi viszonyok változásai alapján. A rendszerváltás első éve 1987 nyarától-őszétől 1988. május végéig, az MSZMP országos pártértekezletéig tartott. A második szakasz és a második év 1988. május végétől 1989. szeptember 18-ig, a Nemzeti Kerekasztal-megállapodás elfogadásáig húzódott. A harmadik szakasz és a rendszerváltás harmadik évének eseményei 1989. szeptember 18-tól 1990 őszeig, az első demokratikus önkormányzati választásokig zajlottak le.

Nevezhető-e forradalomnak az a társadalmi-politikai átalakulás, ami a nyolcvanas évek utolsó éveiben Magyarországon végbement?

➤ A politikai rendszer forradalmi jelentőségű – de nem forradalmi jellegű – átalakulásáról beszélhetünk. Ez az átalakulás teremtette meg a gazdasági és a tágabb társadalmi rendszerváltás feltételeit és kereteit. A hatalomváltás nem egyenlő az uralkodó elittek vagy a hatalomért versengő csoportok váltásával. Akkor van szó a politikai rendszer egészét átalakító, rendszerváltást előidéző hatalomváltásról, ha a változások sorozata az intézményesült hatalmi rendszer minden lényeges összetevőjét érinti.

Milyen tényezőket sorol a lényeges összetevők közé?

➤ A politikai rendszer hatalmi szerkezetében a változások legfontosabb tényezői: a hatalmi és politikai szereplők számának növekedése, szervezett ellenhatalom megjelenése, a pártállammal szemben kezdettől fogva plurális alapon szervezett ellenzéki politikai erők megjelenése, valamint a differenciált és plurális szerkezetű hatalmi struktúra kialakulása. Magyarországon ezekben az években a föllazult és enyhített diktatúra hatalmi szerkezete fokozatosan többpólusú hatalmi rendszerré alakult át.

Hogyan értékeli a rendszerváltást világpolitikai nézőpontból?

➤ A magyarországi átalakulás előre nem látható és példa nélküli történelmi változások része volt. A nemzetközi méretű rendszerváltás összesen körülbelül négyszázmillió embert érintett. Egyébként az európai kommunista világbirodalom ugyancsak mintegy három esztendő alatt – 1945 és 1948–49 között – jött létre. E birodalom összeomlásában hazánknak kiemelkedő – a folyamatot elindító – szerepe volt.

1988-ban megkezdődött az új alkotmány előkészítése is.

➤ Szoros kapcsolatban álltam az Igazságügyi Minisztériummal és Kilényi Géza miniszterhelyettessel, aki 1990. január 1-től az első Alkotmánybíróság tagja lett. 1988 nyarán Grósz Károly Markója Imre helyére Kulcsár Kálmánt kérte föl igazságügy-miniszternek, és ő a székét a Németh-kormányban is megtarthatta. Kulcsár 1988 augusztusában bejelentette az új alkotmány előkészítését, és létrehozták az Igazságügyi Minisztériumban az Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárságot Kilényi Géza irányításával. Néhány hónappal korábban Kádár János még lesöpörte az asztalról a jogszabályi reformfolyamat terveit: „Új alkotmányt akarnak? Miért? Megváltozott a rendszer Magyarországon?” Szeptemberben tíz szakértői bizottság kezdte meg a munkát, és kidolgozta az új alkotmány tíz fejezetét, amelynek megvitatásába az ellenzéki pártok is bekapcsolódtak. Itt, az alkotmánytervezetről folyó vitákon tűnt fel többek között Tölgyessy Péter az SZDSZ szakértőjeként. Én is részt vettem az alkotmány-előkészítő szakértői bizottság munkájában. Két fejezetből az egyiket egyedül, a másikat nem egyedül készítettem. Az egyik a köztársasági elnökről szólt, a másik az alkotmány általános elveiről. Az előbbinél két változatot dolgoztam ki az államfő közvetlen és közvetett választására. Ezeket az anyagokat, amelyek később füzet alakban is megjelentek, 1988 végén vitatták meg. Később a Nemzeti Kerekasztal elvonta az Igazságügyi Minisztériumtól ezt a jogalkotási

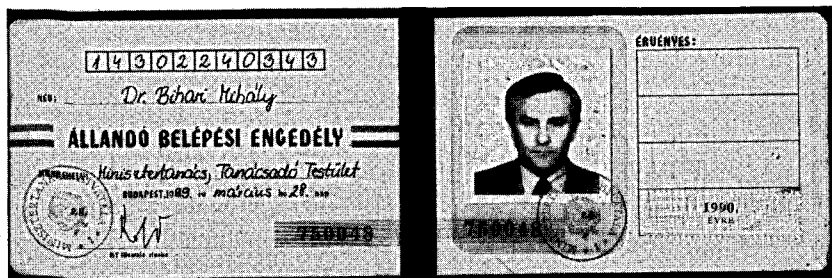
feladatot, és azt követően már a „kerekasztal lovagjai” jegyezték és hajtották végre az alkotmányozás feladatait.

Mégsem készült új alkotmány, hanem „csak” egy átfogó módosítás – ideiglenes jelleggel, ahogy azt az alaptörvény preambulumában is hangsúlyozza. Ön milyen álláspontot képviselt ebben a vitában?

➤ Én az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megválasztása mellett érveltem. A nemzetgyűlés feladatait abban láttam volna, hogy megteremtse a szélsőségeket kizáró többpártrendszer kereteit. Feladata lett volna a diktatórikus hatalmi struktúra tudatos és szervezett lebontása, egy új demokratikus államhatalmi struktúra kialakítása. Ez egy történelmi pillanat, történelmi lehetőség volt, ma már elképzelhetetlen lenne létrehozni egy olyan parlamentet, amely több hónapig mást sem csinál, mint az alkotmányon vitatkozik. Végül azért nem lett Alkotmányozó Nemzetgyűlés, mert túlfutott rajta az idő. Annyira fölgyorsultak az események, hogy 1988 utolsó hónapjaira gyakorlatilag egy új alkotmánytervezet készült.

1989 márciusában a Németh-kormány egyik tanácsadója lett.

➤ Németh Miklós miniszterelnök 1989. március 20-án Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének vezetésével tanácsadó testületet hozott létre, amelynek Csáki Csaba, Csurgay Árpád, Gázó Ferenc, Kolosi Tamás, Kopátsy Sándor, Nyitrai Ferencné, Pataki Ferenc, Pokol Béla, Valki László és én lettünk a tagjai. Németh Miklós fölkérése a következő kormány megalakulásáig szólt. A testület egyik első témája a gyógyszeráremelés volt, amit elfogadhatatlannak, politikailag károsnak és megmagyarázhatatlannak ítéltünk. Állásfoglalásunk hatására változtatott is eredeti elképzelésén a kormány. Tanácsadói korszakomra esett a nagymarosi vízlépcső építkezésének leállítása. Az ügynek az volt az előzménye, hogy az Országgyűlés 1988 októberében megszavazta az építkezés folytatását, sőt 1989 februárjában úgy módosították a szerződést a csehszlovákokkal, hogy a munkálatokat tizenöt hónappal föl is gyorsítják. Ezután került a kérdés a tanácsadó testület elé, amely úgy foglalt állást, hogy a nagymarosi vízlépcső szimbolikus megtestesítőjévé vált az elhibázott, környezetkárosító, túlzottan anyag- és energiaigényes, elavult gazdaságfejlesztési és beruházási politikának, illetve annak a döntéshozatali rendszernek, ami kizárja a szakértők széles körét, és nem áll a nyilvánosság ellenőrzése alatt. Ezért – mérlegelve a következményeket – a vízlépcső további építésének leállítását javasoltuk.

„Németh Miklós
fölkérése
a következő
kormány
megalakulásáig
szólt”

Kikérte Németh Miklós a tanácsadó testület véleményét Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről?

➤ Az újratemetést a Történelmi Igazságtételi Bizottság követelte és szervezte. A szakértői testület azt tanácsolta, hogy a kormány ne csak tudomásul vegye az újratemetést, hanem anélkül, hogy előtérbe tolakodna, vegyen részt a lebonyolításban. A miniszterelnöknek arra a kérdésre, hogy a kormány részéről részt vegyenek-e a díszőrségben, azt válaszoltuk: vegyenek részt a kormány tagjai, de természetesen csak az, aki akar, mégpedig kormányfői, illetve kormánytagi minőségükben, és nem magánemberként. Így is történt, a kormány több tagja – Németh Miklós, Medgyessy Péter és Pozsgay Imre – is részt vett az 1989. június 16-i temetésen, és díszőrséget álltak a ravatalok mellett. Én is ott voltam, de nem kormánytanácsadóként, hanem két szervezet – az MDF és az Új Márciusi Front – küldöttként. Díszőrséget álltunk. Pár percig álltam Maléter Pál koporsója mellett. Nagyon szigorúan kialakított rendben lehetett a koporsók mellett állni. A Hősök terén és a 301-es parcellában rendezett szertartást a televízió és a rádió is élőben közvetítette, a világ számos tévétársasága a helyszínről tudósított.

A rendszerváltás egyik legfontosabb fóruma az Ellenzéki Kerekasztal volt. Hogyan jött létre az „első kerekasztal”?

➤ Az 1987–1988-ban megalakult ellenzéki, független szervezetek összefogásának gondolata 1988 végén vetődött fel. Nyilvánvaló volt, hogy az állampárt hatalmát ellensúlyozó, egymást segítő koordináció elengedhetetlen. Az összefogásról az első informális megbeszélést – Vigh Károly történész, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság elnökének kezdeményezésére – 1988. december 5-én, hétfőn tíz órakor Antall József dolgozószobájában, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatói irodájában tartottuk. A találkozóra Antall József, Bába Iván, Bihari Mihály, Csoóri Sándor, Göncz Árpád, Mécs Imre, Mészöly Miklós, Szabó Miklós és Vigh Károly jött el. Ekkor ismerkedtem meg Antall Józseffel. A résztvevők

nem képviselték; de kapcsolódtak több ellenzéki szervezethez, így a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társasághoz, az MDF-hez, az SZDSZ-hez és az MSZDP-hez. A szervezési és szervezeti koordinációra azért volt szükség, hogy az ellenzéki fórumok kivédhessék az MSZMP „szalámitaktikáját”. Több jel ugyanis arról árulkodott, hogy az állampárt vezetése megosztó politikára játszik. Két területen szerettünk volna előrelépni: kifelé rotációs elv alapján egy szóvivői testületet felállítani, míg befelé egy politikai koordinációs testületet létrehozni a fontosabb lépések és álláspontok egyeztetése érdekében. A szerveződés lehetséges elnevezésére több javaslat is született: például Alternatív Szervezetek Egyeztető Fóruma és Független Demokratikus Alternatív Politikai Szervezetek Szövetsége.

Egyik elnevezés bonyolultabb, mint a másik.

➤ Nem is lettek befutók. A kerekasztal elnevezés később lengyel minta hatására született meg. Az informális megbeszélések – változó, majd bővülő kör keretében – folytatódtak. A tárgyalásos rendszerváltás előkészítésének a Független Jogász Fórum 1989. március 15-i felhívása és följánlkozása adott jelentős lökést. A szakmai fórum vezetőjeként Kónya Imre ügyvéd jelentette be, hogy vállalják „az ellenzéki kerekasztal-tárgyalások” megszervezését, a vélemények egyeztetését és az egyeztetett álláspontok kidolgozását. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) formálisan 1989. március 22-én alakult meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar büntetőjogi tanszékének szemináriumi helyiségében – elsősorban Kónya Imre és felesége, Kutrucz Katalin büntetőjogi tanszéki adjunktus szervező munkája révén. Az EKA-t nyolc szervezet alakította meg: a Bajcsy-Zsilinszky Társaság, a Fialat Demokraták Szövetsége, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Szabad Demokraták Szövetsége és megfigyelőként a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája. Májusban hozzájuk csatlakozott a Kereszténydemokrata Néppárt. A résztvevők azzal a szándékkal fogtak össze, hogy egységes álláspontot alakítsanak ki a demokratikus Magyarország megteremtését célzó alkotmányos átalakulás kereteiről. Az EKA megalakulása láthatóan váratlanul érte az MSZMP vezetést, mert a kerekasztal levelére hosszú ideig nem adtak választ. Az EKA-ban vita alakult ki arról, hogy melyik szervezettel üljünk le tárgyalni. A többség szerint az MSZMP-vel, mások viszont azt vetették föl, hogy inkább a kormánnyal kellene egyezkedni, mert az sokkal progresszívebb erő, és már viszonylag függetlenné vált az állampárt vezetésétől. Erre

az volt a válasz, hogy a kormányt még mindig a pártvezetés irányítja; ezért ne a kormánnyal, hanem az MSZMP-vel ülünk le tárgyalni. Először kétoldalú tárgyalásokról volt szó, aztán fölvetődött, hogy legyen háromoldalú: a kormány, az ellenzéki szervezetek és az MSZMP. A tárgyalások előkészítése, az előkészítő megbeszélések hét hétig tartottak, amelyen az EKA részéről Sólyom László és Tölgyessy Péter vett részt, míg az MSZMP-t Fejti György KB-titkár és Pozsgay Imre képviselte. Végül egy sajátos háromoldalú kerekasztal jött létre az MSZMP, az ellenzéki pártok és az úgynevezett harmadik oldal részvételével.

Ez volt a „második kerekasztal”.

➤ Igen. A Nemzeti Kerekasztal (NEKA) 1989. június 13-án, a Parlament épületének Vadásztermében alakult meg. Az EKA pártjai és résztvevői eleve megtartották szervezeti és politikai önállóságukat, a kialakuló versengő többpártrendszer meghatározó politikai erői voltak a megállapodás előtt, és azok maradtak utána is. Az állampárt belső tagoltsága 1988 májusa óta nyilvánvaló volt, legalább három-négy egymástól lényegesen eltérő „belső párt” működött benne. Az éles belső megosztottság egyértelműen megmutatkozott Fejti György tárgyalásvezető húzó-halasztó, az átmenetről szóló megállapodást akadályozó szerepében is, ami 1989 augusztusára majdnem a NEKA csődjéhez vezetett. Alapvető változás akkor következett be az MSZMP tárgyalási hozzáállásában és pozíciójában, amikor Pozsgay Imre lett az MSZMP-küldöttség vezetője. Külön érdekességnek számított a hét szervezetből álló „vegyes felvágott”, a harmadik oldal összetétele: a Hazafias Népfront, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Magyar Demokrátikus Ifjúsági Szövetség (a Demisz a KISZ utódszervezete volt), a Magyar Nők Országos Szövetsége, a Münnich Ferenc Társaság (a régi kommunisták szervezete), a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (a volt ellenállók, szintén régi kommunisták szervezete), valamint a Baloldali Alternatíva Egyesülés (erős baloldali elkötelezettségű értelmiségiekből szerveződött csapat). Ezt a hét szervezetet szinte semmi sem fűzte egymáshoz. A harmadik oldal léte is az állampárt taktikai akciója volt azért, hogy ne egyedül kelljen tárgyalnia és megegyeznie az EKA-val, és hogy ne az MSZMP legyen a „legbaloldalibb” szervezet a tárgyaló felek között, hanem például a Münnich Ferenc Társaság vagy az Antifasiszták és Ellenállók Szövetsége. Ez a taktikázás nem jött be. A NEKA meghatározó pártjai az MDF és az SZDSZ voltak. A két párt tárgyaló delegációi és szakértői dolgozták ki a legfontosabb törvénytervezeteket, a megállapodás szövegtervezetét.

Miben sikerült megállapodni?

➤ A politikai egyeztető tárgyalások végén, szeptember 18-án a felek megállapodást írtak alá, amely egyebek között hat törvényjavaslatban öltött testet. Megállapodtak az alkotmány módosításáról, az Alkotmánybíróságról, a párttörvényről, az országgyűlési képviselők választásáról, a Büntető törvénykönyv, valamint a büntetőeljárás törvény módosításáról. A NEKA által kidolgozott hat törvényjavaslatot az Országgyűlés október 17. és 20. között lényegében vita nélkül elfogadta. Arról is döntöttek, hogy az MSZMP a kezelésében lévő vagyonból kétmilliárd forint értékben ingatlanokat ad át, biztosítja a pártok működési feltételeit. Az országgyűlési képviselő-választás jelöltjeinek kampányára az állami költségvetésből százmillió forintot költenek, és ezt az összeget a jelöltek, illetve a jelölteket állító pártok és szervezetek között normatív alapon osztják szét. A NEKA nem oszlatta föl önmagát. Azt is rögzítették, hogy a megállapodás az új Országgyűlés megalakulásáig marad hatályban. Akkor még úgy gondolták, hogy a választásokat 1989 végén meg tudják tartani, de végül az első fordulót 1990. március 25-én, a másodikat április 8-án rendezték meg, míg a demokratikusan megválasztott parlament május 2-án tartotta alakuló ülését.

Alaposan átírta az eredeti forráskönyveket a „négy igenes” népszavazás.

➤ Az 1989 júniusában elfogadott népszavazási törvény alapján – a támogató aláírások összegyűjtése után – kötelező népszavazást írt ki az Országgyűlés 1989. november 26-ára. Az első országos népszavazás kérdései közül kettő – a Munkásárség föloldozása, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetése – addigra már megtörtént, az MSZMP vagyoni elszámoltatása pedig már elkezdődött. A valódi tétet kizárólag egy kérdés jelentette: „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” A népszavazást kezdeményező négy pártnak, az SZDSZ-nek, a Fidesznek, a Petrasovits Anna-féle Szociáldemokrata Pártnak és a Független Kiszgazdapártnak az volt a legfőbb célkitűzése, hogy megakadályozzák az akkor toronymagas esélyes Pozsgay Imrének a köztársasági elnökké választását. A négy szervezet november 8-án közös felhívást bocsátott ki, amelyben a népszavazáson való részvételre és négy „igen” szavazat leadására kérték a választópolgárokat. „Aki otthon marad, a múltra szavaz!” – lehetett olvasni a plakátokon és a szórólapokon. Az SZDSZ-ben óriási ellenérzések munkálkodtak Pozsgayval szemben, durva lejárató kampányt folytattak ellene, a párthoz közeli lapokban karikatúrák,

versek, pamfletek, szövegek tucatjai jelentek meg az MSZP államfőjelöltjéről. Az MDF az aláírásgyűjtés időszakában háttérbe húzódott, nem kívánt állást foglalni a szemben álló felek között, sőt a referendum bojkottjára hívott föl. Csengéy Dénes a tévéhíradóban bejelentette: „Nem megyünk el, nem szavazunk!” A referendumon ennek ellenére a szavazásra jogosultak ötvennyolc százaléka vett részt, és három kérdésre 95 százaléka, míg az államfő megválasztására vonatkozó kérdésre 50,07 százaléka válaszolt igennel. Az igenek és a nemek között mindösszesen 6101 volt a különbség. Az is kétségtelen tény, hogy a „négy igenes” népszavazás tette országosan ismert párttá az SZDSZ-t.

Mivel magyarázza, hogy az emberek többsége „önként és dalolva” lemondott a köztársasági elnök közvetlen megválasztásáról?

➤ A szabad demokraták negatív kampányával, valamint azzal, hogy nem maradt tekintélyes ellenzéki párt, amely a kérdésre a „nem”-et ajánlotta volna követőinek. A másik okot a kérdésfelvetésben látom: becsomagolták három „vattakérdés” közé; rafináltan fogalmazták meg, elhallgatva azt, hogy az új parlament megalakulása után módosíthatják az alkotmányt. Az is érzékelhető volt, hogy feszültség van Németh Miklós és Pozsgay Imre között. Mindkettőjünkkel kapcsolatban álltam, ismertem a véleményüket egymásról. Pozsgay 1989 végén az ország legnépszerűbb politikusának számított, senki sem vitatta, hogy közvetlen választás esetén ő lett volna a köztársasági elnök. Mindent egybevetve a népszavazással megghiúsult az 1990. január 7-ére tervezett közvetlen köztársaságielnök-választás. Arról, hogy az államfőt az Országgyűlés válassza vagy közvetlenül válasszák meg, egy másik népszavazáson döntöttek, amit a parlamenti többség a nyári szabadságolások és a mezőgazdasági szezonmunkák idejére, 1990. július 29-ére írt ki. Senkit sem lepett meg, hogy ezen a népszavazáson a választópolgároknak csupán 14 százaléka járult az urnákhoz, igaz, jelzésértéke volt, hogy a szavazók 86 százaléka a közvetlen elnökválasztás mellett tette le a voksát.

1990 januárjában azonban a belpolitikai életet már nem az államfőválasztás, hanem a „Duna-gate” ügy foglalkoztatta.

➤ Az SZDSZ bejelentette, hogy a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége ellenzéki politikusokat figyeltet, adatokat és információkat gyűjt ellenzéki pártokról és mozgalmakról az új alkotmány elfogadása után is. Az SZDSZ és a Fidesz feljelentést tett az ügyben, és felszólította Németh Miklós kormányfőt, hogy határolja el magát az állambiztonsági szolgálat törvénytörő tevé-

kenységétől, mentse föl Horváth József belügyi csoportfőnököt, Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettesét, és kezdeményezze Horváth István belügyminiszter felmentését. Németh Miklós elhatárolta magát a lehallgatásoktól, fölkerlte a legfőbb ügyészt, hogy az ügyben folytasson soron kívül vizsgálatot. A tiltakozások és tüntetések miatt a belügyminiszter január 23-án lemondott, és a kormány azonnali hatállyal megszüntette a megfigyeléseket végző BM III. Főcsoportfőnökséget.

Máig sokan vitatják az 1990-es országgyűlési választásokon győztes MDF és a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ között létrejött megállapodást, az Antall-Tölgyessy-paktumot.

➤ Inkább megállapodásnak nevezem. A paktum kifejezés kissé pejoratív. Kétségtelen, hogy valóban titkos volt, hiszen április 29-én fogadták el a felek, és május 2-án, az Országgyűlés megalakulása napján hozták nyilvánosságra. Ebben nincs semmi rendkívüli, a kerekasztal résztvevői 1989. szeptember 18-án megegyeztek abban, hogy megállapodásuk az új parlament megalakulásáig marad hatályban. Az első szabad választásokon az MDF a mandátumok 42,4 százalékat, az SZDSZ pedig 23,8 százalékat szerezte meg. Bár a sajtó tele volt a nagykoalíció követelésével, a tárgyaló felek nyilvánvalóvá tették, hogy nem kívánnak egymással koalíciót kötni. A politikai, ideológiai, filozófiai és értékrendbeli eltérések nem tették lehetővé a közös kormányzást. Ezt belátták a két párt vezetői, és úgy döntöttek, hogy – a választások eredményének megfelelően – az MDF koalíció keretében kormányt alakít, az SZDSZ a legnagyobb ellenzéki párt lesz. A két párt a kormányzás és az Országgyűlés stabilitása érdekében kötötte meg azt a megegyezést, amely alapján nem közvetlenül választják a köztársasági elnököt, hanem közvetve, jelentős mértékben, a felére lecsökkentik a kétharmados törvények számát, valamint az egyszerű, destruktív bizalmatlanság helyett bevezetik – német mintára – a konstruktív bizalmatlansági indítványt. Ez azt jelentette, hogy nem az egyes miniszterekkel, hanem csak a miniszterelnökkel szemben lehet előterjeszteni bizalmatlansági indítványt, mégpedig úgy, hogy abban meg kell nevezni az új kormányfő-jelöltet is.

Mi történt önnel 1990 tavaszán?

➤ Megszűnt a kormányzati tanácsadó testületi tagságom. Amikor a parlament március végén kimondta a föloszlását, és a kormány ügyvivő kormányra alakult át, Németh Miklós miniszterelnök mindannyiunknak megköszönte a közreműködést. Ismét egyetemi munkámra koncentrállhattam.

A DIKTATÓRIKUS SZOCIALIZMUSBÓL A PLURALISTA DEMOKRÁCIÁBA
(A MAGYAR ÚT, 1987–1990)

A magyarországi átmenet példa nélküli mind a magyarság, mind a szocializmusok történelmében. Bár példa nélküli a magyarországi átmenet, de ma már nem egyedülálló. Lényegileg az összes kelet-közép-európai szocialista országban megindult, előre haladt és lényegileg megváltozhatatlanná vált a szocialista-kommunista rendszerek összeomlása. A szocialista-kommunista rendszerek összeomlása más-más úton következett be és játszódik le az egyes országokban. Az egyes szocialista társadalmak összeomlása mellett, azzal egy időben példa nélküli gyorsasággal omlik össze a „szocialista világbirodalom” Európában. Mégpedig mind a Szovjetunió köré szervezett és egy egybefüggő nemzetközi diktatúra rendszereként összetartott nemzetközi szocializmus, mind a Szovjetunió belüli szocialista birodalom az összeomlás szélére jutott. Az európai szocializmusok összeomlása az egyes országokban más-más úton következett be, és ezek között a diktatórikus, kizsákmányoló szocializmus lebontását és a pluralista demokrácia megteremtését Magyarországon egyfajta sajátos „magyar útnak” tekinthetjük. Az a sajátos átalakulás, amely Magyarországon 1987 és 1990 között bekövetkezett, nagyon sokban eltér a többi kelet-közép-európai ország átalakulásától.

A magyarországi átalakulás példa nélküli a történelemben, egyrésztől azért, mert nem volt példa arra, hogy egy szocialista társadalom nem szocialista, posztkommunista vagy antiszocialista társadalommá váljon, tudományosan megkérdőjelezve az egész marxi formációelméletet, politikailag pedig a szocializmusok történelmi életképességét. A marxizmusnak azt a társadalom- és történelemfilozófiai tételét, hogy a kapitalista országok előbb vagy utóbb, más-más módon ugyan, de a szocialista-kommunista társadalomhoz jutnak el, és az emberiség történelmi útja ettől kezdve unilineárisra válik, az elmúlt évek eseményei a gyakorlatban is megcáfolták. (...)

Példa nélküli a magyarországi átalakulás abban az értelemben is, hogy a méltán forradalmi jelentőségűnek nevezhető változások békésen, rendezetten, tárgyalásos formában, az ország kormányozhatóságát és a központi hatalom kormányzóképeségét megőrizve, alkotmányos-jogi keretek között zajlottak le. Magyarországon nem került sor sem az államgépezet és az intézményes politikai hatalom szétverésére vagy szétrobbantására, mint az NDK-ban vagy Romániában, nem bénult meg az államgépezet, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában, hanem a központi állam- és párhatalmi gépezetet az ellenzéki és a kormányzó politikai erők megegyezése alapján lebontották, és eközben az ország gazdasági és társadalmi újratermelő képességét megőrizték.

Példa nélküli a magyarországi átalakulás azért is, mivel a rendszert átalakító változások egyik legfontosabb cselekvő politikai résztvevője, tárgyalásokba bocsátkozó és a kompromisszumos megoldásokat elfogadó hatalmi tényezője az az uralkodó állampárt volt, amely lényeges politikai metamorfózisokon átmenve, békés úton, demokratikus választások után adta át a központi hatalmat a demokratikus választásokon megválasztott és többséget szerzett uralkodó pártoknak. A magyarországi állampártot nem verték szét, mint Romániában, Csehszlovákiában vagy Bulgáriában, nem is bénult meg, mint Lengyelországban vagy az NDK-ban, és ugyanakkor ura maradt a helyzetnek, szemben a jugoszláv állampárral, illetve a szovjet, a reformok útján csupán elindult bürokratikus állampárral. Az állampárt részvétele a hatalom lebontásában és a demokratikus választásokon megválasztott és többséget nyert politikai erők hatalomra kerülésében példa nélküli a többi szocialista országhoz képest, de nem példa nélküli Magyarország történelmében.

Magyarország történelmében az 1848-as áprilisi törvények rendszerátalakító megalkotásával az a régi, nemesi és arisztokratikus parlament végezte el a rendszerlebontás feladatát, amely a reformországgyűlések formájában évtizedeken keresztül ülésezett, meddő vitákat folytatott, szétkergettetett, majd történelmi feladatát és felelősségét átlátva, az 1848. március 15-i pest-budai

változások után képes és hajlandó volt a rendszer átalakítását végrehajtani Pozsonyban, jogi keretek között, alkotmányos szabályokban meghatározott módon. Az áprilisi törvényekként ismert 29 törvénycikk alkotmányos forradalom keretében szakított a feudalizmussal, és lehetővé tette egy új társadalmi berendezkedés kialakulását Magyarországon.

Azt mondhatjuk, hogy a szocializmus végőráit élő politikai rendszer fokozatosan, a reformerők hatalma alá került állampárt és a történelmi kötelezettségét teljesítő parlament nagyrészt elvégezte 1989 őszén és 1990 tavaszán a szocialista-kommunista politikai és társadalmi hatalmi struktúra lebontását. Ennyiben történelmi szerepe egybeesik az 1848-as áprilisi törvényeket megalkotó rendi és nemesi parlament szerepével, amelyet a júniusi választások után az első képviselőházi választások alapján összeült parlament követett. (...)

(*Demokratikus út a szabadsághoz. Budapest, 1990, Gondolat Kiadó, 118–120.*)

A PARLAMENT REJTETT TITKAI

A rendszerváltás után kimaradt a jóból.

➤ Egyetemi ember akartam maradni, és az is maradtam. Az MSZMP országos pártértekezleten bekövetkezett fordulat következtében megszűnt az egzisztenciális fenyegetettségem. A szocdem kalandomat követően pedig valóban kissé visszavonultam. Egyrészt 1988 júniusában született meg harmadik gyermekem, Zsuzsi lányom; másrészt ott volt az egyetemen a politológia tanaszék, harmadrészt az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatóhelyettese is voltam. 1990-ben – az MSZP-től kezdve az MDF-ig – több párt is kapacitált, hogy legyek a színeikben országgyűlési képviselő, de nem vállaltam.

A kilencvenes évek első felének egyik legsúlyosabb kérdése az igazságtétel volt. Antall József miniszterelnök 1991-ben a lehetséges jogi megoldások feltárására egy hatfős grémiumot kért fel, amelynek ön is tagja volt.

➤ A kormány 1990. augusztus 30-án határozatot hozott a Jogtalan Előnyöket Vizsgáló Bizottság létrehozásáról. A bizottság céljával azt jelölte meg, hogy segítse elő az állampolgárok igazságérzetét sértő, az elmúlt rendszerhez kötődő társadalmi igazságtalanságok feltárását, valamint jogszerű rendezésük kidolgozását. Feladatául adta annak vizsgálatát is, hogy milyen törvényes formákban szüntethetők meg a társadalmi igazságosságot sértő indokolatlan előnyök, továbbá hogy javaslatokat fogalmazzon meg a kormánynak a foltárt jelenségek jogi rendezésére. A kormányhatározatban megjelölt feladat végrehajtásának előkészítésére Antall József miniszterelnök szakértői bizottságot hozott létre. A bizottság tagjainak kiválasztását hosszas egyeztetés előzte meg. Somogyvári István, a Miniszterelnöki Hivatal kormány-főtanácsadója néhány puhatolódzó telefonbeszélgetés után közölte: a miniszterelnök egy jogászokból álló szakértői bizottságot szeretne felkérni annak megválaszolására, hogy a Kádár-rendszer jogrendszere és a rendszerváltás után ki-

alakult jogrendszer között lehet-e kontinuitás, vagy diszkontinuitás van. Somogyvári ismertette a testület tervezett összetételét, hogy a fölkért szakértők tudjanak egymásról, nehogy utóbb emeljenek kifogást egyik vagy másik személlyel kapcsolatban. Azt is elmondta, hogy a miniszterelnök mindenkit levélben kér föl a feladatra, amit a sajtó útján nyilvánosságra is hoz majd, s előzetesen tudnia kell a választ, mert egy visszautasítást nem engedhet meg magának. Antall 1991. február 14-én levélben kérte föl az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának hat tanárát, hogy készítsenek szakvéleményt „az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről”. A felkérésnek Békés Imre, Király Tibor, Schlett István, Varga Csaba, Vékás Lajos és én tettünk eleget. Egymás között egyeztettük a feladatokat, szétosztottuk, hogy egy-egy fejezetet melyikünk dolgozza ki. Nekem a közjogi kontinuitás, a jogrendszer továbbélésének, illetve a tovább nem élő jogrendszernek a problémáját kellett végiggondolnom. Vékás Lajos a gazdasági és a polgári jogot nézte át, a büntetőjogászok pedig a büntetőjog vonatkozásában fésülték át a jogrendszert. Már az első megbeszélésünkön megállapítottuk, hogy például az anyakönyvezéssel, a házasságkötéssel, a családjogi és az építési jogszabályokkal, a közlekedésre vonatkozó joganyaggal, a Polgári törvénykönyvvel, a gazdasági életet lefedő szerződésekkkel, a kötelek rendszerével, a különböző technikai és jogi normákkal nincs különösebb gond, azok természetesen élhetnek tovább. A következő kérdés viszont, hogy mi legyen a politikummal telített jogszabályokkal, már fejtörést okozott.

Nem kaptak könnyű feladatot, hiszen a kilencvenes évek elején több mint ötezer, a múlt rendszerből örökölt jogszabály volt hatályban.

➤ És ez csak a kérdés jogforrási oldala. Még bonyolultabbá teszi a feladatot, ha azt kérdezzük: mi legyen a konkrét jogviszonyokkal? Mi legyen például a kitüntetésekkel szerzett kedvezményekkel, amelyeket a korábbi rendszerben az akkori jogszabályok, a korábbi rendszer értékrendje alapján kaptak? Mi legyen a Szocialista Hazáért Érdemrend, a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérem vagy a Munka Érdemrend különböző fokozatainak tulajdonosaival? A Szocialista Hazáért Érdemrend, illetve a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékéremmel kitüntettek gyermekeit, ha egyébként megfeleltek a felvételi vizsgán, kötelező volt fölvenni a felsőoktatási intézményekbe, a szakmunkástanuló iskolákba, a középiskolákba, a kollé-

giumokba, a diákotthonokba. Lehet-e ezeket a döntéseket utólag, akár több évtized távlatából orvosolni? Mi legyen azokkal, akik emiatt nem lehettek orvosok, mérnökök vagy éppen jogászok? Mi történjen a Munka Érdemrend arany fokozatának tulajdonosaival, akik nyugdíjasként a teljes fizetésükre váltak jogosulttá? Vegyük el tőlük, vagy hagyjuk őket békén? Kacifántos kérdések merültek föl a büntetőjog területén is. Mi legyen azokkal, akiket olyan bűncselekmény elkövetése miatt ítélték el, ami ma már inkább pozitívnak számít? Aztán ott voltak a bíróságokkal, ügyészségekkel kapcsolatos bizalmatlansági kérdések. A bírói kar fele, a Legfelsőbb Bíróság bíráinak négyötödé, az ügyészek kilencven százaléka párttag volt. Amikor minket fölkertek a szakvélemény elkészítésére, a bírák és ügyészek párttagságát a jogszabályok már kizárták. Mi legyen azonban a korábbi ítéletekkel? Az igazságtétellel kapcsolatos kérdéseket sokan hajlamosak voltak – és ma is hajlamosak – a végletekig leegyszerűsíteni.

Mikorra fejezték be a munkát?

➤ A résztanulmányok 1991 májusában készültek el, amit megküldtünk a kormányfőnek. Azt követően a bizottság a résztanulmányok legfontosabb, közös elvi megállapításait együttesen aláírt szakvéleményben foglalta össze, amit szeptember 30-án juttatunk el Antall Józsefnek. A kormányfő október 22-én kelt levelében köszönte meg a bizottság tagjainak munkáját és tanulmányát, amelyben „a tudományos megközelítés alkalmazásával mind a kormányzat, mind a szakmai és szélesebb közvélemény számára feltárták e rendkívül súlyos probléma megoldási lehetőségeit”. A szakvélemény a *Magyar Jog* 1991. novemberi, illetve a *Társadalmi Szemle* 1992. évi 1. számában teljes terjedelemben megjelent.

A bizottság tagjai találkoztak Antall Józseffel?

➤ Amikor a felkérést elfogadtuk, behívott hatunkat a kormányfői irodájába. Több mint egy órát beszélgettünk a rendszerváltás és a jogrendszerváltás témaköréről. Egyikünket sem lepett meg, hogy Antall – bár nem volt jogász végzettsége – sok jogvégzett embernél többet tudott az alkotmányjogi, a jogelméleti és a jogtörténeti kérdésekről. Abszolút tájékozott volt, ismerte a klasszikus és a modern jogintézményeket. Hat hónappal később is fogadta a bizottság tagjait, amikor megköszönte a közreműködésünket. Néhány olyan kérdést vetett föl akkor, amire nem tértünk ki az anyagban. Egyáltalán nem uralta a beszélgetést, nem beszélt túl senkit. Inkább mi szerettük volna, ha mond néhány értékelő mondatot, ehelyett minket beszéltetett.

Mit állapítottak meg összefoglaló szakvéleményükben?

➤ Közös válaszra érdemes és érett lényegi kérdésként emeltük ki a legitimitás, a legalitás, a kontinuitás, a jogellenesség-jogtalanság és az elévülés problémáit. A bevezetőben elvi érveléssel mutattunk rá, hogy a szankcionáló – és főként a büntető jellegű – jogi eszközök alkalmazása nem helyettesítheti az igazságtalanságot elszüntetve-dettek és kárvallottak gondjainak enyhítését, erkölcsi és anyagi rehabilitációját. A legitimitásról kifejtettük, hogy a múlt rendszer nem rendelkezett legitimitációval, mert a hatalom önkényesen, a nemzet megkérdezése nélkül alakította ki a hatalomgyakorlás intézményeit; erőszakkal határozta meg a tulajdonviszonyokat, az ország politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedését. A legalitás kapcsán meg leírtuk, hogy a jogrendszert meg lehet változtatni, de csak új törvények, jogszabályok alkotása révén. Vagyis e tekintetben a harmadik köztársaság nem tiszta lappal indul, hanem magával hordozza a múlt jogi örökségét: mind a jogszabályok, mind az élő jogviszonyok formájában. Ami a folyamatosság kérdését illeti, arról azt állapítottuk meg, hogy az 1989–1990-ben bekövetkezett rendszerváltás, illetőleg államforma- és kormányformaváltás a kontinuitás kereteiben ment végbe, mert nem volt olyan forradalom, amely a múlt rendszer teljes intézményrendszerét és jogrendszerét annullálta volna.

Ez a megállapítás teljesen egybeesik Antall Józsefnek azzal a szellemes riposztjával, amit közvetlenül a rendszerváltás után mondott a totális tisztogatást, visszamenőleges hatályú felelősségre vonást követelő párttársainak: „Tetszettek volna forradalmat csinálni.”

➤ Nem lehetett az egész jogrendszert hatálytalannak nyilvánítani pusztán azért, mert az a diktatúra körülményei között született, nem demokratikusan választott parlament fogadta el. Mert ha ezen az úton járnánk, akkor teljes jogi káosz, anarchia alakulna ki. A korábbi magyar jog legalitásából és a kontinuitásból következik, hogy egy cselekmény jogellenességét csak az elkövetés időpontjában hatályban volt jogszabályhoz képest lehet megállapítani. Ez a tétel a jogbiztonság követelményének tesz eleget. Akik az adott időszakban hatályban volt jogszabály szerint eljárva okoztak másoknak sérelmet, hoztak államigazgatási határozatot, folytattak bűnügyi nyomozást, emeltek vádat, hoztak bírói ítéletet, segédkeztek határozatok, büntetőítéletek végrehajtásában, nem jártak el jogellenesen. Ennek folytán a jogellenesség köre azokra a cselekményekre korlátozódik, amelyek a végrehajtásuk időszakában, az akkor hatályban volt jogszabályokkal szemben álltak, azokat is sértették.

Az igazságtétel egyik kulcskérdése az elévülés volt. Sokan úgy vélték, hogy lehetséges visszamenőleges hatályú igazságszolgáltatás. Miután az Antall-kormány elzárkózott ettől a megoldástól, két MDF-es honatya, Zétényi Zsolt és Takács Péter nyújtotta be 1991 májusában törvényjavaslatát, amelyet az Országgyűlés 1991. november 4-én el is fogadott. A Zétényi-Takács-féle elévülési törvény azonban 1992 márciusában minden pontjában megbukott az Alkotmánybíróságon, mert „a már elévült bűncselekmények újból büntethetővé tétele alkotmányellenes”.

➤ Az elévülés kapcsán a szakvéleményünkben azt hangsúlyoztuk, hogy a visszaható hatály tilalma a Büntető törvénykönyv szerint kiterjed a már elévült bűncselekmények üldözésének esetkörére is. Ez a felfogás azonban csak a büntetőtörvényből következik. Szó szerint így fogalmaztunk: „A Magyar Köztársaságnak nincs olyan nemzetközi kötelezettségvállalása, amely e cselekmények üldözésének lehetővé tételét kizárná.” Emellett két kiszámíthatatlan körülményre is felhívtuk a figyelmet. Az egyik az úgynevezett jogállami klauzula („a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam”), amivel kapcsolatosan úgy vélekedtünk, hogy annak alkotmánybírói értelmezése előre nem kiszámítható. A másik fontos körülmény az Emberi Jogok Európai Egyezményének 6. cikke, amely kimondja: „Mindenkinek joga van arra, hogy ügyét a törvény által létrehozott és pártatlan bíróság méltányosan, nyilvánosan és ésszerű időn belül tárgyalja.” Óvatosságunk indokolt volt, hiszen az Alkotmánybíróság néhány hónappal később elsősorban a jogállami klauzulára hivatkozva minősítette alkotmányellenesnek az elévülési törvényt.

Mindig vonzották a kihívások. Mégis meglepő, hogy 1993-ban az MSZOSZ listáján indult a társadalombiztosítási önkormányzatok választásán.

➤ A politológia szak és a politikatudományi doktori iskola megszervezésével párhuzamosan fokozatosan visszatértem a közéletbe. A rendszerváltás utáni első szerepvállalásom a nyugdíjbiztosítási önkormányzati tagságom volt. 1993-ban megalakult az egészségbiztosítási és a nyugdíjbiztosítási önkormányzat, amivel egyidejűleg megszűnt az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság. Az önkormányzatok létrejöttével az ország második legnagyobb elosztórendszere – ha jelentős korlátozásokkal is – önkormányzati irányítás és felügyelet alá került. Az önkormányzatok tagjait úgy választották meg, hogy a szakszervezetek, érdekképviselői szervezetek listát állítottak, és azokra szavazhattak a választópolgárok. Az MSZOSZ kért föl, hogy szerepeljek a nyug-

díjbiztosítási önkormányzati listájukon, amit elvállaltam. A tb-választásokat 1993. május 21-én tartották. Mivel huszonöt százalékos részvételi küszöbhez kötötték a választás érvényességét, sokan azt gondolták, hogy ez egyet jelent az önkormányzatok megfűrészával. A választás eredménye ellenben rácafolt a kétkedőkre, mert a jogosultak jelentős hányada – negyven százaléka – elment szavazni. A választott testületek júniusban tartották meg alakuló üléseiket. Azt tudni kell, hogy az önkormányzatok legfőbb választott szerve a közgyűlés volt. Mindkét közgyűlés hatvan – választott és delegált – képviselőből állt, összetételükben azonban különbség volt. A nyugdíjbiztosítási önkormányzatban a biztosítási ellátásra jogosultakat harminchat, a munkáltatókat huszonnégy választott tag képviselte, az egészségbiztosítási önkormányzat harminc-harminc képviselőből állt össze.

Mi keltette fel az érdeklődését?

➤ Vonzó volt számomra maga az intézmény, de érdekelt annak társadalmi ellenőrzése, önkormányzati jellegű működése is. Kíváncsi voltam arra, hogyan néz ki belülről ez a hatalmas elosztórendszer. Amikor 1994-ben országgyűlési képviselőnek választottak, lemondtam a megbízatásomról. Az 1993-ban választott képviselők mandátuma egyébként 1997 nyarán járt le. Az új társadalombiztosítási önkormányzatok 1997 őszén már nem választás, hanem delegálás útján jöttek létre. Az 1998-as országgyűlési választások után még meg sem alakult az Orbán-kormány, amikor törvényt fogadtak el a társadalombiztosítási önkormányzatok megszüntetéséről, a társadalombiztosítás állami felügyelet alá vonásáról. A Fidesz ezzel valóra váltotta első választási ígéretét.

1990-ben még elhárította, de 1994-ben már elfogadta az országgyűlési képviselőjelöltséget. Miért?

➤ Politológusként úgy gondoltam, hogy nem árthat belekóstolni a politika gyakorlatába, ráadásul ezen a szinten is rengeteget tanultam. Nem arról van szó, hogy a hatalom vagy a politika működésének vadonatúj törvényszerűségeit fedeztem volna föl, inkább arról, hogy azok az összefüggések, amelyeket jórészt elméletileg már magamban tisztáztam, tapasztalatokkal mélyültek el. 1993 őszén a lakóhelyemen, a XI. kerületben kerestek meg a szocialisták, hogy legyek egyéni jelölt a Gazdagrét-Órmező választókerületben. Azt válaszoltam, alaposan meg kell fontolnom a döntést, mert eléggé lekötött az egyetemi munkám, és már javában benne voltam a győri jogászképzés megszervezésében, amire 1992-ben kért föl a győri főiskola akkori főigazgatója, Szekeres

Tamás. Győrben – az ELTE Állam- és Jogtudományi Karával kötött együttműködési megállapodás alapján – 1995-ben indult a jogtudományi képzés, amit a Széchenyi István Egyetem 2002-től már saját jogán folytatott. Pár nap gondolkodási idő után vállaltam a jelöltséget, de csak úgy, hogy egyéni választókerületben indulok, és listán nem szerepelek. Elmondtam azt is, hogy nem vagyok párttag, és nem kívánok belépni sem az MSZP-be, sem más pártba. Elfogadták, semmiféle feltételt nem szabtak.

Részt vett a választási kampányban?

➤ Persze. A kampányprogramomba több politikust is meghívtam: Őrmezőre Békesi Lászlót, Gazdagrétre Horn Gyulát, egy másik rendezvényre Csehák Juditot. Ezekre a gyűlésekre általában kétháromszáz ember jött el. Ugyanígy engem is meghívtak a jelöltársaim Pécsre, Veszprémbe és Budapest különböző kerületeibe.

Kik voltak a vetélytársai?

➤ Az MDF-ből Kátay Zoltán, aki 1990-ben győzött a választókerületben, az SZDSZ-ből Hack Péter és a fideszes Juhos Katalin. Az első és a második fordulóban is én kaptam a legtöbb szavazatot. Kátayval többször találkoztam a kampány alatt, eljött a gyűléseimre. Respektálta az MDF-es múltamat, kifejezetten barátságosan viselkedett. Nem volt sárdobálás. Egy-két hangzatos mondatra emlékszem. Juhos Katalin, aki az egyetemről ismert, egyik választási gyűlésén kijelentette, hogy utcahosszal megveri Biharit és Hackot. Nem is került be a második fordulóba.

Politológus a politikusok között.

➤ Mondták is viccesen egyetemi kollégáim, hogy akasztják a hóhért. A politikatudomány oktatója most megtudja, mit jelent bekerülni a parlamentbe. Óriási élmény volt részt venni egy valóban versengő többpártrendszerben a helyi országgyűlési képviselőjelöltek versenyében. Pártonkívüliként az MSZP támogatásával indultam, és megválasztásom után pártonkívülinek megmaradva az MSZP frakciójába ültem be. Négy évig országgyűlési képviselő és az alkotmányügyi bizottság alelnöke voltam.

Az MSZP a mandátumok ötvennégy százalékát szerezte meg, mégis koalíciót kötött az SZDSZ-szel. Finoman fogalmazva: nem volt egy szerelmi házasság.

➤ Az MSZP-n belül is nagy vita folyt arról, hogy egyedül vagy koalícióban kormányozzanak-e. Számos külföldi példát hoztam föl arra, hogy másutt néhány mandátumos különbséggel is bátran

vállalják az egyedüli kormányzást. A nagy többség azonban – Békesi László és Vitányi Iván vezetésével – mindenáron koalíciót akart kötni a szabad demokratákkal. Igen ám, de az első forduló eredményeit látva az SZDSZ vezető politikusai – Kis János, Magyar Bálint és Pető Iván – kijelentették, ha a szocialisták abszolút többséget szereznek, nem kötnek koalíciót. Magyar Bálint Horn Gyulára célozva úgy fogalmazott, kizárt, hogy az SZDSZ a pártállami rendszer egyik vezető politikusával koalíciót kössön. Aztán megváltozott a szabad demokraták álláspontja, és hosszú, rosszízú, nagyon éles vitákkal terhelt koalíciós egyeztető tárgyalások kezdődtek. A választási kampány hajrájában, 1994. május 5-én este, egy miskolci nagygyűlésről hazafelé tartva Horn Gyulát súlyos autóbaleset érte, csigolya- és csuklótörést szenvedett. Emiatt hetekig jellegzetes fémkoronát kellett hordania. Ezzel a súlyos abronccsal a fején vett részt az egyeztető tárgyalásokon is. Iszonyú fájdalmakat élt át. Elpanaszolta, hogy képtelen aludni, mert nem tudja letenni a fejét, csak erős nyugtatókkal tud szenderegni pár órát. Hihetetlen akaraterővel vett részt ezeken a megbeszéléseken. Megtanultam becsülni a kitartásáért.

A Magyar Köztársaság második Országgyűlésének alakuló ülése 1994. június 28-án (Családi fotóarchívum)

Milyenek láttá belülről a koalíciós tárgyalásokat?

➤ Az egyeztetéseken végig a szabad demokraták diktáltak. A két párt elfogadott egy rendkívül részletes kormányprogramot, valamint egy ugyancsak rendkívül részletes koalíciós szabályzatot,

ami gyakorlatilag betarthatatlan, aprólékos szabályok gyűjteménye volt. Megalakult a „bizalmatlanság koalíciója”. Létrehozták a koalíciós egyeztető tanácsot, ami hetente ülésezett. Annak ellenére, hogy hetvenkét százalékos többsége volt a parlamentben, ilyen rosszul működő koalíciót életemben nem láttam.

Nem került szóba, hogy szerepet kap a kormányban?

➤ De igen. Horn Gyula politikai államtitkárnak szeretett volna kinevezni a Művelődési és Közoktatási Minisztériumba. A tárca élére Fodor Gábort jelölte az SZDSZ. A koalíciós megállapodás úgy szólt, hogy ahol szabad demokrata a miniszter, ott szocialista a politikai államtitkár. Vice versa. Az SZDSZ-nek nem tetszett a jelölés. Attól tartottak, hogy majd átveszem a minisztérium irányítását, és fölborul a hierarchia. Azt is mondták, hogy nem támogatom majd az új felsőoktatási törvényt, mert részt vettem szakértőként az előző jogszabály kidolgozásában. Az első felsőoktatási törvényről most annyit, hogy a Mádl Ferenc miniszter által életre hívott előkészítő bizottságban Király Tiborral, Györgyi Kálmánnal és másokkal együtt sokat tárgyaltunk a tervezetről, amit a parlament 1993-ban szinte változtatás nélkül elfogadott. Az érintettek többsége szerint máig az volt a legjobb oktatási törvény, rövid és jól áttekinthető, amely külön fejezetben foglalkozott a közoktatással, a szakoktatással és a felsőoktatással. Ezt a törvényt forgatták föl később átfogó reform címén, és készítettek egy – megítélésem szerint – szinte olvashatatlan és tartalmilag hihetetlenül rossz szabályozást. A szabad demokraták tehát jól érezték, hogy ehhez nem leszek partner. Horn viszont nem tárgyalt, azt mondta: éppen az ellenérvek bizonyítják a legjobban, hogy nem szabad senki mást odaküldeni. Sokáig húzódott az ügy, talán ez a pozíció dőlt el a legkésőbb. Fodor Gábor miniszterjelölt meghallgatásán arra a kérdésre, igaz-e, hogy nem fogadja el Bihari Mihályt politikai államtitkárnak, azt válaszolta: tanítványa voltam, és tisztelem, valószínű, hogy nem tudnánk egyenlő partnerként dolgozni. Ekkor megelégedtem az egészettel, szóltam Horn Gyulának, hogy nem akarok én mindenáron politikai államtitkár lenni az oktatási tárcánál, keressetek helyettem más személyt. Horn elszántan úgy reagált, hogy elege van az SZDSZ nyavalyáiból, kenyértörésre viszi a dolgot. Azt mondtam: Gyula, hagyd a fenébe. Az SZDSZ aztán Jánosi Györgyöt elfogadta.

A szabad demokraták vélhetően rossz néven vették, hogy korábban az egyik cikkében azt írta: az SZDSZ talán sohasem válhat kormánypárttá Magyarországon.

➤ Az MSZP nélkül nem is vált volna azzá. Ezután felvetődött, hogy legyek politikai államtitkár az Igazságügyi Minisztériumban. Kezdetől fogva éreztem, hogy a miniszterjelölt, Vastagh Pál nem nagyon szeretné, ha vállalnám a feladatot. Megnyugtattam: Pali, hallom, vannak hangok, hogy igazságügyi államtitkár leszek, de ezek nem tőlem indulnak, mert nem akarok az igazságügyben államtitkár lenni. Láttam, hogy megnyugodott. Csíha Judit lett az igazságügyi tárca politikai államtitkára.

Csákabonyi
Balázs, Bihari
Mihály, Hack
Péter és Kutrucz
Katalin, az
alkotmányügyi
bizottság
tisztségviselői
(Családi
fotóarchívum)

Az is pikáns, hogy az Országgyűlés alkotmányügyi bizottságában az egyéni választókerületében legyőzött Hack Péteré lett az elnöki, míg az öné az alelnöki szék.

➤ A koalíciós megállapodás alapján a szabad demokraták kapták az elnöki tisztséget. A három alelnöki helyből kettőt az MSZP, egyet az MDF kapott. Így lettünk alelnökök Csákabonyi Balázssal és Kutrucz Katalinnal.

A ciklus egyik nagy vállalkozása volt az új alkotmány előkészítése.

➤ A legtesthezállobb feladatot az 1995-ben megalakult alkotmány-előkészítő bizottságban végezhettem. Mindenki alkotmányozni akart, ezért egy huszonöt fős bizottság alakult, amelybe a hat parlamenti párt négy-négy embert küldött, és a grémium elnöke hivatalból Gál Zoltán, az Országgyűlés elnöke lett. A bizottságban Avarkeszi Dezső, Bihari Mihály, Csákabonyi Balázs, Csizmadia László az MSZP-t, Dornbach Alajos, Hack Péter, Hankó Faragó Miklós, Szigethy István az SZDSZ-t, Balsai István, Kónya Imre,

Kutrucz Katalin, Salamon László az MDF-t, Homoki János, Nagyné Maczó Ágnes, K. Csontos Miklós, Torgyán József az FKGP-t, Gáspár Miklós, Isépy Tamás, Rubovszky György, Varga László a KDNP-t, Áder János, Deutsch Tamás, Szájer József, Trombitás Zoltán a Fideszt képviselte. Az MSZP delegációját vezettem, és három évig az új alkotmányt készítettük elő, bevonva mintegy hatvan szakembert. Sajátos eljárási rend alakult ki: minden delegációnak egy szavazata volt, és legalább öt pártnak kellett egyetérteni ahhoz, hogy egy új elem bekerüljön a tervezetbe. Ahol nem jött össze öt szavazat, maradt a régi szöveg. Az igazságügy-miniszter nem volt tagja a bizottságnak, de állandó meghívottként részt vehetett és hozzászólhatott az üléseken. A sértődöttség miatt a minisztériumot általában egy alacsony beosztású tisztségviselő képviselte. Elkészült egy száznyolcvan paragrafusból álló szöveg, amely tizenöt helyen alternatív megoldásokat kínált, volt, ahol három-, sőt négyféle megoldást is. Például több preambulum készült, mert abban tudtunk a legnehezebben megegyezni. A szabályozási koncepció 1996. április 1-jén öt országos napilapban, több mint ötszázezer példányban jelent meg.

Amde nem született új alkotmány, csak két vaskos kötet, amely hűen dokumentálja az utókor számára a sokszínű társaság erőfeszítéseit.

➤ Azért nem lett új alkotmány, mert amikor 1996 nyarára elkészült a szabályozási koncepció, Vastagh Pál igazságügy-miniszter a kormány ülésén közölte, hogy a hat párt képviselői által kidolgozott anyag – bár a szocialisták parlamenti frakciója megszavazta – az MSZP számára elfogadhatatlan. Ezért azt javasolta, hogy a kormánytagok ne szavazzák meg a koncepciót, de legalábbis tartózkodjanak. 1996. június 27-én az Országgyűlés egy csomagban szavazott az alkotmány-előkészítő bizottság által támogatott kilencvenhárom módosító indítványról, míg a zárószavazást július 3-ára tűzték ki. A kétharmados többséghez szükséges 257 szavazat helyett csak 252 jött össze. A javaslatot öten nem szavazták meg, és huszonkét képviselő tartózkodott. Kiderült, hogy öt kormánytag ellene szavazott, ketten meg tartózkodtak. Ebből óriási balhét csináltak az ellenzéki pártok, élükön a Fidesszel. Nem értették, hogyan fordulhat elő, hogy a hat párt által egyeztetett, az MSZP és az SZDSZ frakciói által is támogatott határozatot a kormány képviselői tagjai nem fogadják el. A szavazás után az ellenzék kivonult az ülésteremből.

Mi volt a kormánytagok kifogása?

➤ A fő kifogásuk az volt, hogy nincs benne kidolgozva a „szociális piacgazdaság”, és kevés szó esik a szociális ellátáshoz fűződő jogokról. Erre mi azt mondtuk: mindezt ne az alkotmányba írjuk bele, hanem majd a kormányprogramok tartalmazzák. Emellett az állam szociális jellegének kinyilvánítását, a társadalmi-gazdasági érdekegyeztetés intézményének rögzítését, a pihenéshez való jog alanyi jogként való szabályozását javasolták új elemként az alkotmányjavaslatba fölvenni. A pártok később elfogadták a koncepciót, és megkezdődött a normaszöveg kidolgozása, de ez csak vontatottan haladt, az MDF és a KDNP szétszakadása miatt. A bizottság elkészítette a száznyolc paragrafusból álló, néhol alternatív megoldásokat is tartalmazó normaszöveget, amit 1998. március 10-én el is fogadott. De arra már nem volt idő, hogy az Országgyűlés napirendjére tűzze és megszavazza az új alkotmányt. Ennek a szabályozási koncepciónak a történetét szerkesztette két kötetbe Somogyvári István, az alkotmány-előkészítő bizottság titkárságvezetője.

Az alkotmánytervezetet sok szakmai kifogás is érte. Önnek mi a véleménye róla?

➤ Kevesebb szakmai, több politikai kifogás érte. Szerintem szakmailag nem volt rossz, végül is ötpárti konszenzussal született meg. A bizottság ülésein rendszeresen részt vett a közjogászok széne-java Kukorelli Istvántól kezdve Dezső Mártán át Sári Jánosig. Az MTA Jogtudományi Intézete legalább kétféle anyagra tett le az asztalunkra. Úgyhogy szakmailag jól előkészített volt a szabályozási koncepció és a normaszöveg. Az alkotmányozás három éve nekem is kiváló továbbtanulás volt.

Melyik törvényjavaslatra emlékszik vissza jó szívvel?

➤ Az összeférhetetlenségi törvényre. Sokféle vélemény ütközött egymással. Voltak, akik azt mondták, hogy az önkormányzati képviselők ne lehessenek országgyűlési képviselők, de a polgármesterek igen, mások szerint viszont ők sem. Kérdés volt, hogy az állami tulajdonban vagy részben állami tulajdonban lévő társaságok vezetői lehessenek-e országgyűlési képviselők vagy nem. Kidolgoztam a törvény koncepcióját, majd később magát a törvényjavaslatot is. A méltatlansági összeférhetetlenségről jó néhány képviselőtársam tőlem hallott először. Az összeférhetetlenség kapcsán választási kényszer keletkezik, kivéve a méltatlansági összeférhetetlenséget, mert ilyenkor nincs választási kényszer, az összeférhetetlenséget az Országgyűlés mondja ki, és nem a

képviselőnek kell azt föloldania. Az összeférhetetlenség normál esetében nem méltatlan helyzetről van szó, hanem csupán arról, hogy egy gazdasági vagy más pozíció összeférhetetlen a képviselőséggel. Ez egy választási kényszer. Példákat hoztam föl a régi házszabályokból, amelyekben nagyon differenciált szabályokat hoztak a parlament megkövetésétől a bocsánatkérésig. A képviselőnek a választókerületében általa fizetett újsághirdetésben kellett bejelentenie, hogy méltatlan viselkedés miatt kivezettették vagy a Parlament épületéből kitiltották. A szocialista frakción belül többen nekem estek: Miért akarod kicsinálni a Pál Lacit? Azt válaszoltam, hogy eszem ágában sincs, de a világon egyetlen állami tulajdonban lévő részvénytársaság vezetője sem lehet törvényhozó. Pál László 1995 szeptemberében került a Magyar Olaj- és Gázipari Részvénytársaság igazgatótanácsának élére. Végül Pál László, akivel egyébként semmi bajom nem volt, becsültem őt, kénytelen volt lemondani a képviselőségéről a törvény hatálybalépése után. Hosszas és éles vitákkal tarkítva ugyan, de a parlament 1996. december 17-én elfogadta a sajtó által Lex Pálnak is nevezett törvényt. Ekkor ötvenkét országgyűlési képviselő – zömmel az úgynevezett szocialista platform tagjai – Göncz Árpád köztársasági elnökhöz fordult, hogy ne írja alá a törvényt. Az államfő a jogszabályt megfontolás végett 1997. január 2-án visszaküldte az Országgyűlésnek. Csakhogy a módosító indítványok a szavazás során nem nyerték el a szükséges többség támogatását. Ezt követően az ötvenkét képviselő az Alkotmánybírósághoz fordult. Az egyik jogász azzal riogatott, hogy legalább tizenhat helyen alkotmányellenes a törvény. Azt válaszoltam, hogy szerintem csak egy helyen, amit az indítványozók is támadnak, csak éppen az ellenkezőjét fogják elérni, mint amit akarnak. Ezt elmondtam a frakcióban is, nem hittek nekem. Az Alkotmánybíróság 1997 áprilisában azt a döntést hozta, amit előre megjósoltam. Minden indítványt elutasított, és csak egyetlenegy rendelkezést semmisített meg, éppen azt, amely szerint nem kellett volna lemondaniuk gazdasági tisztségükről azoknak az országgyűlési képviselőknek, akik a funkciójukat a mandátumuk megszerzése előtt nyerték el.

1998-ban lejárt a parlamenti mandátuma.

➤ Egy ciklust vállaltam, nem akartam tovább képviselő maradni. Négy év alatt megismertem a parlament üzemszerű működésének a rejtett titkait is. Szerettem bejárni a Parlamentbe. Rengeteget sétáltam a folyosókon, sokat nézegettem a gyönyörű üléstermet. Az újságírói karzatról ugrott le 1992. június 4-én az a kitiltott ellenzéki képviselő, aki háromszor is Tisza Istvánra lőtt. Egy go-

lyó talált, a többi célt tévesztett, de nyomuk máig látszik a faburkolaton. Vagy megnéztem, melyik szobában gépelte Bibó István a memorandumot 1956. november 4-én hajnalban, amikor a szovjet csapatok elfoglalták a Parlament épületét. Ritkán közlekedtem lifttel, általában lépcsőztem, még a hátsó lépcsőházakat is megjártam. Amikor kérdezték, hogy vagy, azt feleltem: nagyon jól. Ezen mindenki csodálkozott, hogyhogy nagyon jól? Hát azért, mert ez itt a világ legszebb munkahelye. Nézz csak körül, hányféle márvánnyal burkolták a falakat, mennyi szobor van mindenfelé, milyen szép a kupolacsarnok, milyen elegáns a díszlépcső. Ki mindenki ment rajta végig! Nézd, erről az erkélyről beszélt a tömeghez 1956. október 23-án este Nagy Imre, az meg ott Tildy Zoltán dolgozószobája volt. Ilyen helyen örömmel dolgozik az ember.

Országgyűlési
képviselői
megbízólevél

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK 1994.	
május 29.	-N MEGTARTOTT VÁLASZTÁSAN
Budapest XI. ker.	FŐVÁROS MÉRSK
17.	SZÁMÚ ORSZÁGGYŰLÉSI
VÁLASZTÓKERÜLETÉBEN	
Dr. PIHARTI MIHÁLY	-T
ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐVE MEGVÁLASZTOTTAK	
Budapest	1994. május 29. -N

MEGBÍZÓLEVÉL

Dr. Sándor Szabolcs
AVÁLASZTÁSI BIZOTTSÁG ELNÖKE

17. FEJEZET

ALKOTMÁNYBÍRÓI TALÁRBAN

Magyarországon az 1972-es alkotmányreform keretében került először szóba, hogy az alkotmányosság ellenőrzésére az Elnöki Tanácsot vagy egy újonnan létesítendő parlamenti bizottságot hatalmazzanak fel. Az elképzelés azonban hamar dugába dőlt. 1984-ben viszont alkotmánymódosítással felállították az Alkotmányjogi Tanácsot, amely munkához is látott, de a szanálási eljárásról szóló pénzügyminiszeri rendelet alkotmánysértő jellegének megállapítása olyan nagy felháborodást váltott ki a pártvezetők körében, hogy gyakorlatilag megbénították a tanács további ténykedését. Ezek után nem kis bátorság volt felvetni az alkotmánybíráskodás gondolatát.

➤ Az első között írtam 1985-ben, majd valamivel később, 1987-ben és 1988-ban a *Reform és demokrácia* című dolgozatomban is, hogy az alkotmányos értékeket meg kell védeni. Akkoriban sokan csak néztek, mi az, hogy alkotmányos érték. Azt még értették, hogy alkotmányos norma meg alkotmányos jogszabály. Mi erre azt mondtuk, hogy van a normán felül egy fontosabb érték, az alkotmányos érték, amelyre felépül a teljes jogrendszer. 1989-ben egyetértés alakult ki arról, hogy legyen egy olyan szervezet, amely az alkotmány értékének és szövegének érvényesítése szempontjából a parlament, a kormány és az önkormányzatok fölé nő, és hogy ezt a szervezetet az állampolgárok is igénybe vehessék. Ezért került be a törvénybe a populáris actio, hogy bárki indítvánnyal fordulhat az Alkotmánybírósághoz, és nincs illetékfizetési és ügyvédi ellenjegyzési kötelezettsége sem.

Hogyan jellemezné röviden az Alkotmánybíróság feladatát?

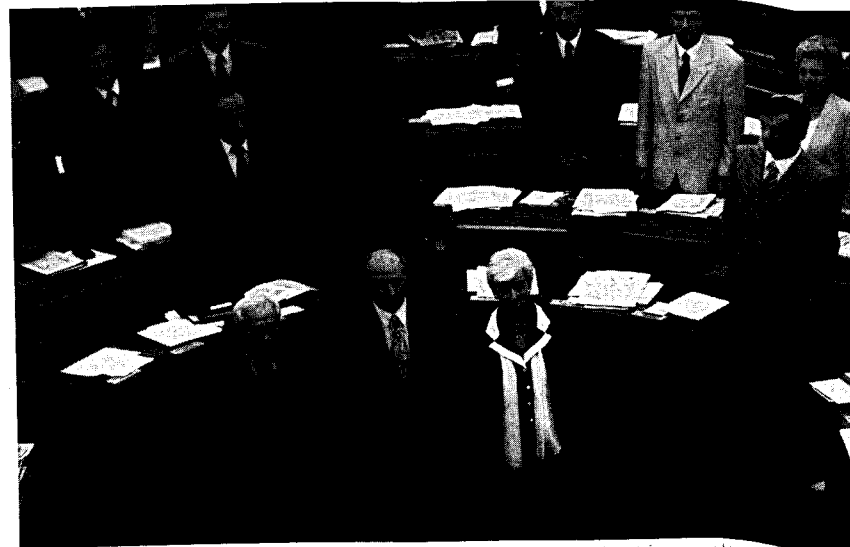
➤ Az Alkotmánybíróság az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Pótolhatatlan alkotmányossági kontrollt végez. Tükröt állít a jogalkotók elé. Legfontosabb feladata, hogy az alkotmány betartásán, az alkotmányos jogállam fenntartásán és működtetésén őröködjön. Sokszor elvont, absztrakt döntéseket kell hoznia – az al-

kormány szövege és értékrendje alapján. Nem csupán jogszabályokat alkalmaz, hanem vitatható ügyekben értékeli a jogtudomány vonatkozó eredményeit, elemzi a nemzetközi jogot. Folyamatosan figyelemmel kíséri az európai uniós ítélkezési gyakorlatot, a strasbourgi emberi jogi bíróság munkáját. Ezek közvetlenül nem kötelezőek, de befolyásolják döntéseiket és indoklásukat.

Hogyan jött szóba az alkotmánybíráskodás, miért vállalta a jelöltséget?

➤ 1999 nyarán, amikor a három utolsó bíró eltávozott az első Alkotmánybíróságból, az MSZP közjogi munkacsoportjának vezetői és tagjai megkerestek, hogy vállalom-e az alkotmánybíró-jelöltséget. Korábban nem foglalkoztam az alkotmánybíráskodás gondolatával, akkor is elsősorban egyetemi embernek éreztem magam, és ez semmit sem változott. Erre a felkérésre nem tudtam nemet mondani. Bár belülről jól ismertem az Alkotmánybíróságot, a határozatokat, a legtöbb bírót és tanácsadót is, tisztában voltam azal, hogy egészen más dolog ezt művelni. Végül elfogadtam a felkérést, és akkor Kukorelli Istvánt, Vasadi Évát és engem egy csapatban választottak meg.

Bihari Mihály,
Kukorelli István
és Tersztyánszky Éva
Vasadi Éva
alkotmánybírák
esküt tesznek
a Parlamentben
1999. június 22-én
(Családi
fotóarchívum)

Milyen tapasztalatokat gyűjtött az első években alkotmánybíróként?

➤ Hihetetlenül sokat tanultam alkotmánybíró kollégáimtól. Az eltérő jogi kultúra, gondolkodás és mentalitás nemcsak engem, hanem a testület munkáját is gazdagította. A döntések esetében

két dolgot kellett elsajátítanom: meggyőzni a többieket a saját álláspontom helyességéről, másfelől fegyelmezetten tudomásul venni, ha a többségi álláspont nem azonos az enyémmel. Egyébként becsapós az elnevezés, mert az alkotmánybíráskodásnak szinte semmi köze nincs a klasszikus bíráskodáshoz, inkább absztrakt jogelméleti munka, ami éppen kedvemre való volt.

Lehet, hogy éppen ez az elméleti attitűd a magyarázata annak, hogy nem kevesen dodonainak tartják az alkotmánybíróági határozatok szövegét.

➤ Az Alkotmánybíróság határozatai nem tartoznak a könnyed, pihentető olvasmányok közé, mert sok szempontot egyesítenek. Nem könnyű eligazodni például az eutanázia és a gyűlöletbeszéd jogi következményeiben vagy a halálbüntetés eltörlésének kérdésében. Ezek az alkotmányos dilemmák nem ítéltetők meg egyszerűen. Az alkotmánybíróági határozatok külön jogász műfajt képviselnek. Az elméleti színvonalból már csak a kivételesen nagy tét miatt sem engedhetnek az alkotmánybírák. Ezzel együtt meggyőződésem, hogy a döntéseket a közélet dolgai iránt érdeklődő emberek figyelmes olvasással megértik; és ki tudják alakítani róluk a saját véleményüket.

Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnöke egy interjúban kifejtette: „A hazai történelmi és politológiai munkák nem vagy csak nagyon keveset foglalkoznak a magyar Alkotmánybírósággal. Míg jelentéktelen és következmények nélküli politikai cselekvésekről hosszan értekeznek, az Alkotmánybíróságnak legfeljebb egy-két sor jut. Úgy tűnik, történészeink nem látják, hogy az új rendszer szilárd kereteit az Alkotmánybíróság építette ki és védte meg. Az igazi kérdés a történész vagy politológus számára az lenne, hogyan juthatott a bíróság ebbe a pozícióba.”

➤ Osztom Sólyom László véleményét. Az Alkotmánybíróság meghatározó intézménye volt a rendszerváltás folyamatának. 1989-ben, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások utolsó hetében fogalmazta meg Sólyom László, Tölgyessy Péter és Somogyvári István a későbbi alkotmánybíróági törvényt, jórészt a német alkotmánybíróaságról szóló törvény alapján. Maga Sólyom László is elmondta: annyira megbíztak bennük, hogy gyakorlatilag rájuk bízta, milyen is legyen a magyar Alkotmánybíróság. Antall József, amikor szeptember 18-án aláírták az alkotmány módosításáról szóló törvénytervezetet, kijelentette, hogy ez az alkotmány már védelemre érdemes, és ennek a szerve az Alkotmánybíróság lehet. Akkor ez volt a döntő momentum, és gyorsan, egy hét vége alatt összehoz-

ták a magyar alkotmánybíróaságról szóló törvénytervezetet. Az Alkotmánybíróság 1990. január 1-jén megkezdte a működését. A rendszerváltás azonban nem fejeződött be az első szabad választásokkal, hiszen 1992–93-ig tartott a pártállam teljes szervezeti lebontása, a tanácsrendszer felszámolása az önkormányzati választásokkal, a vállalatok privatizációja, akkor születtek a kárpótlási törvények. És ezekben a folyamatokban az Alkotmánybíróság fontos szerepet töltött be a maga kereteket kijelölő és alkotmányozási mércét meghatározó döntéseivel. Ilyen határozat volt például a kormányfő és a köztársasági elnök közötti hatásköri vita eldöntése. Az Alkotmánybíróság a köztársasági elnök főparancsnoki pozíciója kapcsán nem egyszerűen azt mondta, hogy ez mit is jelent, hanem azt is, hogy a honvédelem felett civil ellenőrzésnek kell érvényesülnie. Ebben az is benne foglaltatik, hogy nem lehet katonáember a honvédelmi miniszter. A tárca nem is értette, hogy miért nem egy jó kiállású katona a honvédelmi miniszter. Így aztán az Alkotmánybíróság szereplője volt a rendszerváltásnak.

Kilenc év alatt hány döntés meghozatalában vett részt?

➤ Mintegy kétezer-nyolcszázban. Ezek között vannak teljes ülési határozatok, háromtagú tanácsi döntések, amelyeknek aláírója voltam, valamint olyan háromtagú tanácsi döntések is, melyeket véleményeztem. Összesen 411 határozat és végzés fűződik a nevemhez; ennyi ügynek voltam előadó alkotmánybírója. Ezzel a befejezett ügyek „ranglistáján” az első helyen állok.

Milyen fontosabb ügyeket készített elő?

➤ Hozzávetőleg negyven-ötven olyan kiemelkedő jelentőségű ügyet készítettem elő, amely az Alkotmánybíróság precedensjogának részévé vált, rendszeresen idézett alaphatározat, illetve fontos elméleti kérdésfelvetésekre ad választ. Ezek közé tartozik a kárpótlás, az ombudsmanokhoz kapcsolódó szabályozás vizsgálata, a lakhatás alkotmányos jogának értelmezése, az adók és különösen a jövedelmi típusú adók alkotmányos mércéjének felállítása, a közjogi érvénytelenség témaköre, a legfőbb ügyész jogállása, a köztársasági elnök kitüntetés-adományozási jogköre, a felsőoktatás autonómiája, a népszavazás jogi szabályozásával kapcsolatos döntések, mulasztások megállapítása.

Mielőtt áttérnénk az elnöki időszakára, alkotmánybírói ciklusának első hat évéből említek néhány döntést, amelynek ön volt az előadó bírója. Mi jut eszébe arról a határozatról, amely a szexuális szokásokra vonatkozó adatok szabályozását érintette?

➤ Alkotmányellenesnek találtuk azt a törvényi rendelkezést, amely alapján a szexuális szokásokra vonatkozó adat is egészségügyi adatnak minősül.

Miért?

➤ Mert a jogalkotó úgy minősítette őket egészségügyi adatnak, hogy nem határozta meg ezeknek a különleges adatoknak a kezelését szükségessé tevő, pontosan körülhatárolt célokat.

Egy másik határozat, amely 2003 áprilisából származik, a Szovjetunióba hurcolt személyek juttatását vette górcső alá.

➤ Megsemmisítettük a kormányrendeletnek azokat a rendelkezéseit, amelyek szerint csak azok részesülhettek kárpótlás jellegű juttatásban, akiket politikai okból, szovjet katonai bíróság döntése alapján politikai elítéltként, illetve internált polgári személyként hurcoltak el a Szovjetunióba, és ott legalább három évet zárt táborban, kényszermunkát végezve kellett eltölteniük. Nem illette meg viszont ilyen juttatás azokat, akiket hadifogolyként vagy nem internált polgári személyként hurcoltak el.

Döntés született az államfő által visszaküldött törvény tárgyalásáról is.

➤ Mádl Ferenc köztársasági elnök úr azzal az alkotmányértelmezési kérdéssel fordult az Alkotmánybírósághoz, milyen módon lehet eleget tenni az alkotmány azon előírásának, amely szerint az államfő által a parlamentnek visszaküldött törvényt az Országgyűlés ismételtent megtárgyalja, és elfogadásáról ismét határoz. Az alaptörvény alapján az így elfogadott törvényt az államfő köteles aláírni és öt napon belül kihirdetni. A köztársasági elnök szerint a pusztán formális újratárgyalás az alkotmányos intézmény tartalmától való megfosztását, kiüresítését jelenti. A határozatban hangsúlyoztuk, hogy a parlament akkor is köteles a visszaküldött törvény érdemi újratárgyalására, ha a köztársasági elnök észrevételei nem tartalmaznak új érveket és szempontokat.

Az Országgyűlésben a képviselők mindig is nagy ügybuzgalommal interpelláltak – legtöbbször folyamatban lévő büntetőügyben – az aktuális legfőbb ügyészhez. Györgyi Kálmán, Polt Péter és Kovács Tamás is végtelen türelemmel állta az esetenként laikus indulattal feltett kérdések záporát. A legfőbb ügyész interpellálhatóságának határait feszegető, 2004-ben kelt verdiktet is ön jegyezte. Mit állapítottak meg?

➤ Polt Péter legfőbb ügyész úr indítványa alapján a testület megállapította, hogy a legfőbb ügyészhez intézett interpelláció minden, a feladatkörébe tartozó ügyre irányulhat, így a jogalkalmazás körében, egyedi ügyben meghozott döntésre, illetve foganatosított intézkedésre is. A határozatban ugyanakkor leszögeztük, hogy a legfőbb ügyész nincs alárendelve a parlamentnek, ezért sem közvetlenül, sem közvetve nem utasítható valamely meghatározott tartalmú, egyedi döntés meghozatalára vagy megváltoztatására.

Egy másik kedvenc alkotmánybírósági témája: a felvételizők esélyegyenlősége.

➤ Ebben a határozatban megállapítottuk, hogy a 2005 előtt érettségizett jelentkezők – a pontszámítás rendszerének és az új rendszer bevezetése módjának a következtében – nagyobb eséllyel nyerhetnek felvételt a kívánt felsőoktatási intézménybe. A kormány ugyanis elmulasztotta azoknak a szabályoknak a megalkotását, amelyek biztosítják, hogy a különböző években érettségizettek azonos eséllyel nyerhessenek felvételt.

Az alkotmánybírói munka egyik jellegzetes paramétere a különvélemények és a párhuzamos indokolások száma. Ön hányszor élt ezzel a jogával?

➤ A statisztikai kimutatások szerint ötvennégy alkalommal. Több jelentős kérdésben kerültem szembe a többségi állásponttal. 2003-ban, az eutanáziahatározathoz fűzött harmincoldalas különvéleményemben az életfenntartó és életmentő orvosi kezelés visszautasításának joga mellett érveltem. 2004-ben, különvéleményt írtam ahhoz a döntéshez, amely elutasította a kisebb parlamentről szóló népszavazási kezdeményezést. A kábítószerrel való visszaélés szabályozásáról szóló, 2005-ben született határozat kapcsán pedig arra hívtam fel a figyelmet, hogy az Alkotmánybíróság „kodifikációs rendteremtő funkciójú” normakorrekciót végez, ami előre nem látható és nem kívánt következményekkel járhat. Szerintem az Alkotmánybíróság ebben az esetben olyan negatív jogalkotást végzett, amellyel „beleírt” a Büntető törvénykönyvbe, és ezzel kiszélesítette a büntetőjogi felelősség megállapíthatóságának határait. 2006 végén kelt különvéleményemben amellel érveltem, hogy a Legfelsőbb Bíróság pusztán jogértelmezést tartalmazó jogegységi határozatának érdemi alkotmányossági felülvizsgálatára az Alkotmánybíróságnak nincs hatásköre. 2008-ban különvéleményt fűztem a pártalapítványok szabályozásáról szóló határozathoz. Nem tartottam alkotmány sértőnek a gyülekezési törvénynek azt a rendelkezést,

zését, amely alapján a rendőrség mérlegelés nélkül köteles feloszlítani a bejelentéshez kötött rendezvényt, ha bejelentés nélkül vagy a bejelentett időponttól, helyszíntől, útvonaltól, céltól, illetve napi-rendtől eltérően tartják meg.

Mennyire érte váratlanul, hogy 2005. október 11-én az Alkotmánybíróság elnökének választották?

➤ Egy hónappal korábban ez a lehetőség még szóba sem kerülhetett. 2005 őszén a parlamentnek négy új alkotmánybírói választania, hiszen három bírói poszt már régóta betöltetlen volt, és ezért a testület a működőképesség határán táncolt, míg Holló András elnöknek november 12-én járt le az alkotmánybírói mandátuma. Bármennyire is hihetetlenül hangzik, de az Országgyűlés azt megelőzően 1999 júniusában választott utoljára alkotmánybírákat, amikor Kukorelli Istvánnal és Tersztyánszky Évával együtt bekerültem a testületbe. Azt tudtuk, hogy a pártok már tavasszal megállapodtak Bragyova András és Kovács Péter személyében. Szili Katalin házelnök augusztus végi bejelentése szerint abban is megegyezés született, hogy két bíró, Holló András és Lábady Tamás ismét tagja lehet a testületnek. Kiderült azonban, hogy Lábady mégsem vállalja a jelölést. Ezt a negyedik jelölti helyet hetekig nem sikerült betölteni, mert a jelölőbizottság ülésein a Fidesz által javasolt személyeket az MSZP és az SZDSZ sorra elutasította. Ezzel magyarázható, hogy az Országgyűlés alkotmányügyi bizottsága szeptember 6-án három jelöltet hallgatott meg, akiknek a jelöltségét a képviselők egyhangúlag támogatták. Közben a kormányoldal és az ellenzék vitázni kezdett arról, hogy kettő vagy négy alkotmánybírói válasszanak-e meg egyszerre. Először a Fidesz ragaszkodott a négy bíró megválasztásához, majd Lábady visszalépése után az MSZP. Végül szeptember 26-án két alkotmánybírói, Bragyova Andrást és Kovács Pétert választották meg. Holló Andrásról és Balogh Elemérről novemberben szavazott a parlament.

Hány potenciális elnökjelölt volt?

➤ A választást nem előzte meg jelöltállítás, hiszen minden alkotmánybíró egyben elnökjelölt is volt. A törvény egyébként előírja, hogy a titkos szavazáson valamennyi alkotmánybírónak jelen kell lennie, és az lesz az Alkotmánybíróság elnöke, aki a szavazatok több mint felét megkapta. A tíztagú testületből öt bíró különböző okok miatt nem kerülhetett szóba: Holló Andrásnak egy hónappal később lejárt a mandátuma, és akkor őt még nem választotta újra a parlament; Bagi Istvánnak és Tersztyánszky Évával

nak pár hónappal később, 2006-ban szűnt meg a tagságuk; míg Bragyova András és Kovács Péter alig több mint két hete voltak alkotmánybírók. Potenciális elnökjelöltek, ahogy a kérdésében fogalmazott, szintén öten voltunk: Erdei Árpád, Harmathy Attila, Kiss László, Kukorelli István és jómagam.

Hány szavazattal győzött?

➤ A szavazati arányokat nem szokta közölni az Alkotmánybíróság, csak az eredményt. Tiszteletben tartom ezt az íratlan szabályt.

Honnan jött az ötlet, hogy Esztergomban legyen a beiktatási ceremónia?

➤ Egy teljes ülés után kezdtünk el beszélni Holló Andrásról, hogy 2005. november 14-én a teljes ülés előtt bejöjjön-e még, bár akkor nem lesz már a teljes ülés tagja, hiszen november 12-én lejár a mandátuma. Tényleg fura helyzet, hogy ő már nem elnök, sőt nem is tagja a bíróságnak, viszont én már elnök vagyok, akkor mégis bejöjjön a teljes ülésre, és ott adjuk át neki az aranygyűrűt, amit szoktunk adni minden bírónak a mandátuma lejártakor. Egyeztetettük az időpontokat: Neked lejár szombaton a mandátumod, én meg hétfőn kezdem az elnöki munkát, vagyis a hét vége megszakítja a folyamatosságot. Arra is gondoltunk, hogy ünnepélyes formát kellene találni az elnökváltásnak. Mivel az átadásra nincs semmilyen jogszabály, sőt igazából kialakult hagyománya sincs, felvetődött az ötlet: mi lenne, ha Esztergomban adnánk át? Egy hónappal korábban Holló András, Kiss László és Kukorelli István – jelképes okok miatt – Esztergomban tartott egy hármastanácsülést, amit a Balassa Múzeum könyvtártermében rendeztek meg, majd átmentek a Prímási Palotába megnézni az Aranybullát. Így, egymás szavát ki-kiegészítve találtuk ki, hogy ha már ott van az Aranybulla másolata, engedélyt kell kérni Erdő Péter prímás úrtól, hogy bemehessünk a palotába, hiszen az Aranybullát nem lehet onnan kihozni. Aztán úgy döntöttünk, hogy akkor már legyünk talárban, és legyen ott mindegyik alkotmánybíró, továbbá hogy mindketten mondunk pár szót.

A sajtóban sok kritika érte önöket a helyszín kiválasztása miatt. Nem tartottak attól, hogy az egész ceremónia így egyházi jelleget kap?

➤ Abszolút nem. A teljes ülést civil helyszínen rendeztük, míg az átadás-átvétel ceremóniáját a Prímási Palotában az Aranybulla előtt. Erdő Péter előzőleg örömmel adta meg az engedélyt, és egyúttal jelezte is, hogy nem lesz ott, de nem is kíván részt venni

az eseményen. Mindvégig jelen volt viszont Meggyes Tamás, a város polgármestere, Horváth István múzeumigazgató és vendéglátónk, Kiss-Rigó László segédpüspök úr. Utána visszavonultunk egy kisebb terembe, és pezsgővel koccintottunk. Levettük a talárt, átvonultunk egy étterembe, ahová meghívtuk a polgármestert, a múzeumigazgatót és a segédpüspök urat, akikkel jórészt az Aranybulláról és a történelemről beszélgettünk.

Átadás-átvétel az
esztergomi
Prímási
Palotában
(Fotó: Kovács
Attila - MTI)

A beiktatási ünnepség alkalmával az Alkotmánybíróság hagyományaihoz való ragaszkodását emelte ki.

➤ Egy újságíró megkérdezte, hogy elnökként kívánok-e valamin változtatni. Azt válaszoltam, hogy a kialakult szokások, illetve a jogszabályok alapján kívánom vezetni a testületet, hiszen az Alkotmánybíróságnak jól bevált munkarendje van, és ezen a területen én nem kívánok változtatni. Nem az autonóm és egymással minden tekintetben egyenlő alkotmánybírákat, csupán az Alkotmánybíróság szervezetét irányítom majd. Bár az elnök vezeti a teljes üléseket, érdemben ott sem befolyásolhatja a döntéseket, éppen ezért hagyományosan mindig utoljára kap szót. Ami ezen túl van, arról elnökként később hajlandó vagyok nyilatkozni, persze ha már átvettem az elnöki feladatokat. Elégge furán vette volna ki magát, ha én ott programbeszéddel rukklok elő.

A ceremónia előtt két határozatot is aláírtak Esztergomban. Ezek közül az egyik nagy visszhangot váltott ki: alkotmányellenesnek nyilvánították az egészségügyi törvénynek azt a rendelkezését,

amely szerint a művi meddővé tétel családtervezési célból csak a 35. életévét betöltött vagy három vér szerinti gyermekkel rendelkező személynél végezhető el. A döntést sokan bírálták: elfogadhatatlannak tartották, hogy bármelyik nagykorú állampolgár kérhesse a sterilizálását, másrészt így szűkül a művi meddővé tétel születésszabályozási célokból való korlátozásának lehetősége.

➤ Nem önmagában a korlátozást, hanem az aránytalan korlátozást minősítettük alkotmányellenesnek. Sem népesedéspolitikai szempontok, sem az állam egészségvédelmi kötelessége nem teszi alkotmányosan elfogadhatóvá, hogy a törvény a vér szerinti gyermekek számától tegye függővé az önrendelkezési jog érvényesítését.

A Magyar Orvosi Kamara visszafordíthatatlan biológiai csonkításnak nevezte a műtétet. A legfőbb érvek a liberalizálással szemben az volt, hogy ilyen fiatal korban nem lehet felelősen meghozni egy gyakorlatilag egész életre kiható döntést.

➤ Ma a nagykorú, cselekvőképes magyar állampolgárok szabadon választhatnak, házasodhatnak, tehetnek érvényes jognyilatkozatot és viselik tetteikért a büntetőjogi felelősséget. A korhatárral kapcsolatban egyébként kimondtuk: „Elsősorban a törvényalkotónak kell mérlegelnie, hogy a művi meddővé tétel feltételeinek meghatározásakor indokolt-e eltérni a cselekvőképesség általános életkori határától, és ha igen, akkor milyen mértékben.” Miután a betöltött 18. életév a cselekvőképesség általános életkori határa, a törvényalkotónak széles a mérlegelési tartománya. A határozatban külföldi példákra is hivatkoztunk, megjegyezve azt, hogy a sterilizációról való döntésképesség korhatára államonként eltérő, és nem feltétlenül egyezik meg az általános döntésképesség korhatárával. Például ez Ausztriában és Dániában 25, az Egyesült Államokban 21, Japánban 20, míg Spanyolországban 18 év. Nemzetközi összehasonlításban kivételesnek számít a megsemmisített magyar szabályozáshoz hasonló olyan előírás, amely a családtervezési célú meddővé tételt – a döntésképességi korhatáron túl – objektív feltételektől teszi függővé. Ilyen megoldás Európában egyedül Fehéroroszországban létezik. Megítélésem szerint az állam nem írhatja elő az emberek számára az ideálisnak tartott gyerekszámot, és nem juttathatja érvényre a legitim népesedés- és más társadalompolitikai szempontokat az önrendelkezési jog sérelmével. Demokratikus államokban kedvezőbb demográfiai mutatókat nem az önrendelkezési jog korlátozásával, hanem a közteher-viselési és szociálpolitikai szabályozás módosításával, valamint a születésszabályozási kultúra emelésével igye-

keznek elérni. A történethez tartozik, hogy az Országgyűlés végül nem szigorította a művi meddővé tétel szabályait, és a társadalomban is nyugvópontra jutott a vita.

2006 elején az alkotmánybírák „kilőtték” a salátatörvényt, amikor kimondták, hogy a költségvetési törvény előkészítésének, tárgyalásának és elfogadásának a többi törvénytől eltérő, sajátos alkotmányos rendje van.

➤ Ez pedig kizárja azt, hogy abban a költségvetési törvény szabályain kívül más rendelkezések is szerepeljenek. Az Alkotmánybíróság nem egyszerűen a költségvetés jogtechnikai megoldásáról mondott elmarasztaló ítéletet, hanem egy több cikluson átívelő törvényalkotási gyakorlatot is alkotmányosértőnek minősített. A büdzsé ugyanis a rendszerváltás kezdete óta salátajellegű, mivel a mindenkor kormány a költségvetéssel együtt nyújtotta be azokat a törvénymódosítási javaslatait is, amelyek szándékai szerint megalapozták pénzügyi-gazdasági, mindezekon keresztül társadalmi és politikai céljait. A testület azonban nem „lőtte ki” magát a salátatörvényt mint sajátos jogalkotási lehetőséget, hiszen vannak olyan jogpolitikai feladatok, amelyeket kizárólag salátatörvénnyel lehet megoldani. Ilyen például a deregulációs törvény, amely az elavult, kiüresedett jogszabályokat helyezi hatályon kívül.

Sűrű volt elnöki időszakának első éve. Ekkor döntöttek többek között a kormányülések dokumentálásának rendjéről, a felsőoktatás autonómiáját sértő korlátozásról és a mobiltornyok építésével kapcsolatos szabályozásról is.

➤ Az Alkotmánybíróság 2006-ban rekordot döntött. Korábban sohasem született annyi döntés, mint abban az évben. A testület 412 határozatot és végzést hozott, több mint másfélszer annyit, mint 2005-ben. Ráadásul egyik ügy érdekesebb volt a másiknál. A kormányülések dokumentálásának rendjéről júliusban hoztunk határozatot, amelyben megállapítottuk: azzal, hogy ezt a kérdést nem szabályozták törvényben, az Országgyűlés mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet idézett elő. A döntés szerint a közhatalmat gyakorló intézmények mellett az állami költségvetésből részesülő más intézmények is kötelesek működésüket kellőképpen dokumentálni: a közfeladat ellátásával kapcsolatos tevékenységüket érintő információkat mindenekelőtt le kell jegyezniük, azaz rögzíteniük kell a közérdekű adatokat. Az a lehetőség, hogy a kormány rövidebb-hosszabb ideig nem rögzíti a közérdekű információkat, közvetlenül és jelentősen korlátozza a közérdekű adatok megismerésének jogát. Következésképpen: a kormány tanácskozá-

sáról készült összefoglalók, jegyzőkönyvek tartalmára és az ülésen készült hangfelvétel kezelésére vonatkozó szabályok törvényhozási tárgyak. A kormányülések dokumentálásáról ezért nem dönthet a kormány, a parlamentnek törvényben kell megállapítania azokat a szabályokat, amelyek alapján a kormány jegyzőkönyvet, de legalábbis tartalmi összefoglalót készít az ülésein elhangzottakról. Szeptemberben helyt adtunk Sólyom László köztársasági elnök úr előzetes véleményezésre irányuló indítványának, amelyben a felsőoktatási törvény módosításának azt a rendelkezését kifogásolta, amely alapján az egyetem gazdasági tanácsa gyakorlatilag megvétőzhatta volna a rektor bármely oktatásszakmai döntését. A szenátusi döntéshozatal rektori kezdeményezéséhez biztosított előzetes egyetértési jog ugyanis alkalmas arra, hogy a felsőoktatási önkormányzati intézmények működését, az autonóm döntéshozatalt megakadályozza. Októberben nyilvános teljes ülésen hirdettük ki azt a határozatot, amely a mobiltelefon-hálózat kialakításához szükséges átjátszó- és adótornyok építésével, valamint az átjátszó-antennák telepítésével kapcsolatos törvényi szabályozást vizsgálta felül. Csaknem kétszáz indítványozó kérelme alapján kimondtuk, hogy alkotmányellenesek a támadott rendelkezések, mert nem határozzák meg a konkrét ingatlanok tekintetében alkalmazandó tulajdonjogi korlátozás feltételeit.

2006 őszétől szinte folyamatosan támadások keresttüzében állt az Alkotmánybíróság. Különösen három nagy tétel váltott ki indulatokat szocialista és liberális politikusokból, baloldali újságírókból: az úgynevezett Gyurcsány-csomaggal kapcsolatos döntések, a Fidesz és a KDNP népszavazási kezdeményezései kapcsán hozott határozatok, valamint a köztársasági elnök kitiüntetés-adományozási jogkörét érintő alkotmányértelmezés. Mindhárom ügycsoportban kapott hideget-meleget az Alkotmánybíróság és személyesen ön is. Hogyan élte meg ezeket a támadásokat?

➤ Aki közszereplést vállal, annak számolnia kell a támadásokkal is. Jó párszor eszembe jutott Winston Churchill mondása, ami így szól: „Nem neheztelek a bírálatért még akkor sem, ha a hangsúly kedvéért pillanatnyilag eltér a valóságtól.” Az Alkotmánybíróság részt vesz a politikai közélet alakításában, de nem másként, mint a döntéseivel. Az elének kerülő ügyek egy része erős politikai tartalommal bírt, hiszen a pártpolitikai hadszíntérről nemegyszer hozzánk tornázták föl – okkal vagy ok nélkül – azokat. Mi a többségi döntésünkkel ilyen esetekben is mindig szakmai választokat adtunk, ám amikor azok visszakerültek a politikába, természetesen befolyásolták azt: a határozat valakinek kedvezett,

másnak meg kevésbé. A politikát tehát szükségképpen befolyásoltuk, de ebből nem következik, hogy a döntéseink politikai irányultságú döntések lettek volna. Az Alkotmánybíróság mindig a politikai küzdelmek felett áll, a döntéshozatali mechanizmus pedig kizárja, hogy a határozatokat egy vagy néhány bíró esetleg politikai megfontolások alapján befolyásolja. Morális, szakmai és közéleti kötelezettségünk az indokolásban elszámolni azzal, hogy mely döntés miért született – és ezt minden esetben meg is tettük. Sok félreértést tisztázott volna, ha egyik-másik közszereplő vagy újságíró vett volna annyi fáradságot, hogy kritikája megfogalmazása előtt elolvassa az érveinket is. Az Alkotmánybíróságnak fokozott a felelőssége, mert komoly hatalom van a kezében.

Miért tárgyalták soron kívül a Gyurcsány-csomag ellen benyújtott indítványokat?

➤ 2006. augusztus végén, a nyári ítélezési szünetet követő első teljes ülésen döntöttünk úgy, hogy az ügyek kiemelt társadalmi súlyára tekintettel elsőbbséget biztosítunk az indítványoknak.

Milyen sajátosságai voltak az indítványoknak?

➤ Az ügycsoport igen vegyes volt, már azt is nehezen tudtuk meghatározni, hogy mely ügyek tartoznak ide. Öt törvényről, illetve törvénymódosításról és egy kormányrendeletéről gondoltuk úgy, hogy azok a csomag részei. Voltak szakmai érdekszervezetek, politikusok által benyújtott indítványok és – mivel bárki benyújthat utólagos normakontrollra irányuló indítványt – magánszemélyek által megfogalmazott kérelmek is. Az állampolgároknak és a gazdaság szereplőinek is az volt az érdekük, hogy ezekben a kérdésekben minél előbb döntés szülessen, és a bizonytalansági helyzet minél rövidebb legyen. Ezeket az ügyeket is több előadó alkotmánybíró között osztottam szét, majd az előadók által előterjesztett tervezeteket a testület több fordulóban vitatta meg.

Hány határozatot hoztak?

➤ 2006 novembere és 2008 májusa között összesen tizenhármat. A tizenhárom döntésből kettő volt megsemmisítő. A házipénztár-adót és az elvárt társasági adót minősítette alkotmányellenesnek a testület, négy ügyben egy-egy rendelkezést talált alkotmányseretőnek, míg nyolc komplett kérdéskörben elutasította az indítványokat. Egyebek között egyhangúlag alkotmányosnak találtuk a banki különadót, az áfatörvényt, a cégtelefon magáncélú használatának adóztatását, a biztosítási adókedvezmény igénybevételének szigorítását, a kamatadót és a társasági különadót is.

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI DÖNTÉSEK A GYURCSÁNY-CSOMAGRÓL

2006. november 7-én az alkotmánybírák nem találták alkotmányellenesnek a nyugdíj és más jövedelem összevonását egy adóalapba.

2006. november 13-án megsemmisítették a házipénztáradóról szóló törvényt.

2006. november 21-én megsemmisítették a 2006. évi központi költségvetés céltartalékának felhasználásáról szóló kormányrendelet egyik rendelkezését.

2006. november 28-án elutasították azokat az indítványokat, amelyek a banki különadóval kapcsolatos szabályozást kifogásolták.

2006. december 5-én alkotmányellenesnek találták a fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati viszonyáról szóló törvénynek azt a rendelkezését, amely alapján vizsgálat nélkül felmenthető, aki szolgálati nyugellátásra jogosultságot szerzett.

2006. december 5-én alkotmányellenesnek ítélték a közoktatási törvénynek azt a rendelkezését, amely szerint a tanítási időkeretbe be kell számítani a tanítási héten a két órát meghaladó többlettanítási órát.

2006. december 5-én elutasították az áfatörvény rendelkezéseinek alkotmányosságát megkérdőjelező indítványokat.

2006. december 12-én alkotmányosnak minősítették a cégtelefon magáncélú használatának adójogi szabályozását.

2007. január 22-én elutasították azt az indítványt, amely a biztosítási adókedvezmény igénybevétele feltételeinek az adóalanyok számára kedvezőtlen megváltoztatását kifogásolta.

2007. január 22-én elutasították azt az indítványt is, amely a kamatadó megváltozott szabályait kifogásolta.

2007. február 27-én megsemmisítették a társasági adóalap alapján „elvárt” jövedelmet (nyereséget) adóztató törvényi szabályozást, valamint az „elvárt adó” adóelőlegének a megfizetéséről rendelkező rendelkezést.

2008. március 17-én elutasították az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2006. évi LXI. törvény egészét közjogi érvénytelenség miatt támadó indítványt.

2008. május 26-án elutasították a társasági különadót támadó indítványokat.

(Alkotmánybírósági Hírlévl, 2008. május 30., 6–7.)

A Gyurcsány-csomag alkotmánybírósági megmérettetésével szemben az egyik legfőbb ellenérv úgy hangzott, hogy a megsemmisítő határozatok veszélyeztetik a konvergenciaprogramba foglalt vállalások teljesítését.

➤ Nagyon egyértelmű a válaszom: pénzügyi szempontok nem befolyásolták az Alkotmánybíróság döntéseit. Ha emlékszik rá, a kilencvenes évek elején a személyi szám ügye már az új azonosító bevezetésének többmilliárdos előkészületei után került az alkotmánybírák elé, és mégis az egész konstrukciót alkotmányellenesnek találták. Az akkori határozat rögzítette is, hogy pénzügyi megfontolásokat az Alkotmánybíróság nem mérlegelt. Csupán abban van némi mozgástér, hogy a megsemmisítést kimondó határozat visszamenőleges hatályú legyen-e, vagy a kihirdetéstől

esetleg öt-hat hónap múlva lépjen hatályba. Ezzel a lehetőségekhez képest mérsékelhetők az esetleges gazdasági következmények. Az igen sok embert érintő ügyekben előfordult, hogy ezt is vizsgáltuk, de hangsúlyozom, az alkotmányosság vizsgálatára ez nem volt hatással.

A törvénycsomag két elemét eltörlő döntést vizsgáljuk meg közelebbről is. 2006. november 15-én megsemmisítették a házipénztáradót, majd 2007. február 28-án az elvárt társasági adót. Mindkét határozatnak ön volt az előadó alkotmánybírója.

➤ A Gyurcsány-csomagot támadó több tucat indítványt hat alkotmánybíró kapta meg. Nekem jutottak a házipénztáradót, az elvárt társasági adót, valamint a törvénycsomag egészét megkérdőjelező indítványok. Utóbbi esetben nem osztottuk azt az álláspontot, hogy a törvény egésze közjogi érvénytelenség miatt ellentétes lenne az alkotmánnyal. Ami a két adót illeti, az Alkotmánybíróság fennállása óta első alkalommal semmisített meg kihirdetett, de hatályba még nem lépett adótörvényt az alkotmány azon rendelkezésének sérelmére alapítottnak, amely kimondja: minden természetes személy, jogi személy és jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet köteles jövedelmi és vagyoni viszonyainak megfelelően a közterhekhez hozzájárulni.

Mi volt alkotmányellenes a házipénztáradóban?

➤ Az új vagyoni típusú különadó tárgyává tett házipénztári készpénzállomány rendeltetésének vizsgálata során abból indulunk ki, hogy az az adó fizetésére kötelezett társas vállalkozások gazdálkodásához szükséges készpénz rendelkezésre tartását hivatott biztosítani. Tekintetbe vettük továbbá azt is, hogy a házipénztári készpénzállomány aktuális mértékét a társas vállalkozások által végzett gazdasági tevékenység jellege is meghatározza, és a házipénztárban elhelyezett készpénz nem felhalmozási, hanem a gazdasági tevékenység során és ahhoz kapcsolódóan felmerülő, készpénzben teljesítendő bevételek, illetve kiadások teljesíthetőségét biztosító forgóeszköz. A törvény összes sajátosságát figyelembe véve ezután megállapítottuk, hogy a különadó nem áll közvetlen összefüggésben az adó fizetésére kötelezett társas vállalkozások jövedelmi, illetve vagyoni viszonyaival, helyzetével. Az adóalapot képező házipénztári készpénzállomány nem tekinthető az alkotmányi arányos közteherherviselés alapját adó, a társas vállalkozások által ténylegesen megszerzett jövedelemnek, illetve vagyonnak.

Ezzel a határozattal eléggé megkötötték a kormány kezét.

➤ Egyáltalán nem. A jogalkotó egy új adónem törvényi szabályozása során széles körben mérlegelhet abban a kérdésben, hogy milyen gazdasági forrást választ az adó alapjául. A döntés indokolásában is részletesen kifejtettük, hogy a törvényben foglalt jogalkotói célok természetszerűleg lehetnek legitim célok, és alkotmányosan az sem kifogásolható, ha a törvényalkotó az adó eszközével kívánja befolyásolni az adózók magatartását. Ezeknek a céloknak és megfontolásoknak az eléréséhez azonban a törvényalkotó kizárólag olyan eszközöket vehet igénybe, amelyek nem sértik az arányos közteherherviselés alkotmányi rendelkezését. Az adó kizárólag addig tekinthető ilyen alkotmányos eszköznek, amíg az alkotmányi rendeltetésének megfelelő célt, az arányos közteherherviselést szolgálja és a jövedelmi és vagyoni viszonyokhoz kötöttség keretei között marad. Az ezeket a kereteket átlépő célok eléréséhez „kvázi szankciós” eszközként felhasznált, ténylegesen meg nem szerzett jövedelmet, illetve vagyont adóztató adó viszont alkotmányellenes.

Az Alkotmánybíróság adódöntéseit bíráló szakértők, tanácsadók és más közgazdászok azóta is gyakran az alkotmánybírák szemére vetik, hogy határozataik kiszámíthatatlanok, megjósolni sem lehet, milyen verdiktet hoz majd a testület.

➤ Éppen az elvárt társasági adóról szóló határozatban állítottunk fel alkotmányos mércét. Ez több elemből tevődik össze: egyrészt legyen közvetlen kapcsolat az adó és az adóalany jövedelme között, másrészt csak a ténylegesen megszerzett jövedelem adóztatható, nem utolsósorban pedig arányosnak kell lennie az adónak. A társasági adóalap és az adóalap alapján fizetendő „elvárt” jövedelmet adóztató adó nem felelt meg ennek az alkotmányos mércének. Az „elvárt” jövedelemhez kötődő „elvárt adó” nem állt közvetlen összefüggésben az adófizetésre kötelezett adóalanyok tényleges jövedelmi-vagyoni viszonyaival, ezektől függetlenül írt elő ténylegesen meg nem szerzett jövedelem után adófizetési kötelezettséget. Arról nem is szólva, hogy az „elvárt” jövedelmet adóztató adó olyan megdönthetetlen törvényi vélelem, amellyel szemben a törvényalkotó nem tette lehetővé az ellenbizonyítást. Ez a szabályozás tehát több sebből is vérzett.

Az Alkotmánybíróság történetének egyik legizgalmasabb időszaka volt, amikor elérte a „népszavazási csunami”, és dönteniük kellett többek között a Fidesz és a Kereszténydemokrata Néppárt népszavazási kezdeményezései elleni kifogásokról. Mielőtt a konk-

rét ügyekre rátérünk, tisztázzuk: van ennek az ügycsoportnak valamilyen specialitása?

➤ A választási eljárási törvény értelmében az Országos Választási Bizottságnak az aláírásgyűjtő ív, illetőleg a konkrét népszavazási kérdés hitelesítésével kapcsolatos döntése ellen, majd az Országgyűlés határozata ellen is bárki kifogással élhet az Alkotmánybíróságnál. A testület ezekben az ügyekben jogorvoslati fórumként, ráadásul soron kívül jár el. Ha az Alkotmánybíróság az OVB határozatát megsemmisíti, és a bizottságot új eljárásra utasítja, akkor a folyamat újraindul, és az OVB új határozatát ismét kifogással lehet megtámadni az alkotmánybírók előtt. Amennyiben az Alkotmánybíróság az OVB hitelesítő határozatát helyben hagyja, a kezdeményezőknél négy hónapjuk van az aláírások összegyűjtésére, amelyeket az OVB hitelesít. A népszavazást az Országgyűlés rendeli el, és ez ellen a határozat ellen ismét az alkotmánybírókhoz lehet fordulni. Az Alkotmánybíróság az Országgyűlést is új határozat meghozatalára utasíthatja. A népszavazás időpontját a köztársasági elnök tűzi ki. Hiába jár el soron kívül az Alkotmánybíróság, az egyes népszavazási kérdések sorsa eltérhet egymástól, mivel a procedúra egy évig is eltarthat.

Jó ez így?

➤ Nem jó. Az 1989-es népszavazási törvényt 1998-ban új törvény váltotta fel, és még ezt megelőzően több, a népszavazást érintő új paragrafust építettek be az alkotmányba 1997-ben, amelyek a törvénybe valók lettek volna. Így betonba ágyazták azt a két elvet is, hogy bárki és bármely, az Országgyűlés hatáskörébe tartozó kérdésben népszavazást kezdeményezhet. Ezek „alvó aknáknak” bizonyultak, amelyek 2006-ban robbantak. Akkor kialakult egy, a rendszerváltás óta nem tapasztalt élességű társadalompolitikai konfliktus, és sokan ehhez az alkotmányos eszközhöz nyúltak a kormánnyal szembeni elégedetlenségük kifejezésére.

Hány döntést hoztak az OVB határozatai ellen benyújtott kifogásokkal összefüggésben?

➤ Míg 2005-ben hat, 2006-ban harmincegy határozatot hoztunk, addig 2007-ben kilencvennyolcat, 2008-ban pedig már száztizennégyet.

A több száz kezdeményezés gyakorlatilag lejáratta a népszavazás intézményét.

➤ Az Alkotmánybíróság nem politikai cenzor. Nem rendőr, hogy megmondja: merre lehet menni, merre nem. Csak a törvényalkotó

tudná megoldani a helyzetet, mégpedig az alkotmány népszavazási szabályainak módosításával. Az Alkotmánybíróság a hatályos alaptörvényt köteles betartani, és nem szólhat bele, hogyan szabályozzon az Országgyűlés. Mi csak azt mondhattuk, hogy a népszavazási törvény átfogó felülvizsgálatra szorul. Ennél többet nem.

Miért nem védtek meg a képviseleti demokráciát ezekkel a törekvésekkel szemben?

➤ A politikusok között folyó éles politikai vitákba mi nem szólhattunk bele. Szerintem az alkotmányos rendszer alapjait ezek a csatározások nem veszélyeztették, de ezt a konkrét ügyek kapcsán nem is mérlegelhettük, mert kizárólag az alaptörvényből indulhattunk ki, amely tizenhét tárgykörrel határozza meg, hogy nem bocsátható népszavazásra, vagyis tilalmazott tárgykör.

Az egyik határozatukban úgy fogalmaztak: az, hogy egy kérdés érint-e költségvetési tételt, mindig egyedi elbírálást igényel. Ezt hogyan kell érteni?

➤ 1998 óta vannak úgynevezett tilalmi tárgyak az alkotmányban, amelyekről nem lehet népszavazást tartani. Az egyik ilyen a költségvetési törvény, ám a népszavazási kezdeményezések hitelesítése kapcsán kellett kialakítani a mércét arra, hogy mi számít a büdzsét érintő kérdésnek. A költségvetési törvény ugyanis egy nagyon sajátos műfaj; önmagában az csak célok és szándékok összessége, amit végrehajtási törvények és kormányrendeletek sora tesz élővé. Ez tehát egy nagyon bonyolult, soklépcsős folyamat, komplex hatásmechanizmussal. Hogy a célokról és az összegek mértékéről nem lehet referendumot tartani, az nyilvánvaló. A tilalom határának meghúzásakor azonban esetről esetre meg kellett vizsgálni minden egyes felmerülő kérdést, hisz alig van a gazdaságnak olyan szelete, amely valamilyen módon ne kapcsolódna a büdzséhez. Azt kellett tehát megnézni, hogy egy kérdés tartalma közvetlenül érint-e egy törvényben szereplő juttatást vagy elvonást, vagy másként: hogy mennyire áttételesen következik a költségvetésből. Ez tehát a mérce – a precedens pedig folyamatosan alakult ki. A kormányprogram esetében a probléma talán még bonyolultabb, mint a költségvetésnél, hiszen abban még tágabb az érintett témák köre. Egy nagyon hasonló dilemmára egyébként korábban is van már precedens. Az Alkotmánybíróság egy korábbi határozata kimondta, hogy népszavazási kezdeményezés nem irányulhat burkolt alkotmánymódosításra. Ez a döntés akkor született, amikor ezen az úton kívánták volna felosztatni a parlamentet, ami vitákat váltott ki a szakmá-

ban és a bírók között is. Az alkotmány hetvennyolc paragrafusa ugyanis több száz tárgykört ölel át, vagyis e precedens elvben több száz témakört zárt ki a népszavazásra feltehető kérdések köréből. Eddig az Alkotmánybíróság mégis úgy döntött – igaz, nem ellenszavazatok és különvélemények nélkül –, hogy él ez a tilalom. Mindhárom említett esettípusban egyfajta „mozgó határ” mentén döntött az Alkotmánybíróság, és konkrét, egyedi eseteket vizsgált. Ha úgy tetszik, meg kellett találni az alkotmányossági Rubicont.

Az Alkotmánybíróság 2007. május 15-én kihirdetett határozata szerint mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség áll fenn amiatt, mert az Országgyűlés nem szabályozta, hogy az eredményes, ügydöntő országos népszavazáson hozott döntés meddig kötelezi az Országgyűlést (Fotó: Demecs Zsolt)

És ezt a Rubicont a költségvetés esetében hogyan sikerült megtalálni?

➤ Az Alkotmánybíróság már évekkel korábban kidolgozta a népszavazással kapcsolatos vizsgálati módszert, és a népszavazásról szóló törvény értelmezése során arra a következtetésre jutott, hogy a költségvetés és a költségvetési törvény nem azonos. A népszavazás tilalma a költségvetési törvényre vonatkozik, amelyben a költségvetésnek nagyjából az egyharmada van benne, egy adott év január elsejétől az év végéig. Erről a törvényről nem lehet népszavazást tartani. Ha az alkotmányban rögzítenék, hogy sem most, sem a jövőben nem lehet államháztartást érintő kérdésekben népszavazást tartani, megszűnne az intézmény. Közvetve befolyásolta a költségvetést a NATO-csatlakozásról szóló voksolás is. Egy korábbi határozatában az Alkotmánybíróság már megállapította, hogy a népszavazási tilalmat szűken kell értelmezni, csakis

a központi költségvetésre. Ha a népszavazás eredménye a költségvetési törvény megváltoztatását igényelné, akkor már a tiltott körbe tartozna. De ha átcsoportosításokkal ellensúlyozható a költségvetésre gyakorolt hatás, akkor már nem tartozik a tilalmi tárgykörbe. Az Alkotmánybíróság döntése nem tett különbséget a költségvetés bevételi és kiadási oldala között, ezért téves volt minden ilyenfajta értelmezés.

A kormányprogram is a tilalmi listán van, mégis engedték a népszavazást.

➤ Ez a szabály is 1997-ben került az alkotmányba. De mi a kormányprogram? A választási kampányban meghirdetett propagandacélok, amelyek folyamatosan változnak? Vagy győztes választás után a koalíciós partnerek által egyeztetett szöveg? Vagy van egy jogilag definiálható program? Ezért azt a szöveget tekintettük kormányprogramnak, amelyet a kormányalakításra felkért miniszterelnök-jelölt nyújt be a parlamentnek. Az alkotmány szerint „a miniszterelnök megválasztásáról, továbbá a kormány programjának elfogadásáról az Országgyűlés egyszerre határoz”.

És mi van akkor, ha menet közben változik ez a program?

➤ A program új elemekkel bővíthet, más tervek pedig elhalhatnak. Éppen ezért egyetlen biztos pont van: az Országgyűlésnek benyújtott dokumentum. Erről nem is lehet népszavazást tartani. A kormányt nem lehet népszavazással arra kényszeríteni, hogy tegye félre saját programját.

Szilágyi Péter jogászprofesszor az Élet és Irodalomban megjelent cikkében azt írta, hogy „az Alkotmánybíróság többségének egyes kérdésekben lehet, hogy igaza van, de jogértelmezése módszertanilag joggal bírálható”. Szilágyi érvelésének lényege: egy kormányzati cikluson belül a népszavazási kezdeményezéseknek a kormányprogram megvalósítását korlátozó hatása összeadódik, és ezért alkotmányellenes lehet.

➤ Ha a 17+2 tilalomfa mellé az Alkotmánybíróság újabbakat ültetne, vagy a „költségvetési törvény” fogalmát megrendelésre kiterjeszti a „költségvetés egészére”, nem volna-e félsó, hogy egy idő után a tilalmi listákat engedélyezési listák váltják fel?

Hányszor foglalkoztak a Fidesz és a KDNP népszavazási kezdeményezéseivel?

➤ Több fordulóban is. 2007. március 6-án hét kérdésből ötben helybenhagytuk az Országos Választási Bizottság határozatát, és

kettőben új eljárásra utasítottuk. Érdekes, ekkor még senkinek sem tűnt fel az „utasítás” kifejezés, csak három hónappal később. A hét kérdésből három ment át az alkotmánybíróági szűrőn. Véglegesen fennakadt a kormánytagok költségvetési hiányért viselt felelősségét és a nyugdíjasok munkavállalását feszegető népszavazási kérdés. 2007. június 5-én három kérdés került ismét elénk: a vizitdíj, a kórházi napidíj és a képzési hozzájárulás. A három kérdésből kettőt a benyújtó pártok úgy egészítettek ki, hogy a vizitdíj és a kórházi napidíj a referendumot követő év január 1-jétől szűnne meg. Megsemmisítettük az OVB mindhárom határozatát, és úgy foglaltunk állást, hogy a kérdések népszavazásra bocsáthatóak. Október 17-én helybenhagytuk az OVB azon határozatait, amelyek hitelesítették a három kérdést, majd 2008. január 23-án a népszavazást elrendelő országgyűlési határozatot is.

2008. március 9-én rendezték meg a népszavazást a vizitdíjról, a kórházi napidíjról és a képzési hozzájárulásról. Mindhárom kérdésben az igenek győztek. A kritikusok ismét önöknek estek. És ekkor egy szokatlan eszközhöz nyúltak: 2008. március 11-én az Alkotmánybíróság testülete állásfoglalást tett közzé.

➤ A valamennyi alkotmánybíró által aláírt közlemény szó szerint így szól: „Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint sérti az alkotmányos szervek demokratikus együttműködését, hogyha az Alkotmánybíróság szakmai felkészültségét és a politikai pártoktól való függetlenségét bármely döntése kapcsán más, közhatalmat gyakorló szervek kétségbe vonják. Az Alkotmánybíróságon belüli szakmai vitákban elhangzott, a többségi határozatokban, párhuzamos indokolásokban és különvéleményekben megjelenő különböző szakmai álláspontok nem adhatnak alapot sem az Alkotmánybíróság szakmai hozzáértésének, sem a politikai pártoktól való függetlenségének megkérdőjelezésére. Az Alkotmánybíróság különösen súlyosnak tartja, ha alkotmányos szervek vezetői és tagjai tesznek rendszeresen olyan nyilatkozatot, melyben a testületnek az alkotmányos jogállam melletti elkötelezettségét és pártatlanságát a politikai nyilvánosság előtt vitatják. Természetesen mindenkinek jogában áll, hogy szakmai és egyéb fórumokon véleményt nyilvánítson az Alkotmánybíróság döntéseiről, azt azonban a testület elfogadhatatlannak tartja, hogy ennek során hozzáértését és függetlenségét kétségbe vonják a politikai szervezetek vezetői pusztán azért, mert az Alkotmánybíróság valamely döntése nem felel meg politikai elvárásainak. Az alkotmányos demokrácia jogi kultúráját sérti és veszélyezteti, hogyha az elhangzott kijelentéseknek nem az alkotmányos rendelkezések és a jogszabályok a kiindulópontjai, nem

ezekre támaszkodnak, illetve az Alkotmánybíróság határozatait és ezek indokolását nem híven adják vissza. Az Alkotmánybíróság feladata az alkotmány és az alkotmányos jogok védelme. A politikai jogok esetében ez azt jelenti, hogy az Alkotmánybíróságnak kötelessége az alkotmányos politikai jog érvényesülésének biztosítása. Az Alkotmánybíróság ezt a feladatát a hatályos alkotmányi rendelkezések és jogszabályok alapján végzi, függetlenül az alkotmányos politikai jogokkal élni kívánók politikai szándékától. Az Alkotmánybíróság a népszavazási kérdésekkel kapcsolatban kizárólag azt vizsgálja, hogy az adott kérdésben alkotmányosan – az alkotmány és a hatályos jogszabályok alapján – megengedhető-e a népszavazás. Döntése semmiképpen sem értékelhető magának a kérdésnek a támogatásaként vagy elutasításaként.”

POLITIKUSOK KERESZTTÜZÉBEN

„Az Alkotmánybíróságnak van igazi felelőssége énszerintem ebben a kérdésben, hiszen a populizmusnak, a politikai populizmusnak engedett teret azzal, amikor szerintem egy nyilvánvalóan alkotmányosan nem védhető kérdést átengedett ezen a szűrőn, és erről népszavazást lehet tartani. (...) Szándékról nem beszélnek, hát messzire vinne ez a történet egyébként, hogy hogyan kell egy intézmény függetlenségét, valódi függetlenségét biztosítani.” (Magyar Bálint, a Miniszterelnöki Hivatal szabad demokrata politikai államtitkára 2008. március 4-én az ATV-ben)

„Felelős polgári demokráciában olyan kérdést feltenni a választóknak, hogy szeretnél-e valamilyen közszolgáltatásért kevesebbet fizetni, szeretnél-e adót, járulékot csökkenteni, szeretnél-e a saját egyéni életedhez igazítani közvetlenül a nemzet költségvetését, ilyet nem szabad csinálni. (...) Érttem az Alkotmánybíróság döntését, és tudomásul veszem. Hadd legyen ez a második, amire most először, nem tudom, hogy utoljára-e, de mindenképpen először azt mondom, hibának gondolom, nem értek vele egyet. Nagyon sokat árt Magyarországnak, ha lehet lényegében költségvetési tételekről szavazni.” (Gyurcsány Ferenc miniszterelnök 2008. március 10-én az Országgyűlésben)

„Az Alkotmánybíróság referendumot engedélyező döntése lejáratja a népszavazás intézményét.” (Kóka János, az SZDSZ elnöke 2008. március 10-én egy sajtótájékoztatón)

„Azt gondolom, hogy a magyar Alkotmánybíróságot és személy szerint az Alkotmánybíróság elnökét nagyon súlyos felelősség terheli. (...) Az Alkotmánybíróságnak súlyos felelőssége van azért, hogy az ország bizonyos értelemben kormányozhatatlanná vált ezzel az alkotmánybíróági döntéssel.” (Bauer Tamás közgazdász, volt szabad demokrata országgyűlési képviselő 2008. március 11-én a Klubrádióban)

„Az egy gyalázat, amit az Alkotmánybíróság művelt ebben az ügyben. (...) Ezért döbbenetes az Alkotmánybíróságnak a szerepe. Éppen itt, az önk rádiójában hallom azt a közleményt, amivel az Alkotmánybíróság visszautasítja a miniszterelnök kritikáját, ráadásul egyetlen érvelést nem hoz föl azonkívül, hogy higgyék el, hogy ők szakmailag is meg politikailag is tökéletesen felkészültek, illetve függetlenek. Csak éppen a döntéseik pont az ellenkezőjét bizonyítják.” (Békesi László közgazdász, volt szocialista pénzügyminiszter 2008. március 12-én a Klubrádióban)

Kemény szavak. A népszavazási kezdeményezések megítélésében gyakran eltért az Alkotmánybíróság és az OVB álláspontja is. Lehet ezt presztízsharcnak nevezni?

➤ Nem. Az Alkotmánybíróság és az Országos Választási Bizottság között nincs presztízsharc. Mindkét szerv független, önálló döntéshozó testület, amely ugyanazt a tizenhét alkotmányossági tilalmat, valamint az egyértelműséget és a burkolt alkotmánymódosítást vizsgálja egy-egy népszavazási kezdeményezésben, ugyanúgy testületi vitát folytat és egyhangú vagy megosztott többségi döntést hoz. Vagyis az első és a másodfok közötti döntéshozói viszonyról van szó, amely tisztán jogorvoslati-eljárási, nem pedig hatalmi viszony. Ebben a kérdésben a különböző jogszabályok – így a választási eljárásról, illetve az Alkotmánybíróságról szóló törvény is – teljesen egyértelműen fogalmazznak.

Sokaknak mégis megütötte a fülét, hogy az Alkotmánybíróság nemcsak megsemmisíti az OVB határozatát, hanem új eljárásra is utasítja. Ez az „utasítás” többeknél kiverte a biztosítékot.

➤ Pedig ez maga a biztosíték. Az Alkotmánybíróságnak nincs joga megváltoztatni az OVB döntését, hanem „csak” új eljárásra utasítja, ha azt megsemmisítette. Ezzel a megoldással több szinten, több szerv bírálja el az adott kérdést, ami az igazságos döntést segíti elő. Az új eljárásra utasítás egyébként eljárási értelemben vett kötelezés, és nem parancs.

Az Alkotmánybíróság döntéseit különösen akkor szokták vitatni, ha a jogkövető állampolgárnak úgy tűnik, hogy az alkotmánybírák nem az alaptörvényt értelmezik, hanem – esetleg a „láthatatlan” alkotmányra hivatkozva – kiegészítik azt. Például a köztársasági elnök kitüntetés-adományozási jogköréről egyetlen mondat van az alkotmányban, és ebből kiindulva mégis terjedelmes határozatot hoztak.

➤ Meggyőződésem szerint egyetlen alkalommal sem léptük túl a hatáskörünket, mert az alkotmányértelmezés nem azt jelenti, hogy áttanulmányozzuk az alaptörvényt, majd más szavakkal visszaadjuk azt, amit olvastunk. A mi feladatunk az volt, hogy kibontsuk az alkotmány tartalmát, miközben nem szakadhattunk el tőle. A „láthatatlan” alkotmány az én alkotmánybíróági tagságom alatt egyébként szóba sem került, de a fogalom előtte is csak Sólyom László volt alkotmánybíróági elnöknek a halálbüntetés eltörléséről szóló határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában szerepelt. Kétségtelen, hogy szemléletessége okán bekerült a köztudatba, ám az Alkotmánybíróság egyetlenegy határozatában sem

hivatkozott erre. Ami a köztársasági elnök kitüntetés-adományozási jogkörével kapcsolatos határozatot illeti, abban többször is hangsúlyoztuk, hogy nem valamiféle alaptörvényen túli mércét szabtuk, amikor az alkotmányos érték fogalmát mint a kitüntetések adományozásánál mérlegelendő szempontrendszer meghatároztuk, hanem azt a normaszövegben világosan meghatározott általános értékekből vezettük le. Hadd utaljak arra, hogy az alkotmányban nevesített és védett „emberi méltóság” értékét tulajdoni határozatában értelmezte az Alkotmánybíróság, így például a halálbüntetést alkotmányellenesnek minősítő – terjedelmes, több párhuzamos indokolással kiegészített – alaphatározatában. Az értékek értelmezése valóban bonyolult feladat.

Az Alkotmánybíróság teljes ülése 2007 májusában a köztársasági elnök kitüntetés-adományozási jogkörével kapcsolatos alkotmányértelmezési határozattervezetet tárgyalja
(Fotó: Demecs Zsolt)

A határozathoz csatolt egyik különvélemény szerint a kitüntetés-adományozásról nem lehetett volna alkotmányértelmezéssel dönteni, hanem az elnöki jogkört kellene törvényben szabályozni. Már többször kiderült, hogy „lyukas” az alkotmány, és több kétharmados törvényt is ideje lenne újragondolni.

➤ A határozatban kimondtuk azt is, hogy a jogalkotót alkotmányos mulasztás terheli, mert egy sor részletkérdést nem szabályozott. Az Országgyűlés dolga megszüntetni a joghézagokat és a szabályozásban rejlő ellentmondásokat. Egyébként egyetértek az- zal, hogy számos jogszabály fölött eljárt az idő, esetleg a rendszerváltás körüli sietség okán maradtak szabályozatlan kérdések még az alapvető alkotmányos jogokkal kapcsolatban is. Az Alkotmánybíróság azonban mindössze annyit tehet, hogy – ha beadvány érkezik vagy hivatalból jár el – rámutat az esetleges alkot-

mánysértő mulasztásra. Ez ösztönzést jelent a jogalkotó számára, hogy miként kellene módosítani az adott törvényt, de ennél nincs több lehetősége.

A kritikusok elsősorban nem is a határozat tartalmát, hanem annak időzítését kifogásolták. Egyes vélemények szerint az Alkotmánybíróság Horn Gyula 75. születésnapjához közeli időpontra időzítette a határozat kihirdetését.

➤ Ez durva csúsztatás. Az Alkotmánybíróság nem szándékosan időzítette döntését Horn Gyula közelgő születésnapjára. A testület 2006 nyara óta dolgozott az államfő indítványán. Az első előadó alkotmánybíró öt határozattervezet is kidolgozott, többször nekifutottunk a döntésnek, de patthelyzet alakult ki az alkotmánybírók között. Ebben semmi rendkívüli nincs: tizenegy ember éles vitákat folytatva halad előre, és a határozatot akkor hozzák meg, amikor az kiérlelődik. Május 21-én tárgyaltuk új előadó alkotmánybíró előterjesztésében a tervezetet, majd június 4-én és 18-án is. Ekkorra gyakorlatilag tisztázódtak a kérdések, és így farthatóvá vált év eleji ígéretem, hogy még a nyári ítélezési szünetig meghozzuk a határozatot. Aztán június 21-én a Magyar Távirati Iroda hírül adta, hogy a miniszterelnök levélben azt javasolta a köztársasági elnöknek, hogy tüntesse ki Horn Gyulát 75. születésnapja alkalmából. Erre az államfő még aznap közölte, hogy megvárja az Alkotmánybíróság döntését. Ha a testület akkor félretolja a kész határozattervezetet, és nem hoz döntést, akkor azért bírálták volna. A munka azért is húzódtott el, mert egymástól eltérő vélemények voltak, különvélemények jelentek meg, és még a kihirdetés reggelén is dolgoztunk az indokoláson.

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYOS ÉRTÉKRENDJE

(...) A köztársasági elnöknek az alkotmányban meghatározott kizárólagos adományozási hatásköre tartalmi, érdemi döntési jogot foglal magában, amely a Magyar Köztársaság alkotmányos értékrendjének érvényre juttatásán, illetve az alkotmányos értékrendet sértő előterjesztések elfogadásának megtagadásán keresztül fejeződik ki. A Magyar Köztársaság alkotmányos értékrendjébe ütköző kizárólagos előterjesztés kapcsán a köztársasági elnök joga, hogy – indokai közlésével – az előterjesztést ne írja alá, a kizárólagos adományozását megtagadja. A kizárólagos adományozás, illetve -viselés engedélyezésének megtagadása ebben az esetben a Magyar Köztársaság alkotmányos értékrendjének a védelmét szolgálja. (...)

Az Alkotmánybíróság vizsgálta azt a kérdést is, hogy a köztársasági elnököt – az alkotmány 31/A. § (1) bekezdés j) pontjában foglalt kizárólagos adományozási jogkör gyakorlása során – megillető érdemi döntés alkotmányos mércéjeként szolgáló Magyar Köztársaság alkotmányos értékrendjét milyen tartalmi elemek alkotják.

A Magyar Köztársaság alkotmányos értékrendje az alkotmányban normatív módon meghatározott elsődleges (alapvető) értékekből, az alkotmány normatív rendelkezéseiből értelmezéssel megállapított alkotmányos elvekből és értékekből (leszármaztatott értékek), valamint az egyes jogági kódexekben (törvényekben és egyéb jogszabályokban), így az állami kizárólagos adományozására vonatkozó törvényekben és egyéb jogszabályi rendelkezésekben megjelenő – az alkotmány elsődleges és leszármaztatott értékrendjét kifejező (azt közvetítő) – további értékekből áll. Ezek az értékek az Alkotmánybíróság értelmezéseiben (határozataiban), és végső soron az egész alkotmányos kultúrában jelen vannak.

Az alkotmányban foglalt elsődleges és leszármaztatott értékek egy hierarchikus értékrendet alkotnak, a normatív formában megjelenő elsődleges értékekből – az Alkotmánybíróság irányadó gyakorlatának megfelelően – többféle leszármaztatott alkotmányos érték (elv) vezethető le.

Az alkotmányban foglalt hierarchikus értékrend „csúcán” az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt, emberi élethez és méltósághoz való alapjog helyezkedik el, amely számos további alkotmányos alapjog alapja és forrása, az alkotmányos alapjogok egyik „anyajoga”. Az emberi élethez való alkotmányos alapjog abszolút (korlátozhatatlan) voltából fakad a halálbüntetés (alkotmányos) tilalma. [23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990, 88.]

Az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt, emberi élethez és méltósághoz való jogból levezetett, az egyént megillető önrendelkezési jog számos további, az alkotmány XII. fejezetében szabályozott alapvető alkotmányos joghoz (értékhez) köthető. Ide sorolható – többek között – a véleménynyilvánítás szabadsága [alkotmány 61. § (1) bekezdés], a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága [alkotmány 60. § (1) bekezdés], a jó hírnévhez, a magánlakás sérthetetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog [alkotmány 59. § (1) bekezdés].

Az említett alkotmányos alapjogok (értékek) esetében az alkotmány maga határozza meg a cél-értékeket, és többnyire minősített többséggel megalkotott törvények tartalmazzák az alkotmányban meghatározott célértékekhez kötődő (azt kiteljesítő, tartalmilag kibontó) eszközértékeket. (...)

Az alkotmány 77. § (2) bekezdése értelmében az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok mindenkre egyaránt kötelezőek.

Ebből következően az alkotmány normatív rendelkezései, az abban megjelenő alkotmányos értékek és ezen keresztül az alkotmányos értékrend mindenkre – így a köztársasági elnökre is – kötelező. (...)

(Magyar Közlöny, 2007. évi 87. szám, 6520–6535.)

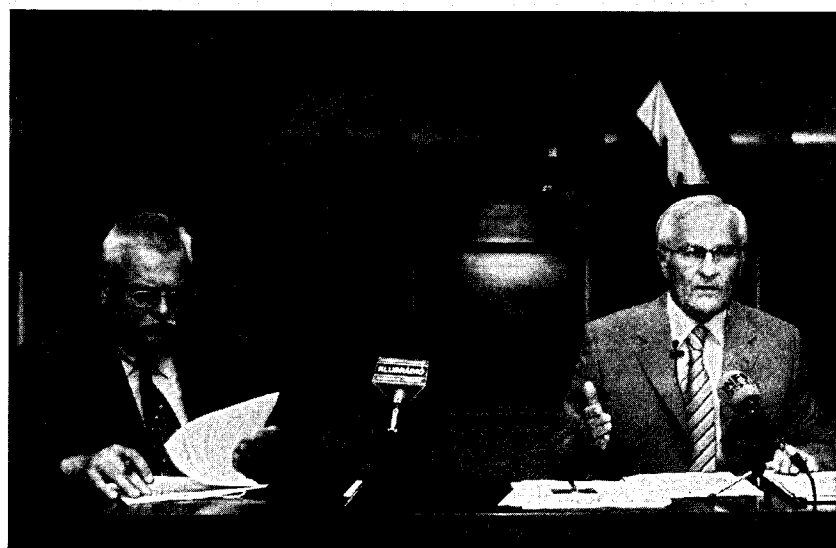
*Az ön elnöksége idején sorra estek ki a jogi csontvázak a szék-
rényből: kiderült például, hogy súlyos gondok vannak a gyüleke-
zési joggal és a pártfinanszírozással is.*

➤ Valóban akadtak ilyen csontvázak, amelyek figyelmeztettek, hogy nemcsak az alkotmány, hanem a rendszerváltó törvények is megértek egy alapos felülvizsgálatra. Egyre nehezebben alkalmazható a gyülekezési törvény vagy a nem létező párttörvény. Ma politikai szervezetet az egyesülési törvény alapján lehet alakítani. Pártalapításhoz kell egy nyilatkozat is, nevezetesen hogy a pártok gazdálkodásáról szóló külön törvény rendelkezéseinek is aláveti magát a szervezet. Arról viszont semmi nem rendelkezik, hogy a pártok alkotmányos működését mely szerv jogosult kont-

rollálni, mert a bíróság csak konkrét jogszabálysértés esetén léphet fel. Másutt az alkotmányossági ellenőrzést – ahol léteznek – az alkotmánybíróságok látják el.

Mire a legbüszkébb elnöki korszakából?

➤ Elnökként egyik feladatomban tartottam az Alkotmánybíróságon bevált működési rend és szabályok megőrzését, a bírók szakmai döntési szabadságának maximális tiszteletét, a bírói törzskarok „autonómiájának” elismerését. Úgy gondoltam, hogy az Alkotmánybíróságnak racionális és hatékony munkaszervezetként kell működnie. 2006-ban és 2007-ben is rekordot döntöttünk: a testület korábban sohasem hozott annyi döntést, mint akkor. A szervezetre vonatkozó szabályozás korábban rendkívül hiányos volt, alapkérdések nem voltak tisztázva. Sikertült elérni, hogy az Országgyűlés módosítsa a köztisztviselők jogállásáról szóló törvényt; meghatározva, hogy a munkáltatói jogokat az Alkotmánybíróság elnöke gyakorolja a munkatársak felett. A törvénymódosítással lehetővé vált, hogy az új alkotmánybírók megválaszthassák saját munkatársaikat. Számos belső szabályzat is elkészült, így az egyik legnagyobb hiány, a szervezeti és működési szabályzat, az ügyviteli szabályzat. Módosult a beléptetési rend, az utazási szabályzat. Büszke vagyok arra, hogy a „nyitott Alkotmánybíróság” jegyében az elnökségem idején évkönyveket adtunk ki, sajtótájékoztatókat tartottunk, az interneten rengeteg közérdekű adatot tettünk hozzáférhetővé, köztük naprakészen a határozatainkat, de a beérkezett indítványokat is. A közszférát érintő költségvetési megszorítások

Paczolay Péter helyettes elnök és Bihari Mihály elnök 2007. június 5-én sajtótájékoztatót tart a vizitdíjra, a kórházi napidíjra és a képzési hozzájárulásra vonatkozó népszavazási kezdeményezés ügyében hozott alkotmánybírósági határozatról (Fotó: Demecs Zsolt)

azonban az Alkotmánybíróság Hivatalát is elérték. A 2007-es költségvetési törvény a bérkeretet 64,3 millió forinttal, a létszámot tíz százalékkal mérsékelte. Az elvont bérkeret nagysága miatt az alkotmánybírák döntés-előkészítő munkáját közvetlenül segítő jogász munkatársak számát negyedével kellett csökkenteni.

Mi az, amit ma is nagyon hiányol?

➤ Még mindig nem született meg az új alkotmánybírósági törvény, és ezért az Alkotmánybíróság ügyrendjét csak saját határozata tartalmazza. Emiatt támadják a testület döntéseit, kétségbe vonva azok legitimitását.

Mit gondol arról, hogy egyes vélemények szerint megbízatásuk vége felé helyezkednek az alkotmánybírák, és mandátumuk meghosszabbítására játszanak?

➤ A bírák nem pártok képviselői. A szakmailag nem meggyőző, „pártos” álláspontot leszavaznák. A közvélemény és a sajtó nagy része a kormánypárti vagy ellenzéki politikai besorolás és gondolkodás rabja. Ezen a szemüvegen keresztül nézi és ítéli meg az Alkotmánybíróság döntéseit. Szerintem félrevezetően.

Paczolay Péter, az Alkotmánybíróság elnöke az alkotmánybíró-jelölés kudarca kapcsán 2009 végén azt nyilatkozta a Magyar Távirati Irodának, hogy „Bihari Mihály újrjelölésén állt meg ez a folyamat”, mivel a Fidesz és a KDNP ismét őt jelölte volna, de az MSZP soraiban a javaslat a legmerekvebb elutasításba ütközött. Az elnök az elődje elleni „sajátos bosszúhadjárat másik dimenziójának” nevezte, hogy bár eddig valamennyi alkotmánybíró kivétel nélkül megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrendjét, Bihari Mihálytól ezt a kormány megtagadta.

➤ Ugyanez történt kiváló kollégámmal, Kukorelli Istvánnal is.

Szine napra pontosan két év után, 2010 júliusában a kétharmados parlamenti többség újrjelölte alkotmánybírónak. Érzett elégtételt?

➤ Igen, éreztem, mégpedig szakmai és erkölcsi szempontból is. Szakmai szempontból azért, mert szerintem kitanultam az alkotmánybírói szakmát, ami magas elméleti felkészültséget és az alkotmánybírósági precedensjog elmélyült ismeretét igényli. Bírói működésem során – az eddigi bírók közül – a legtöbb döntést terjesztettem a testület elé, és lett belőle határozat vagy végzés. Egészen pontosan négyszáztizenegy döntésnek voltam előterjesztője. Az általam előkészített határozatok közül negyven-ötven beépült

az alkotmánybírósági precedensjogba, rendszeresen hivatkoznak rájuk a későbbi alkotmánybírósági döntésekben, tankönyvekben tanítják. Másrészt erkölcsi szempontból is elégtételt éreztem, mert tiszta lelkiismerettel, legjobb szakmai tudásom szerint terjesztetem elő határozattervezeteimet, írtam különvéleményeket, párhuzamos indoklásokat mások által előterjesztett határozatokhoz. Soha nem gondoltam, hogy az én álláspontomat vitató vagy avval ellentétesen szavazó bírótársaim politikai vagy más befolyásolás alatt döntöttek úgy, ahogy. Szakmai alapon minden bírói döntése vagy érvelése – ahogy az enyémé is – vitatható, erkölcsi alapon azonban nem. Márpedig Kukorelli bírótársammal együtt szakmai-erkölcsi tisztességünket vonták kétségbe olyan magas pozícióban levő személyek, akik megakadályozták, hogy kilencéves munkánkat annak megfelelő kitüntetéssel ismerjék el, amit egyébként addig minden bírótársunk megkapott. Mindezek után jó szívvel dolgozom tovább a magyar alkotmányos rend és az alkotmány védelme érdekében. Nagy megtiszteltetés számomra az alkotmány érvényesülésén örködni.

Minden kritika és fenntartás ellenére az Alkotmánybíróság még mindig az a szervezet, amelyben az emberek megbíznak. Miért?

➤ Ennek van egy negatív és egy pozitív magyarázata. Az állami szervekből és a pártokból kiábrándult emberek egy tőlük távol eső és végső igazságot osztó szervezetben bíznak, amely a sorsukat jobbá teszi. Ilyen szociálpszichológiai várakozás minden országban van. Nálunk ilyen volt régen a Kádár-titkárság. Ez a negatív magyarázat. A pozitív az, hogy az Alkotmánybíróság sok olyan döntést hozott, amelyek eltérő társadalmi vagy politikai megítélést váltottak ugyan ki, de a döntés végül lezárta, nyugvópontra vitte, megszüntette a konfliktust, és a társadalom túlnyomó többsége elfogadta azt.

A 2010-es választások után megkezdődött az új alkotmány előkészítése. Szükség van-e teljesen új alaptörvényre?

➤ Szerintem nincs alkotmányozási szükséghelyzet, de lehet a jelenleginél jobb alkotmányt készíteni. Szükséghelyzetről akkor beszélhetnénk, ha az államszervezet egésze vagy annak valamely alrendszere – például a kormány vagy az igazságszolgáltatás – működésképtelennek bizonyulna. De hozzá kellene nyúlni az alkotmányhoz akkor is, ha a társadalomban vagy a gazdasági életben mutatkoznának súlyos, az alaptörvényre visszavezethető zavarok. Miután ilyenek nincsenek, a politikai erőket sem kényszeríti semmi, hogy lépjenek. Magam is egyetértek viszont azzal az

állásponttal, hogy a változások egy új alkotmányban ölthetnének testet. Először is az alaptörvény szerkezetét kellene rendbe tenni, mert annak a klasszikus alkotmányozási tárgykörökkel kellene kezdődnie: ilyen az állam, annak területe és lakossága. E körben szerepelhetne többek között a szuverenitásnak az EU-csatlakozás után csaknem értelmezhetetlenül szabályozott kérdése, az állampolgárság ügye vagy a határon túli magyarokért viselt felelősség jelenleginél konkrétabb megfogalmazása. Ezt követhetné az emberi jogokról szóló fejezet – amely rögzíthetné az államnak az alkotmányos alapjogok érvényesítésével kapcsolatos feladatait is –, majd az állam szervezetét meghatározó rész. Van számos bevált fejezet, de akadnak igen rossz szabályok és nagy hiányosságok is. Tisztábban kellene megfogalmazni az alkotmány értékrendszerét, amire ma – sok esetben – csak következtethetünk. Az alkotmányos alapértékek hierarchiáját és kollízióját, egymás korlátozásának mértékét is világossá kellene tenni. Igen kényes kérdés többek között a véleménynyilvánítás szabadsága és az emberi méltóság egymáshoz való viszonya. Az abszolút értéknek tekintett emberi méltóság deklarálásán túl ki kellene bontani, mit jelent az egyén, mit a közösség méltóságának sérthetlensége, és ezzel összefüggésben kellene tisztázni a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozhatóságát. Erre már csak azért is szükség lenne, hogy az alkotmányos alapjogok között mára kialakult kollíziót ne a Büntető törvénykönyv keretében próbálják meg feloldani. Lényegesen pontosabban kellene szabályozni a köztársasági elnök jogkörét, illetve a parlamenthez való viszonyát is. Az Országgyűlés feloszlításának és működési rendjének szabályai ugyancsak alapos átdolgozásra szorulnak. Ide sorolható az ülésrend vagy a parlamenti bizottságok szerepe. Ez utóbbi különösen neuralgikus pont, mert még a testület előtti megjelenés rendje sem tisztázott, így egy meghallgatáson csak az vesz részt, aki akar, a távolmaradást pedig nem lehet szankcionálni. Ez így a parlament szuverenitásának és a képviselői demokráciának a megcsúfolása. Bővíteni lehetne a Magyar Nemzeti Bankról vagy az állami pénzügyekről szóló rendelkezések körét, de gondolkodni lehetne az Állami Számvevőszék szerepéről, ellenőrzési jogosítványainak erősítéséről, sőt a kormány gazdálkodással kapcsolatos mozgásterének kiterjesztéséről is. Súlyos gondok vannak az összeférhetetlenség szabályaival is, hiszen elképzelhetetlen, hogy egy parlamenti képviselő, aki egyben bizottsági tag is, polgármesterként teljes értékű munkát végezzen például egy fővárosi kerületben vagy egy százszázalékos megyei városban.

Az alkotmánybírósági határozatok végrehajtását sem lehet ma kikényszeríteni.

➤ Valóban ez is probléma. Azt hiszem, erre megoldást jelentene, ha bevezetnék és szigorúan érvényesítenék is a közjogi felelősséget. Absztrakt módon ez ma is létezik, ám egy alkotmányos mulasztásnak ma nincs semmilyen kézzelfogható következménye. Vagyis: meg kellene keresni azokat a lehetséges szankciókat, amelyeket például akkor alkalmazhatnának, ha valaki nem tesz eleget közjogi kötelezettségének, például az Alkotmánybíróság felhívására nem alkot meg bizonyos jogszabályokat. Elképesztő, de volt olyan időszak, amikor a parlament 24 mulasztásos alkotmánysértésben volt, és akkor az alkotmánybírák egymás között gondolkodtak is azon, hogy milyen „büntetéseket” lehetne alkalmazni. Nem könnyű, de meggyőződésem szerint lehetne találni megfelelő eszközöket, és egy későbbi alkotmányozás során ez is egy végiggondolandó, szép feladat. Ilyen következmény lehet például az intézkedést elmulasztó szervezet első emberének lemondatása, az adott szervezet működésének a felfüggesztése. Azért annyit meg kell jegyezni, hogy miközben igen sok fontos jogszabály nem születik meg, elképesztő mennyiségű felesleges törvényt hoznak. Azt gondolom, a parlamenti váltogazdálkodáshoz alkalmazkodó, ciklusokon túlmutató és határozottabb jogalkotási koncepcióra lenne szükség. Szerintem gondot jelent, hogy a központi közigazgatásból hiányoznak a jól képzett kodifikátorok, akik adott esetben azt is eldönthetnék, hogy mikor kell a törvények helyett alacsonyabb szintű jogszabályokat alkotni.

Felkészületlen politikusok olykor felelőtlen ötleteiből a legjobb szakemberek sem tudnának tisztességes jogszabályokat szerkeszteni.

➤ Én nem tartom a politikusokat sem felkészületlennek, sem felelőtlennek. Magam a politikáról, a pártokról és azok meghatározó személyiségeiről sokkal jobb véleménnyel vagyok, és csak kelő tisztelettel tudok beszélni róluk. Nem azért, mert valaha én is közéjük tartoztam, hanem mert úgy vélem, hogy a mai magyar közélet egyik legnagyobb gondja a kölcsönös gyűlölködés. A másik pedig az, hogy az állami intézményeknek és a politika szereplőinek igencsak megfogyatkozott a tekintélye, sőt kifejezett tekintély- és értékrombolás tapasztalható. Nem jó, ha a kiélezett politikai versengés az alkotmányos intézmények, a legitim szervezetek, a politikai ellenfelek lejáratásába, dühödt támadásába csap át. Ez az amúgy is nehezen épülő demokratikus politikai kultúrát rombolja. Az alkotmányos intézmények tisztelete és a politikai ellenfelek tolerálása nélkül nem működik a demokrácia.

18. FEJEZET

MINERVA BAGLYAI

Két évtized telt el a rendszerváltás óta. Sokan nagyot csalódtak benne.

➤ Több tízezer ember aktív és néhány százezer ember passzív közreműködésével sikerült a rendszerváltás, amely – megítélésem szerint – az egyik legfontosabb tett volt a magyar történelemben a második világháború után. Azt sem szabad elfelejteni, hogy nem csak a politikai szférában történtek lényeges és alapvető változások. Már 1988-ban elfogadták azt a törvényt, amely lehetővé tette, hogy az állami vállalatokból, negyven esztendő után, korlátolt felelősségű társaságok vagy részvénytársaságok jölessenek létre. 1990 után fölgyorsult a gazdasági rendszerváltás. Csakhogy a politikai vezető csoportoknak semmiféle koncepciójuk nem volt a gazdasági élet átalakításának irányairól. A szlovének sokkal óvatosabbak voltak, éppen ezért ők tudták a gazdaságukat leginkább megrázkódtatás nélkül a piacgazdaságba átvezetni. Mi gyorsítottuk, gyorsítottuk, sőt még tovább gyorsítottuk ezt a folyamatot, és ebből adódott egy csomó „káros következmény”. Olyan következmények, amelyeket lassú tempó esetén el is lehetett volna kerülni. Az embereket a rendszerváltásban a tulajdonosi rendszer megváltozása, a gazdasági és ezzel összefüggésben a munka világának az átalakulása, a szociális szférának, az egészségügyi és az oktatási rendszernek az átalakulása rázta meg. 1990 és 1994 között a négy és fél millió munkahelyből több mint egymillió szűnt meg. Ez az, ami megrázkódtatásszerűen érintette, elhúzódozó hatásaiban érinti még ma is az embereket. Erre rakódott rá az elmúlt évek nagyon rossz gazdaság- és társadalompolitikája.

Vannak, akik azt mondják, hogy a válságok törvényszerűen jöttek.

➤ A politikai-hatalmi viszonyokból és az alkotmányos rendszerváltásból nem következett szükségszerűen a munkanélküliség ilyen mérete, a külföldi tőke ilyen méretű eluralkodása a magyar

gazdasági életben. És nem volt törvényszerű a magyar közép gazdaságok tönkremenetele sem.

Mindezekért ki a felelős?

➤ A politikai elit. Nem külső nemzetközi vagy belső történelmi kényszerek szűkítették le a magyar politikai elit mozgásterét, hanem a doktriner célkitűzések és az azokhoz való merev ragaszkodás. Magyarán mondva: a mindenáron piacosítás elve, a „minden rossz, ami a szocializmusban létrejött” felfogás, mindennek a tagadása, az, hogy megfordítjuk holnapra az egész világot, csak most nem az internacionálé alapján a kapitalizmusból a kommunizmusba, hanem fordítva. Miközben nem vettek tudomást arról, legfeljebb a választási kampányok időszakában, hogy itt tízmillió ember él. 1990 után az egymást követő kormányok politikájában az egyik súlyos hiba követte a másikat: szétverték az agráriumot, az életképes térségeket, az állami gazdaságokat, teljesen kiárusították az élelmiszeripart. Vagy ahogy általában a privatizáció lezajlott, tulajdonképpen mindegyik kormány ideje alatt – nemcsak a szocialista, hanem az első Orbán-kormány időszakában is –, ezek nagyon súlyos hibák, és súlyos hibákkal terhelt évek voltak. Nem annyira a politikai rendszer kialakításában követtek el hibákat, mint inkább a gazdasági és tulajdoni rendszer átalakításában, amely a társadalmi szerkezet mélyreható átalakulásához, nagyfokú munkanélküliséghez és elszegényedéshez vezetett.

Utat tévesztettünk?

➤ Korábban szoltam róla, hogy a lakiteleki sátorban azzal az Ady-verssorral indítottam az előadásomat, amit Szekfű Gyula az akkori *Magyar Nemzet*-ben megjelent cikksorozatának címéül is választott: „valahol utat veszítettünk...” De volt még egy, sokszor és ott Lakiteleken is idézett, fontosnak szánt mondatom. Eötvös József az 1847-ben megjelent *Reform* című röpiratában fogalmazta meg találóan a lényegét: minden reform első lépése a jelen helyzet tökéletes ismeretén alapszik.

Néhány esztendeje kísérletet tett az elmúlt hat évtized történeteinek tudományos számbavételére. A Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok című kötete nehezen elkerülhető buktatókat is rejtett.

➤ Éppen a félreértések elkerülése végett írtam egy viszonylag hosszú bevezetőt, amelyben leszögeztem, hogy hatvan év politikai-hatalmi viszonyait elemzem, ami nem politikatörténet. Mind ez nem zárta ki, hogy ne politikatörténeti anyagokra támaszkod-

jak, hiszen a politikatörténet tudomány. Egyébként az elmúlt tíz-tizenöt év kutatásai rengeteg új dokumentumot hoztak felszínre az elmúlt hatvan év történelméből. Ilyen például a Jelcin-dosszié, amelyből kiderül, hogy Kádár János 1956. november 2-án és 3-án Moszkvában tárgyalt. Erről egész életében csak kétszer beszélt: egyszer Ungváron 1958-ban, hogy „jártam én itt már egyszer”, valamint 1956. november 11-én, amikor az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága megszerveződött a Nádor utcában. De ezek a megnyilatkozások sem voltak nyilvánosak. Vagyis annyi új dokumentumot hozott felszínre a politikatörténet, hogy azokra támaszkodva strukturalista és funkcionalista szemlélettel, aminek őszinte híve vagyok, ma már sokkal többet el tudunk mondani az egymást váltó politikai-hatalmi viszonyokról, mint korábban.

Ezek szerint nem társadalomtörténetet írt.

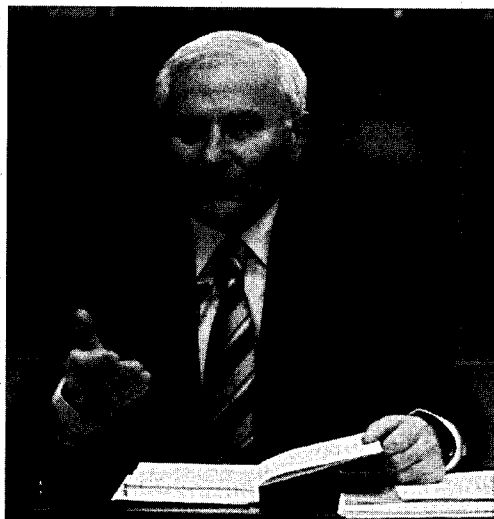
➤ Engem nem a gazdaság- és politikatörténet izgat, hanem a politikai és hatalmi viszonyok változása, egymásutánja, az alternatívák és kényszerek folyamata, amit igyekeztem karakterizálni. Részletes tipológiáját adtam a magyar társadalompolitikai-hatalmi viszonyoknak, beleértve természetesen a rendszerváltást is, ami külön fejezet.

Nincs túlságosan közel a rendszerváltás időszaka?

➤ Dehogyanisnem. Mivel túl közel van hozzánk, és részesei is vagyunk ennek a folyamatnak, a tényleíró módszert részesítettem előnyben, amiben van persze elemzés, de jóval kevesebb a jellemzés. A tudományos munka során mindig komolyan veszem azt a hegei intelmet, ami úgy szól: Minerva baglyai az est leszállta után kezdik meg röptüket. Világos a hasonlat, amelyben Minerva baglya a tudományt jelképezi, és csak akkor kezdheti meg röptét, csak akkor kezdheti elemezni a napi eseményeket, ha már leszállt az este. Természetesen a politológus is hozzászólhat a napi politikai folyamatokhoz, csak tudnia kell, hogy hosszabb időintervallumban annak igazsága teljesen megszűnhet.

Pedig szezonjuk van a politológusoknak. Szinte nincs politikai műsor, amely napi aktualitásokról ne szólaltatna meg egy-két politológust. Sőt, minden oldalnak megvan a maga „független” politikai elemzője. Őn viszont következetesen távol tartja magát ezektől a gyorsreagálású stúdióvitáktól.

➤ Igen, ami nem jelenti azt, hogy ne lenne véleményem. Inkább azt mondom, hogy nem szívesen állnék ki gyorsreagálású véle-

„Minerva baglyai
az est leszállta
után kezdik meg
röptüket”
(Fotó: Demecs
Zsolt)

ménnyel televízióban, rádióban vagy népgyűlésen. Figyelemmel a hegeli intelemre, egy dolgot több szempontból kell megvizsgálni, nem elegendő egy aspektusból, mint ahogy nem elég két eseményt hirtelen megismerni és gyorsan ok-okozati viszonyba állítani.

A médiapolitológusok kezdenek az időjósokhoz hasonlítani.

➤ Mert a várható eseményeket latolgatják. A tudomány nem megy át soha jóslásokba. A közgazdaságtudomány és a meteorológia szigorú, tudományos módszertan alapján feltárt múltbeli és jelenbeli trendeket, kontextusokat elemezve számol a valószínűséggel. A politikatudomány esetében én tartózkodnék ettől, hiszen a politika a váratlanságok eseménye. Még a jó közvélemény-kutatásoknak is korlátozott az érvényességük. A szociológiából megtanultam, hogy az érzelmek, az előítéletek a fa gyökerei, a kialakult személyiség a fa törzse és ágai, míg a vélemény a fa levelei. A szél különböző irányba mozgatja a faleveleket, amelyek aztán egy idő után visszaállnak. A közvélemény-kutató a falevelek mozgását vizsgálja. Olyan közvélemény-kutatásnak azonban nincs semmi értelme, ami egyöntetű, mondjuk nyolcvan százalékos véleményarányt mutat. Mi nek azt kutatni, ami egyébként is könnyen megjósolható? A megosztott közvéleményt érdemes kutatni.

Akkor most jó idők járnak a közvélemény-kutatókra: a politika a végtelenségig megosztja a közvéleményt. Nem agyonpolitizált a mai társadalom?

➤ A világ legpolitikusabb, leginkább agyonpolitizált társadalma a szocializmus volt, amelyben negyven évig éltünk: a politika a csa-

ládtól a munkahelyig, a születéstől a halálig mindenkit elkísért, mert az égvilágon minden létező élethelyzetre politikai elvárásokat írtak elő. A köszönési szabályoktól az öltözködési szokásokig, a munkaversenytől a piros nyakkendőig, a kötelező orosz nyelvoktatástól az irodalom belső világáig minden túldeterminált volt a politika által. Révai József mondta meg, hogy Déry Tibor *Felelet* című regénye azért nem jó – azaz nem felel meg a szocialista realizmus szabályainak –, mert a főhős jelleme a regény végére nem fejlődik annyit, hogy a felvételét kérje a kommunista pártba. Vagy: 1957-ben a Legfelsőbb Bíróság elnöke azt mondta, hogy a jog és az ítélkezés az osztályharc eszköze. És ennek megfelelően is alkalmazták. A szocializmusban semmi más nem hatotta át jobban a társadalmat, mint a politikum. A politika világából indult a rendszerváltás: értelmiségi csoportok fogalmaztak meg új gondolatokat, és bővítették fokozatosan – konfliktusok, félelmek és szankciók közepette – először az elméleti, majd a gyakorlati mozgásteret.

És mi változott? A politikának, a politikumnak ma is „stichje” van.

➤ Pedig miután a rendszerváltás következtében maga a társadalom is új mozgástérbe került, az élet átpolitizáltságának is csökkennie kellett volna. Az, hogy ez nem így ment végbe, abban nagy szerepe van a tradícióknak: Magyarországon a politika már a XIX. század elején „úri huncutságnak” számított. Erről szól Móricz Zsigmond *Rokonok* című regénye, és így válhatott a szocializmus idején félelmetes politika a rendszerváltás után is negatív jelenséggé. Robert Dahl amerikai szociológus elmélete szerint a demokráciában a többség nem vesz részt a politikában, csak az „aktív démosz”: az Egyesült Államokban a választási részvétel általában viszonylag alacsony, 40-50 százalékos, a pártokban a felnőtt lakosság alig három-négy százaléka tevékenykedik.

Ezzel nálunk sincs gond. Az emberek többsége nem kíván politizálni, a választójoggal rendelkező lakosság kétötöde tartósan távol tartja magát a politikai véleménynyilvánítástól.

➤ A demokrácia egyik fő paradoxona a ráhagyó politizálás: ha jól csinálja, akire szavaztunk – ismeri a társadalmat, ezért felelősséggel teszi a dolgát, és viszonylag kielégítő döntéseket hoz –, a polgár nem is akar közvetlenül részt venni a dolgok vitelében, hanem hátrébb húzódik, és ráhagyja a politikacsinálást a politikusokra. Max Weber szerint a politika szaktevékenység, hivatás. Ha tehát az emberek ráhagyják a politikát a hivatásos politikusokra, az még nem egyenlő a demokráciadeficittel. A po-

litikával szembeni kritikai attitűd csak akkor erősödik föl, ha a politikai elit bezárul, elveszíti szociális érzékenységét, elszakad az emberektől, ebből következően nem képes megoldani a nagy problémákat sem.

A politikával szembeni kritikai attitűd különösen 2006 ősze, a nevezetes őszi beszéd kiszivárgása óta erősödött fel.

➤ Magyarország mindig túlpolitizált volt, csak nem a részvétel, hanem a verbalitás szintjén. Babits Mihály azt írja a magyar jellemről, hogy az angolhoz hasonlóan erős realitásérzék és pragmatizmus jellemzi, de a magyaré ún. szemlélődő pragmatizmus. Ha egy kocsí gödörbe fordul, az angolok nekilátnak, hogy kihúzzák, a magyar azonban elkezd beszélni róla: hogyan kellene neki látni. Ehhez járul még egy sajátosságunk, az úgynevezett parasztflegma: elnézzük, hogy kínlódik a szomszéd; elemezzük, hogy kerülhetett ilyen helyzetbe. A magyar család a tévé előtt ülve is folyton politizál: „kapcsold már el!”, „hogyan bírod nézni ezt az alakot?”, és így tovább. Tehát verbálisan túlpolitizált a társadalmunk, de a participáció, a politikában való részvétel igénye alacsony, hiányzik az összefogás vágya és az összetartozás felelőssége is. Csakhogy ennek a ráhagyó politizálásnak az a hátulütője, hogy kevesen vállalják a politikus szerepét. Nem is túl hálás feladat, mert nálunk az emberek mindenhatónak és mindenhez értőnek tartják a politikust: hozzá fordulnak, rajta kérnek számon azt is, ha az ereszt csöppög, vagy arrébb kéne tenni a buszmegállót. James Wolf amerikai politológus-filozófus írja *Túl a tolerancián* című könyvében: az európai ember Istenhez imádkozik; ha bajban van, királyhoz, politikushoz fordul. Az amerikai ilyenkor egyetemet alapít, jelvényt csináltat, és az érintettek megoldják például a környezeti, iskolai problémáikat, jelentősen tehermentesítve ezzel a politikát. Ezzel szemben nálunk a botránypolitizálás, egymás folyamatos „levadászása” ébren tartja, tovább erősíti az emberekben a politikához fűződő negatív attitűdöt. Valakiről rosszat írni szinte kötelező és közérdeklődésre számot tartó ügy, de annak cáfolata már magánügy, amelynek nincs hírértéke. A politikát makroszociológiai folyamatok is alakítják, kollektív érzelmeik, hiedelmek, szimpátiák és gyűlöletek uralják. Nem értek egyet azokkal, akik a politikát negatív színben tüntetik fel, mert természetes, hogy a politika erős döntési és hatalmi jogosítványokkal jár, mint ahogy érvényes rá a kanti kategorikus imperatívusz is: amit nekem szabad, azt másnak is, mint ahogy a másnak szóló tiltás rám is vonatkozik.

Ha valaki Magyarországon egyetemet alapít, jelvényt csináltat vagy bármely más módon át akarja vállalni a politika terheit, inkább gyanús lesz, mint hős.

➤ Ha valaki erre gyógyírnak etikai kódexet javasol, az híján van a szociológiai szemléletnek. Nálunk azért nincs, mert nem alakulhatott ki az a participációs igény, ami például a svájciakra jellemző: ott a felnőtt férfilakosság évszázadok óta rendszeresen összejön, és döntéseket hoz az általa átlátható dimenziókban. Nálunk viszont él a régi megszokás: a politika olyan messze van tőlem, hogy úgysem tudnám befolyásolni. Most, hogy már tudnám, inkább azt latolgatom: vajon megéri-e? Jellemző ránk az a fajta hedonista attitűd, hogy a közösségi szerepvállalás helyett a családban, a hivatásban vagy valamiféle hobbiban éljük ki magunkat. Akiben van politikai érdeklődés, inkább kritizál, és a távolságtartó pragmatizmus alapján a „laissez faire, laissez passer” elvét követi, vagyis ráhagyja a gyakran gyenge képességű politikusokra a politikát. Vannak, akik csalódtak a politikában, gyűlölik azt. Szerintük a politika úgy rossz, ahogy van, a hatalom deformál, mindenki korrumpál, aki a hatalomban van, ott nem is lehet tisztességesnek maradni. Platón csattanósan válaszolta meg a kérdést: „Azok az okos emberek, akik nem vállalnak politikai pozíciókat, megérdemlik, hogy buta emberek uralma alatt éljenek.”

Milyen szerepe van a személyiségnek a politikában?

➤ A személyek és személyiségek hatása rendkívül nagy a nyilvánosság előtt zajló politizálásban, de csak egy határig. Népszerű politikusok sem tudják a népszerűtlen párt esélyeit jelentősen növelni, nem képesek népszerűtlen pártot győzelemre vinni, illetve támogatottságát markánsan javítani. Vice versa: népszerű pártok sem képesek sokáig eltérni népszerűtlen személyek szereplését a párt népszerűségének csökkenése nélkül. Ez pedig növelheti a demokrácia működésébe vetett hitünket.

Az viszont kevésbé, hogy a politikai elitekben folyamatos az el-lenségkép gyártása.

➤ A versengő politikai csoportok ugyanis egymás teljes megsemmisítésére törekednek. A választást történelmi katasztrófaként éli meg a vesztes és történelmi igazságtétalként a győztes oldal. A váltógazdálkodás és annak logikája egy történelmi léptékű innovációs eszköz, hiszen egyetlen kormány sem tudja a saját hibáit kijavítani. Pláne Magyarországon, ahol mindenki ragaszkodik a saját elképzeléseihez, ha beledöglik a társadalom, akkor is. Az elhibázott politikát csak egy másik kormányzó csoport tudja kijaví-

tani. És ez így megy tovább a kormányzati váltógazdálkodás rendszerében.

Az elmúlt években egyre nagyobb teret kapnak a politikai életben a radikálisok. Kedveznek-e a radikalizmusnak a hazai politikai és kulturális hagyományok? És egyáltalán mi a radikalizmus: stílus, világnézet vagy politikai-filozófiai irányzat?

➤ A radikalizmus a politikai szerveződés és a politikai cél elérésének egyik sajátos módja, nevezetesen az, hogy nagyon rövid idő alatt, nagyon gyorsan vagy nagyon mélyrehatóan akar változtatni. A radikalizmus tehát időben és térben gyökeres változtatásokat követel. A radikalizmus a legkülönbébb filozófiai és politikai irányzatokhoz köthet. A legradikálisabb filozófiák a forradalmi eszmék, hiszen ezek gyökeres és rendkívül gyors változásokat helyeznek kilátásba. A radikálisok lényegileg a reformerek és a forradalmárok között helyezkednek el.

A magyar politikatörténetben milyen hagyományai vannak a radikalizmusnak?

➤ A nemzeti radikalizmus a múlt század elején szerveződött meg. Hívei részben forradalmi, részben polgári filozófiai elkötelezettségű radikálisok voltak. Legismertebb képviselőjük Jászi Oszkár volt. Ők külön pártot is alakítottak, és komoly alternatívát nyújtottak. A polgári radikalizmusnak Magyarországon sohasem alakult ki széles tömegbázisa; főként az értelmiségre nézve volt szellemi hatóereje a már említett Jászitól Csécsy Imréig. A polgári radikalizmus különböző átalakulásokon ment keresztül egészen 1948-ig, utána viszont mint politikai irányzat megszűnt hazánkban.

Miközben voltak nálunk másféle radikális mozgalmak is.

➤ Igen. A népi radikalizmus a népi irányzat egyik szárnya volt: a Kovács Imre és Erdei Ferenc nevével fémjelzett vonal, szemben Féja Gézáékkal és másokkal. Volt szélsőjobboldali radikalizmus is, mint amilyenek a pártokba szerveződött nyilaskeresztes mozgalmak. Ezeket erős szociális radikalizmus jellemezte, ez adta a tömegbázisukat. Nagyon éles és radikális fordulatot akartak, sőt azt is megjelölték, hogy a változásokat kikkel szemben kívánják megvalósítani. Ez utóbbiak rendszerint a baloldali pártok által is megjelölt ellenségek – a burzsoázia, a nemzetközi fináncitőke és a kozmopolita oligarchia – voltak.

Van-e helye ma a radikalizmusnak?

➤ Ez sohasem elméleti, hanem tisztán politikai kérdés. Másrészt mindig a társadalmi analízistől függ. Minden politikai erőnek van társadalomképe: milyen a tulajdonviszonyok rendszere, a szociális megosztottság, hol húzódnak a politikai törésvonalak, illetve ezek mennyire mélyek és élesek, mekkora a társadalmi egyenlőtlenség, milyen irányban halad a modernizáció. A társadalmi analízis mindig kritikai. Ha egy politikai erő úgy látja, hogy a fennálló társadalmi viszonyok nem jók, akkor óhatatlanul radikalizálódik. Ma nálunk is az a kérdés, hogy milyen az egyes pártok, politológusok társadalmi analízise. Például megtörtént-e rendszerváltás? Van, aki azt mondja, hogy nem. Mások azt mondják, hogy voltak ugyan nagy változások, de az uralkodó hatalmi elit összetétele továbbra is változatlan maradt. Ezért aztán azt vallják, hogy most kell végrehajtani a rendszerváltást. Ezzel szemben megint mások úgy vélik, hogy megtörtént a rendszerváltás, de az előre eltervezett volt, részben pedig diszfunkciókat hozott létre, amelyeket senki sem akart. Ezért folytatni kell a rendszerváltást, vagy újabbra van szükség. A kérdés az, hogy ez milyen módon történjék. Mihez nem kell hozzányúlni és mihez kell? Ebben élesen megoszlik a pártok véleménye.

Pártok nélkül is lehet radikalizálódni?

➤ Ez a kérdés a konszenzusra törekvő demokrácia intézményével függ össze, ami azt a célt szolgálja, hogy megszelídítse a konfliktusokat. A pártok által felvetett problémák bekerülnek az intézményes tárgyalás folyamatába. Minden demokráciában fennmarad a radikalizmus valamilyen formája. Ugyanakkor a pártok nem vállalnak minden konfliktust. Vagy ha igen, akkor ezt szavazatszerzés céljából teszik.

Mi erősíti a radikalizmust?

➤ Főként a perifériára sodródás. A kisebb pártok, leszakadó csoportok – mint a kilencvenes években az MDF-ből kilépő „piac- és csarnokpárt” vagy a Csurka-féle irányzat – hihetetlenül radikalizálódtak, olyannyira, hogy egy idő után már az MDF-ben látták a legfőbb ellenséget. Ugyanez figyelhető meg a Jobbik esetében is, amely egy idő után már a Fideszben látta és találta meg az első számú riválist. Hasonló folyamatok zajlottak le a baloldalon, például a Munkáspárt politizálásában is, ők viszont a legnagyobb politikai ellenfelüknek az MSZP-t tartják. A Munkáspárt a szocialistákban az árulókat látja, akik a változás helyett a változatlanságot intézményesítették.

Lehet-e ma radikális programmal megnyerni a társadalmat?

➤ A radikális politikai program általában nagyon népszerű lehet, és nagyon sok szavazatot hozhat egy párt „konyhájára”. A mai Magyarországon a szociális feszültségek, az életszínvonal folyamatos csökkenése, a megoldatlan gazdasági problémák önmagukban, objektíve is radikalizálják a társadalmat. Az a párt, amelyik ezt felismeri, nem is lehet más, mint radikális. A radikálisok szerint hazánkban még nem zajlott le a rendszerváltás. A magyar társadalom politikai kultúrájára jellemző a verbális radikalizmus, az éles kritika, a cselekvés szintjén viszont a pragmatizmus. Mert az emberek annyi mindennek voltak kiszolgáltatva, oly sok mindenhez kellett alkalmazkodniuk az elmúlt évszázadokban, hogy leginkább a fontolva haladás áll a lelkükhöz közel. Ezzel magyarázható, hogy nálunk forradalmi párt még sohasem tudott győzni demokratikus választásokon.

19. FEJEZET

NÉHÁNY SZÓ A BARÁTSÁGRÓL

Avassuk be az olvasót az interjúkötet egyik kulisszatitkába! Már elkészült a könyv kézírata, amikor szólt, hogy még hiányzik egy fontos fejezet. Azt kérte, fejezzük be a beszélgetést a barátsággal, az önhöz legközelebb álló emberekkel.

➤ Erős hiányérzetem volt. Az én történetem csak akkor lehet valamelyest kerek, ha külön is szólok azokról az emberekről, akik meghatározták az életem alakulását: a családtagjaimról és a barátaimról. A legtöbbet feleségemnek, Varga Zsuzsannának köszönhetek, aki a legnehezebb időkben is bátorított, kitartott mellettem. Zsuzsa nemcsak nyugodt háttérrel ad nekem, hanem biztos erkölcsi támaszom is. 1977-ben házasodtunk össze, és három gyermekünk született: Mihály 1980-ban, Levente 1982-ben és Zsuzsi lányom 1988-ban. Ők számomra a legfontosabbak.

Beszélgetéseink során többször is szóba kerültek a barátai. Mit jelent önnek a barátság?

➤ Az igazi barátság számomra férfibarátság, amit soha nem teszt próbára semmi, mert szétszakíthatatlan. Ritka kincs. A hosszan tartó barátságot az élet egyik legnagyobb ajándékának tartom.

Rengeteg ismerőse, egykori és mai kollégája, tanítványa van. De hány barátja?

➤ Van jó néhány közeli barátom.

Ha néhányat ki lehetne emelni a barátai közül, kiket említene elsőként?

➤ Több évtizedes barátság fűz Vizi E. Szilveszterhez, azaz Lexihez, Kósa Ferihez, Pozsgay Imréhez, Gázsó Ferenchez, Szabó Ivánhoz, Sipos Bélához, hogy csak a legrégebbieket említsem.

Kezdjük Vizi E. Szilveszterrel, a Magyar Tudományos Akadémia korábbi elnökével. Mikor, hol és hogyan kezdődött a barátságuk?

➤ 1981. október 1-jétől vezettem a Művelődési Minisztérium egyetemi és főiskolai főosztályát. A minisztériumban Bíró Zoltán barátomtól megörökölt titkárnőm, Sztankovicsné Judit szinte közös munkánk kezdetétől mondogatta: Főnök úr! Megjegyzem: negyven év alatt csak ő szólított így, mert – mint elárulta – én voltam a negyedik B betűs főnöke Berei Andor, az Országos Tervhivatal elnöke, Berend T. Iván, a közgazdaságtudományi egyetem későbbi rektora és Bíró Zoltán, a közművelődési főosztály vezetője után. Judit azt mondta, hogy meg kell ismerkednem Vizi E. Szilveszterrel. Kérdeztem, ki ő és mit csinál. Azt válaszolta, hogy az Egészségügyi Minisztérium kutatási főosztályának helyettes vezetője, személyesen a Semmelweis Orvostudományi Egyetemről ismeri, mert mellette dolgozott a tanszéken. Majd összehozom magukat, Főnök úr, mert olyan egyformák. Pár héttel később találkoztam először Lexivel a Művelődési Minisztérium Szalay utcai épületében, a negyedik emeleti dolgozószobámban. Eredetileg húsz percet szántunk az ismerkedésre. Több mint egy óra lett belőle, és kiderült, hogy ugyanúgy gondolkodunk a világról, az akkori viszonyokról, a politikáról, a tudományról és a felsőoktatásról, ugyanazokat tiszteljük és ugyanazokat a vezetőket, tudósokat nem szeretjük. Lexi ott folytatta, ahol abbahagytam, én meg ott, ahol ő. Sem hézag, sem ellentmondás, sem eltérés nem volt elveink, céljaink, elképzeléseink, kifakadásaink, dicsérő szavaink között. Akkor kezdődött valami, valamilyen intellektuális és emberi vonzalom, választás és vállalás közöttünk. Annyiféle helyen, szervezetben dolgoztunk, küzdöttünk, keseregtünk együtt azóta, hogy felsorolni is sok lenne. Akadémiai és felsőoktatási szervezetekben, a Magyar Mozgókép Alapítvány és az Első Közép- és Kelet-Európai Együttműködési Alapítvány kuratóriumában, baráti-politizáló társaságokban, közéleti fórumokon, a Mindentudás Egyetemén tartott előadásokon. Csak a tenispályán nem. Ő ugyanis rendszeresen teniszezik a feleségével, Veronikával, én pedig futballozom a fiaimmal.

NÉHÁNY SZÓ A BARÁTSÁGRÓL

A barátság alapja nem az együtt töltött évek sora, nem az azonos munka és hivatás, nem a közös gyermekkor és neveltetés. Ezek csak elősegíthetik a barátság kialakulását. A barátság alapja az azonos erkölcsi elvek és értékek tisztelete, a közösen vállalt felelősség egymásért.

Amicus amico. A barátság kölcsönös – vallották a rómaiak. Cicero még hozzátette: Amicus est tamquam alter idem. A barát második énünk. Az a legkellemesebb barátság, amelyet hasonló erkölcsi felfogás fűz össze. Ezt is Cicero írta.

A hosszan tartó barátságok az élet legnagyobb ajándékai közé tartoznak, miként a szerelem, a szülők és a gyermekek iránt érzett szeretet. A barátság szeretetajándék! A barátság erkölcsi tett! Kölcsönös és egybeforrasztó választás, vállalás és felelősség egymásért.

A férfiak barátsága sokszor egy hatalmas beszélgetéssel, de nemegyszer közös hallgatással kezdődik. Tartalmasan együtt hallgatni csak baráttal tudunk, mint ahogy mulatni is. Majd csendben, komolyan, egy-egy kézfogással, összepillantással, egyformán érzett szomorúsággal folytatódik és erősödik a baráti érzés. Csendes mosollyal vagy kitörő örömmel, olykor egyformán érzett dühvel és elszántsággal forr még jobban össze. A férfibarátság általában nem szószátyár. Bár a komoly beszélgetések nagy összeforrasztó erővel bírnak.

A barátság érzése közös ihlet, mint a nemzethez, a hazához tartozás kollektív élménye.

A barátságot nem idővel mérjük, hanem érzéssel. A rövidnek mért idő is teremthet nagy érzést és nagy barátságot; és a hosszú évek és a gyakori együttlétek is kevésnek bizonyulhatnak szép és tartalmas érzések kifejlődéséhez.

A barátok a barátság kölcsönösségével, az „amicus amico” élményével nyomot hagynak egymás lelkén, egymás szívében, egymás értelmében, egymás cselekedeteiben. Hatunk egymásra, gazdagabbá leszünk a barátság által. Úgy, hogy senkitől semmit el nem veszünk, hanem csak adunk.

Minden ember egy egész világ, egy megismételhetetlen világmindenség – vallják zsidó barátaink. Ezért egy ember halálával, elpusztításával egy egész világ pusztul el, egy élet megmentésével egy világot mentünk meg. Minden barátsággal pedig egy újabb és újabb világot kapcsolunk saját világunkhoz. Veled ezt az élményt éreztem, hetvenéves barátom. Köszönöm Neked ezt az élményt. A mi barátságunk sokszorosán próbált barátság. A próbát kiállt barátság a legnagyobb értékek egyike, a szerelem és a hit kiállt próbája mellett. A barátság – a miénk is, hetvenéves barátom – vonzalom, ragaszkodás, felelős választás és egymás vállalása.

A barátság vonzalom, legalábbis azzal kezdődik. A vonzalom alapja az elvek és az erkölcsi értékek azonossága. A megmagyarázhatatlan szimpátia, a személyes varázs még kell hozzá, hiszen nem minden elv-társunk barátunk.

A barátság ugyanakkor ragaszkodás is. Ragaszkodás egymáshoz, a másik személyéhez és közös elveinkhez, értékeinkhez. Mindkettő, a személyhez és közös értékeinkhez való ragaszkodás egyaránt szükséges a baráti ragaszkodáshoz. Közös elveinken és értékeinken keresztül ragaszkodunk egymáshoz, a barát személyéhez. Ha korábbi közös értékeink és elveink megváltoznak, elveszítjük a barátságot és a barátot. Egy jó barát elvesztése pedig a legnagyobb veszteség. Amicum perdere est damnum maximum – vallották már a rómaiak.

A barátság felelősségvállalás egymásért: erkölcsi tett és kötelezettség. Sokszor szó nélküli vállalás, csendes együvé tartozás, de ha kell, hangos és nyilvános kiállás, semmit sem várva érte, szinte szégyenkezve fogadva a köszönetet a kiállásért.

A barátság mély érzés is ugyanakkor, amit nem kell feltétlenül látványosan kimutatnunk. Elég tudni és bízni benne – kölcsönösen. De ha úgy adódik, mint most is, merjünk meghatódni, hangosan vigadni, és tudjuk örömmel és illendően köszönteni barátunkat!

Huszonöt éve indult el ez a vonzalom, ragaszkodás, felelős kiállás egymásért, közös elveinkért és értékeinkért Lexivel. Amennyire igaz, hogy egy jó barátot elveszteni a legnagyobb veszteség, annyira igaz az is, hogy egy jó barátot nyerni a legnagyobb nyereség és lelki gazdagodás. Te körülményed és hozzád kötődve biztos, hogy sok van ebből a szemérmes vonzalból, bizonyítja sok barátod, és bizonyítottad Te is barátaid felé.

Az okos emberek sokszor magányosak – írja Márai Sándor, és felteszi a kérdést: „Van-e még barátság a Földön? Fiatal emberek azt hiszik, van; de azután megtudják, hogy amit barátságnak hittek, csak pajtáság volt. A barátság sokkal bonyolultabb, fájdalmasabb és erőszakosabb kapcsó-

lat, mint a szerelem. A szerelmes adni és kapni akar. A barát csak adhat. Barátság, abban az értelemben, szükséztlenül, ahogy két ember, kézfogás és ígéret nélkül, egy életre jótáll a másikért: ez a férfias, ez az erős és szemérmes vonzalom, van-e még?" Hetvenéves Barátom és az Ő barátai a bizonyítékok rá, hogy van még ez az érzés.

A jó vezető jó követőket vonz magához (Bonus dux bonum reddit comitem), vallották a bölcs rómaiak. Hozzátehetjük: a jó követők között jó barátokra lelni a legnagyobb boldogság, a fiatalok lelkében és szellemében továbbélni majdnem egyenlő a megfiatalodással, az ifjú szívekben tovább élni adás élményével. Ha a sors kegyes, akkor a jó embereket a jó emberek szeretik és élteik tovább. A jó vezető és a barát utat tör a követőknek. Illyés Gyula szép szavait idézve: „Úgy jöttem kézzel tartva a gallyat a követők előtt, hogy az út nekik is út legyen.”

Hetvenéves barátom, Te jó ember vagy. Jó követők vannak körülötted. Gazdag ember vagy, mert jó emberek sokasága kapcsolódik hozzád erős érzéssel és próbált barátsággal.

Köszöntelek, Barátom! Barátsággal és szeretettel!

(Köszöntőbeszéd Vizi E. Szilveszter 70. születésnapjának előestéjén, 2006. december 30-án)

Mikor ismerkedett meg Kósa Ferenc filmrendezővel?

➤ 1971-ben. Az Eötvös Klub Hordónak nevezett alagsori termében a demokráciáról beszélgettünk. Elemeztük az arisztotelészi demokrácia és politeia kategóriáit, az erkölcs nélküli és az erkölcsi lények értékrendjével átitatott hatalmi formákat, viszonyokat – a diktatúrában.

Milyen meghatározó élményei fűződnek Kósa Ferenchez?

➤ Két élményt eleveníték föl. Az egyik 1972-ből való. Elkészült Kósa Feri új filmje, a *Nincs idő*, de a Film-főigazgatóság még nem fogadta el, és Aczél György is hajthatatlannak bizonyult. Feri mintegy ötven emberrel együtt meghívott a Lumumba utcai vetítőbe, hogy nézzük meg a filmet egy elfogadás előtti, zártkörű vetítésen, majd beszéljünk róla. A film vetítése alatt – az első perctől az utolsóig – néma csend volt, majd fölgújtották a villanyt, és a csend folytatódott. Senki nem tapsolt, senki nem moccant, senki nem fordult a szomszédjához, egy pissenést sem lehetett hallani. Ez tartott vagy nyolc-tíz percig. Ez iszonyúan hosszú idő, ha ötven ember ül együtt egy vetítőben, megrendülten egy filmalkotástól. A lenyűgöző élmény kollektív élménnyé vált, megsokszorozódott, a film nem megbénította, hanem megdöbbenetette a jelenlévőket, köztük engem is. A *Nincs idő* a hatalomról szól általában, a hatalom finom mechanizmusairól, embertelenségéről, a rendszerben rejlő erőről, a kiszolgáltatottságról, anélkül, hogy egy hangos szó is elhangzott volna a filmben. Döbbenetes élményben volt részünk: a megvilágosodás, a fölismerés kollektív élménye, amely szótlanná tett mindenkit hosszú percekre. A má-

sik ilyen meghatározó élményem a *Küldetés* című filmjéhez kötődik. Éveken át összejártunk Kósa Feriék Keleti Károly utcai lakásában: Csoóri Sándor, Lugossy László, Pozsgay Imre, Tőkei Ferenc, Nagy László, olykor Szécsi Margit. Ferit már évek óta nem engedték filmet készíteni, amikor végre bemutatták a dokumentumfilmjét egy küldetéses emberről, az öttusaszeni Balczó Andrásról. A film sokkal több volt, mint életrajzi dokumentum és történet. Harcról, lemondásról, küzdésről, fegyelemről, tisztaságról, majd bukásról, falakról, fullasztó légkörről, nyomorúságról szólt. De szólt az ember küldetéséről, hitéről, erejéről, tisztaságáról, a jézusi szeretetről és annak példájáról. Moziban láttam először a filmet, és kétpercenként vastaps tört ki, a film végén az összecsapódó kezek szabadsága révén a rendszer kritikája, egy nemzedék szabadságszeretete és demokráciaigénye fejeződött ki elementáris erővel. Ezt az élményt – a vetítések utáni beszélgetések narrátorként – még sokszor megtapasztaltam diáktáborokba járva Kósa Ferivel és Balczó Bandival. A *Küldetés* rendszerváltoztató alkotás volt, mert hitet adott, bátorságot növelt, vállalat erősített. Azt akkor még senki nem tudhatta, hogy mire, mikorra és mennyire lesz ez elegendő. Egyik Keleti Károly utcai találkozásunkon mondta Tőkei Ferenc: Feri, megmutattad, hogyan kell filmet csinálni, ha nem hagyják, hogy játékfilmet csinálj, és megmutattad, milyen filmet kell csinálni, ha hatni akarsz.

A SZABADSÁGSZERETŐ EMBER

Kósa Ferenc filmrendező életének hetvenedik évében kapta meg – eddigi filmrendezői munkásságáért – a Kossuth-díjat 2007. március 15-én. A ma hetvenéves Kósa Feri elsősorban filmrendező, de hivatásától elválaszthatatlanul egyúttal közéleti ember, elkötelezetten baloldali gondolkodású, magyar ember, akit – Kodály Zoltánt idézve – „viszonytalan és viszonyozhatatlan szerelem” köt a magyar néphez. Életének 70. évéből – 1971 ősze óta – harminchat évet gondolkodtunk, beszélgettünk, gyötrődtünk, lelkesedtünk, örültünk és szomorkodtunk együtt. Úgy érzem, igazi férfibarátság alakult ki közöttünk, amit soha nem tett próbára semmi, mert szétszakíthatatlanná vált. Alig emlékszem olyan esetre, témára, amikor élesen vitatkoztunk volna. Nyíltan és hallgatagon, sokszor csak némán, egymásra nézve ugyanazt és ugyanúgy gondoltuk. Értettük és értjük egymást akkor is, ha nem beszélünk, csak gondolkodunk.

Rengeteg nagy szakmai, politikai, személyeket is érintő vitán, megbeszélésen vettünk részt, de még soha nem hallottam őt kiabálni, sőt felemelt hangon beszélni vagy válaszolni sem. Kósa Feri számomra lírai alkat és filozofikus gondolkodású ember. (...) Hadd idézzem föl Bibó erkölcsi imperatívuszait, a szabadságszerető ember tízparancsolatát:

1) Megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úr voltáért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem

ad, csak tisztességért vagy érdemért. Senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz.

2) Magát a munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában úrnak tekinti.

3) A maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását s egyáltalán semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy mászt a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kiforgatni nem engedi.

4) Örökdi a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett.

5) Szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.

6) Gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben, akár foglalkozása vagy bármiféle közösségben éppen úgy, mint a magánéletben, önkényeskedést, akaratoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, közbecsapást, közakarat megghamisítását s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és megghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

7) Semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.

8) Minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hízeltésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.

9) Minden felismert közérdek ügyében kezdeményezölég lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz, s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.

10) Bizik a közösség erejében, az emberek többségének tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rasszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.

Kósa Feri barátjaként tanúsíthatom, hogy amióta ismerem őt, azóta Feri ezen erkölcsi parancsoknak megfelelően írt, készítette filmjeit, harcolt azok bemutatásáért a cenzúrával, a hatalommal, az önkényeskedő hatalmasságokkal szemben már akkor is, amikor még nem is ismerte Bibó közéleti kategorikus imperatívuszait. De ezen parancsolatok szerint politizált filmjeivel, közéleti tevékenységével akkor is, amikor hivatásos politikus lett másfél évtizedig. (...)

Kósa Feri nemcsak szabadságszerető ember, hanem erkölcsi ember, erkölcsi lény is. Megtestesíti számomra Kant antropológiai tételét: „Az erkölcsi önismeret minden emberi bölcsesség kezdete.” Nem véletlen, hogy már Arisztotelész is a zoon politikon-ként (közösségi lényként) élők között, az embert a többitől megkülönböztető legfontosabb ismérveknek azt tartotta, hogy egyedül az „ember erkölcsi lény”, ő képes jó és rossz, erkölcsös és erkölcstelen között különbséget tenni. (...)

Kósa Feri az „erkölcsökre alapozott demokrácia” híve, „erkölcsös, etikus demokrata” volt és az is maradt egész életében, mindegy, milyen hatalom: diktatúra vagy demokrácia tette Őt próbára. Megmaradt szabadságszerető, erkölcsös demokratának.

Ezt tanúsíthatom! Köszöntelek, Drága Barátom! Élje sokáig!
Isten éltesse.

(Köszöntőbeszéd Kósa Ferenc 70. születésnapján, 2007. november 21-én)

Pozsgay Imrével csaknem négy évtizedes barátság köti össze.

➤ Szerintem nagyobb feladatra lett volna hivatva, mint ami az osztályrészéül jutott. Nagy hibájának érzem, hogy kilépett az MSZP-ből, mert onnantól a politikai élet periferiájára került. Az ő sorsa is azt bizonyítja, hogy a modern politika pártpolitika, a politikus, akármilyen jók is a képességei, nem él meg magányos farkasként.

POZSGAY IMRE 75. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Köszönteni jöttem, nem dicsérni!

Van-e tisztességesebb köszöntés egy mintegy ötven éve közéleti, politikai pályán dolgozó ember esetében annál, minthogy – röviden, anélkül, hogy politikai, közéleti életrajzot írnanék – tömör adatokban és vezérszavakban számba vesszük, mi mindent vállalt, mi mindent tett, mennyi mindennek segítette elő a megszületését, a megvalósulását az ünnepelt.

Pozsgay Imre az előrevívó, a végig gondolt reformok politikusa, a humanista demokrácia következetes híve és a politika világának elméleti analitikusa volt és maradt mindmáig, és remélhetőleg lesz még sokáig.

Pozsgay Imre felnőtt életének rövid ötven éve alatt volt: huszonévesen pártalkalmazott Bács-Kiskun megyében, majd az MSZMP KB apparátusában, volt főszerkesztő-helyettese négy évig egy elméleti folyóiratnak, a Társadalmi Szemlének (innen datálódik, 1971 őszétől kettőnk ismeretsége), miniszterhelyettesként, majd miniszterként dolgozott hét évig a Kulturális, majd Művelődési Minisztériumban (1975–1982), ahol másodszor dolgozhattam vele együtt egy átfogó felsőoktatási reform kidolgozásában és annak irányításában 1981. október elsejétől, politikai parkoló-pályára került a pártion belüli hatalmi harcok – és Kádár János döntése – következtében, amely pozíciót nehezen fogadta el, vegyes érzésekkel végezte kezdetben a munkáját a Hazafias Népfront főtítkáraként (1982-től 1988-ig), majd kihasználva a HNF széles mozgásterét, a legtöbb helyre, a legtöbbet meghívott és a legtöbb közéleti szerepet vállaló politikussá vált, úton volt a legnépszerűbb magyar reformpolitikus cím felé, de legfőbbképpen közéleti „rangja” és elismerése felé. (...)

A reformok szellemi, intellektuális előkészítése mellett és után, igazi reformpolitikusként vállalta a közszereplő és politikai-hatalmi konfliktusokat vállaló reformpolitizálást. Pozsgay Imre részt vett az első lakiteleki találkozáson, óriási politikai biztatást adva – szerintem 1990-ig – a legígéretesebb és a magyarság sorskérdéseit legnagyobb felelősséggel vizsgáló, azokra demokratikus válaszokat kereső-adó reformmozgalomnak. Tudta, hogy ezért mi jár egy központi bizottsági tag-nak. Azt is kapta, vizsgálatot, politikai fegyelmi eljárást, de vállalta.

A politikai életben fordulatot hozó, az MSZMP 1988. májusi országos értekezlete után reformügyekért felelős miniszter lett, a kormány tagja, mellette Politikai Bizottsági tag. Ennél megfelelőbb kormányzati, politikai posztot, feladatot el sem tudtam volna képzelni számára akkoriban és abban a politikai helyzetben. Nagy viharokat kavarázó nyilatkozó, nyilatkozatok megjelenését elősegítő politikus is volt Pozsgay Imre. Vállalta érte a felelősséget, és egy interjú keretében megjelentette a Magyar Nemzetben 1987. november 14-én az addig szigorúan tiltott és hírzáralt alá vett Lakiteleki Nyilatkozatot. Ezzel – szerintem – a pártállami politikai cenzúra falán a legnagyobb rést ütötte.

Tizennégy hónappal később már a Kádár-rendszer legitimációs alapját rengette meg 1989. január 28-i rádiónyilatkozatában, a 168 Óra című politikai magazinban, amikor is idézte és magyarázta az MSZMP KB által felkért történészbizottság megállapítását, hogy 1956 októberében Magyarországon nem ellenforradalom, hanem egy a nemzetet mélységesen elnyomó és önérzetét sértő hatalmi rendszer elleni „népfelkelés” tört ki.

Az önálló politikai és döntéshozó erővé vált Németh Miklós által vezetett kormány tagjaként érvelt amellett, és döntéshozóként vállalta a felelősséget azért, hogy Nagy Imrét és kivégzett társait a kormány – a Történelmi Igazságtételi Bizottsággal tárgyalva és megegyezve – temettesse el, díszsírhelyet biztosítva számukra ott, ahol jeltelen sírokba helyezték el őket 1961-ben – a 301-es parcellában. Díszorséget állt Pozsgay Imre is, Németh Miklós miniszterelnök, Szűrös Mátyás, Medgyessy Péter mellett 1989. június 16-án a Hősök terén.

„1989 Pozsgay Imre éve” címmel jelent meg róla cikk a Der Spiegel című német politikai magazinban. Valóban politikai pályafutásának csúcsára ért Imre: reformügyi miniszter volt, a legnépszerűbb magyar politikus, 1989. október 7-étől – hivatalosan is, 1200 küldött szavazata alapján – az MSZP köztársaságielnök-jelöltje.

De legalább ilyen fontos és jelentős munka volt az is, amikor – éles belső hatalmi harc után – átvette a NEKA-tárgyalásokon 1989. augusztus végén az MSZMP tárgyaló delegációjának a vezetését (Fejti György helyett). A nyári lapok azt írták, hogy a „kerekasztal-tárgyalásokat az a veszély fenyegeti, hogy elsüllyed a politikai Bermuda-háromszögben 1989 nyarán”. S ez pontosan így is volt. Pozsgay Imre tárgyalási készsége, elszántsága, de ugyanakkor megegyezési hajlandósága és rugalmassága kellett ahhoz, hogy 1989. szeptember 18-án a NEKA-megállapodást a tárgyaló felek aláírják, közöttük Pozsgay Imre az MSZMP részéről, Nyers Rezső mellett. Ki merem jelenteni – közelről látva és vele együttdolgozva akkoriban –, hogy Pozsgay Imre a rendszerváltás meghatározó, egyik legjelentősebb politikus volt.

Pozsgay Imre volt demokratikus mozgalomalapító, mozgalmászervező, mozgalmárpolitikus, új mozgalmakkal, újfajta politikát formáló vezető is. Elegendő, ha csak a mozgalmak neveit összeolassuk, s egy tömör program áll össze belőlük: Magyar Demokrata Fórum (alakuló ülésén való részvétel 1987. szeptember 27.), Demokratikus Magyarországért Mozgalom (elnök, 1991–1996), Nemzeti Demokrata Szövetség (1991–1996), Magyarok Világszövetsége (elnökségi tag, 1996–2001), Magyar Egységért Mozgalom elnöke (1995–96), Nemzeti Konzultációs Testület egyik tagja (2005-től, Orbán Viktor felkérésére).

Szépl! Összeolvassa programnak is beillő vállalkozások. Nem mindegyik volt sikeres. Pozsgay Imre mindig elméleti – elmélettel és végiggondolt programmal fellépő – politikus volt. 1970-ben megvédett kandidátusi disszertációjának kézirata rá volt írva, hogy „belső anyag”, számozása P/6228. Keresett és kézzől kézre adott 200 oldal volt, amelynek címe A szocialista demokrácia és politikai rendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése volt. Akkor írta 1969–70-ben, amikor a reformok ellenfelei úgy fogadták csak el a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésére és az új gazdasági mechanizmus kidolgozására vonatkozó pártprogramot, hogy a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése nem érintheti a politikai szférát.

A 90-es években vált főhivatású egyetemi professzor az „elméleti politikus” Pozsgay Imre. Részt vállalt a Győri Műszaki Főiskola egyetemé válkozását előkészítő egyesület munkájában, de nem ez volt egyetemi munkájának a csúcsa. 1991-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora, 2003-tól a Károli Gáspár Református Egyetem politikatudományi professzora, a rendszerváltás elméleti elemzője, előadója. Öt évig a Szent László Egyetem alapító rektora volt (1995–2000).

Tisztelt ünneplők, köszöntők! Nem ígértem rövid listát, de még folytatni lehetne a közéleti, politikai, tudományos szerepvállalások és eredmények sorát Pozsgay Imre életéből. A most 75 éves Pozsgay Imre mögött fél évszázadnyi, gazdag közéleti, politikai, elméleti és tanári életút áll. Irigylésre méltóan gazdag, imponálóan sikeres, csak itt-ott kudarcos az életpályája. Ebből az életpályából én magam 37 éven keresztül ismertem, ismerem Öt, küzdöttem vele sokszor, vállaltam el felkéréseit, küzdöttünk együtt jó ügyekért, viseltünk el bántásokat, ilyen-olyan pártvizsgálatokat, nemtelen támadásokat.

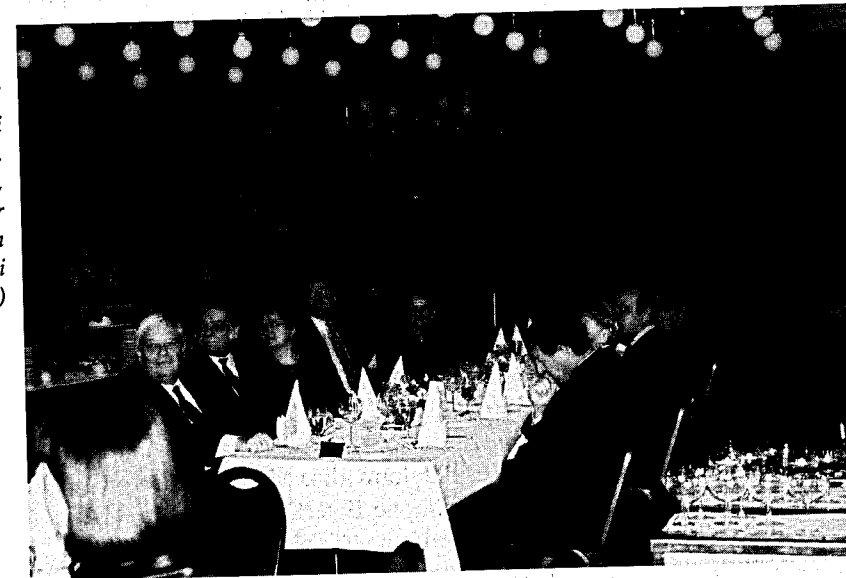
Emberileg sikeres, erkölcsileg tiszta, érdemekben nagyon gazdag életút áll Pozsgay Imre mögött. Egyetlen szenvedélyének kiélésében nem vettem részt: a vadászatban.

Kedves Imre! Köszöntelek 75. születésnapod alkalmából! Kérlek, fogadd jó szívvel, születésnapi megemlékezésnek és köszöntésnek ezt a rövid életút-összefoglalót. Mindezeket Te vitted véghez, így hát Tenmagad érdemeivel ajándékozhatlak meg e rövid köszöntésben.

Isten éltesse sokáig, jó erőben, egészségben!

(Köszöntőbeszéd Pozsgay Imre 75. születésnapján, 2008. november 26-án)

Barátok és rokonok az ünnepi asztal körül Bihari Mihály 60. születésnapján, 2003. február 24-én (Családi fotóarchívum)

FONTOSABB PUBLIKÁCIÓK

Önálló monográfia, tankönyv

- BIHARI Mihály: Demokratikus út a szabadsághoz. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1990. 220 old.
- BIHARI Mihály: Reform és demokrácia. Válság és kibontakozás. [Tanulmányok.] Eötvös Kiadó, Budapest, 1990. 252 old.
- BIHARI Mihály: Magyar politika 1945–1995. Korona Kiadó, Budapest, 1996. 170 old.
- BIHARI Mihály: Magyar politika 1944–2004. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 485 old.
- BIHARI Mihály – POKOL Béla: Politológia. Egyetemi tankönyv. 12. javított és bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009. 648. old.

Tanulmány gyűjteményes kötetben

- BIHARI Mihály: Változások és változatlanok a politikai intézményrendszerben. Magyarország Politikai Évkönyve 1988. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. R-Forma Kiadói Kft., Budapest, 53–60. old.
- BIHARI Mihály: Egy pártkongresszus szociológiája – az állampárt végőrái. Magyarország Politikai Évkönyve 1990. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. AULA-OMIKK, Budapest, 1990. 21–28. old.
- BIHARI Mihály: Rendszerváltás és hatalmváltás Magyarországon 1989–1990. Magyarország Politikai Évkönyve 1991. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Ökonómia Alapítvány – Economix Rt., Budapest, 1991. 33–47. old.
- BIHARI Mihály: A térség országainak politikai berendezkedése. Rendszerváltás és politikai berendezkedés Közép- és Kelet-Európa néhány országában. Átépités alatt. Politika (sorozatkiadvány). Szerk.: Gábor Luca – Gyurgyák János – Stumpf István. MHB – Századvég Kiadó – Szonda Ipsos, Budapest, 1992. 57–68. old.
- BIHARI Mihály: Divergáló pártrendszer és polarizált pártpluralizmus.

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991. Tanulmányok. Szerk.: Bihari Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1992. 302–317. old.

- BIHARI Mihály: Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején. Magyarország Politikai Évkönyve 1993. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1993. 58–73. old.
- BIHARI Mihály: Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerig. A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992. Tanulmányok. Szerk.: Bihari Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1993. 9–29. old.
- BIHARI Mihály: Diagnose des politischen Systems Ungarns Vor der Wende Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der Achtziger Jahre. Hrsg.: Sándor Kurtán, Böhlau, 1993. 35–82. old.
- BIHARI Mihály: Nemzet és politika. Szárszó '93. Püski Kiadó, Budapest, 1993. 90–96. old.
- BIHARI Mihály: Politikai pártok és szakszervezetek. Mi a politika? Szerk.: Gyurgyák János. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 146–166. old.
- BIHARI Mihály: A társadalom politikai tagolódása és a szakszervezetek – Szakszervezetek és a valóság. MSZOSZ Koordinációs Iroda, Budapest, 1994. 50–62. old.
- BIHARI Mihály: Pártok és alternatívák a politikai mozgástérben. Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca – Levendel Ádám – Stumpf István. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 70–75. old.
- BIHARI Mihály: Bizalom és társadalom. Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca – Levendel Ádám – Stumpf István. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 214–219. old.
- BIHARI Mihály: Politikai rendszer és pártrendszer. Magyarország Politikai Évkönyve 1994. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1994. 38–49. p.
- BIHARI Mihály: Parlamenti választások és kormányváltás Magyarországon 1994-ben. Magyarország Politikai Évkönyve 1995. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1995. 30–43. old.
- BIHARI Mihály: Az alkotmányozó hatalomról. Az alkotmányozás jogi kérdései. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 1995. 225–231. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmány- és politikatörténet 1985–1990. Magyarország története 1918–1990. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izák Lajos. Korona Kiadó, Budapest, 1995. 272–286. old. (XIV. fejezet)
- BIHARI Mihály: Stabil demokrácia, alacsony fokú legitimitáció, éleződő konfliktusok, Magyarország 1995. Magyarország Politikai Évkönyve 1996. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1996. 32–41. old.
- BIHARI Mihály: A nemzetfogalomról. Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. Szerk.: Kurucz Gyula. Magyarok Világszövetsége. Bu-

- dapest, 1996. 51–57. old. (A Magyarok IV. Világkongresszusán, 1996. június 15–16-án elhangzott előadások írásos anyaga.)
- BIHARI Mihály: 1996: Válságkezelés és mélyülő ellentmondások. Magyarország Politikai Évkönyve 1997. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1997. 38–45. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmány és politikatörténet 1985–1990 (A békés átmenet). Magyarország története 1918–1990. Szerk.: Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Korona Kiadó, Budapest 1997. 373–378. old.
- BIHARI Mihály: Hatalom, ellenzék, demokrácia. Szöveggyűjtemény. Politológia. Szerk.: Bihari Mihály – Szidiropulosz Archimedes. Tantervi program középiskolák és közép fokú kollégiumok hallgatói számára. Flaccus Kiadó, Budapest, 1997. 96–106. old.
- BIHARI Mihály: A békés átmenet. 20. századi magyar történelem. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 373–378. old.
- BIHARI Mihály: 1997: az Alkotmánybíróság éve? Magyarország Politikai Évkönyve 1998. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1998. 34–56. old.
- BIHARI Mihály: A politikai rendszer jellege és a hatalom szerkezete 1988-ban és 1998-ban. Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. 1–2. köt. A rendszerváltás. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1998. 385–408. old.
- BIHARI Mihály: Politikai libikóka, avagy kormányzati váltogazdálkodás, 1990–1998. Magyarország Politikai Évkönyve 1999. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1999. 265–271. old.
- BIHARI Mihály: Das Parteiensystem. Ungarn. Tausend Jahre. Szerk.: Molnár Éva. MTI, Budapest, 1999. 112–115. old.
- BIHARI Mihály: Politikai pártok és szakszervezetek. Mi a politika? Bevezetés a politika világába. Szerk.: Gyurgyák János. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 183–201. old.
- BIHARI Mihály: Demokrácia, képviselet és választási rendszer. A választási rendszer funkciói. Választástudományi tanulmányok. Országos Választási Iroda, Budapest, 1999. 7–17. old.
- BIHARI Mihály: Polgár (és elit) a politikában. Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Szerk.: Bihari Mihály – Cieger András. Korona Kiadó – ELTE ÁJK Politológia Tanszék, Budapest, 1999. 130–138. old.
- BIHARI Mihály: Demokratikus kihívások – demokráciaigények és modellek. A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. ELTE BTK kiadásában, 2000. 61–72. old.
- BIHARI Mihály: Kádár és rendszere – Diktátor diktátori hajlamok nélkül. Ki volt Kádár? Szerk.: Rácz Árpád. Rubicon–Aquila, Budapest, 2001. 151–154. old.
- BIHARI Mihály: Stabilitás és változékonyság a politikai rendszerben. Demokrácia és politikatudomány a 21. században. Rejtjel politológia könyvek. 12. Szerk.: Szabó Máté. Budapest, 2002. 180–193. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmányozhat-e a nép? Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára. Bibliotheca Iuridica, az ELTE ÁJK tudományos kiadványai, Libri Amicorum 15. – ELTE ÁJK Filozófia Tanszék, Budapest 2004. 211–218. old.
- BIHARI Mihály: Magyarország államrendszerének és politikai berendezkedésének a „megtervezése” a II. világháború után. Közjogi Tanulmányok Lőrincz Lajos 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Imre Miklós, Lamm Vanda, Máthé Gábor. Corvinus Egyetem, a Károli Gáspár Egyetem és az MTA Jogtudományi Intézet támogatásával, Budapest, 2006. 50–57. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmányozás a rendszerváltásban. Formatori Iuris Publici (Studia In Honorem Geisae Kilényi Septuagenarii). Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Hajas Barnabás és Schanda Balázs. Készült a Magyar Köztársaság Belügyminisztériuma és Igazságügyi Minisztériuma támogatásával. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2006. 69–92. old.
- Mihály BIHARI: The Final Victory of the Ideas of 1956: Constitutional Regime Change in Hungary, Accession to NATO and the EU. The Hungarian Revolution and War for Independence. ATLANTIC STUDIES ON SOCIETY IN CHANGE NO. 128. (War and Society in East Central Europe Volume XL). Edited by Lee Congdon, Béla K. Király and Károly Nagy. (Translated by Paul Body, Andrew Gane, Brian McLean.) Atlantic Research and Publications, Inc. Highland Lakes, New Jersey, 2006. 817–839. old.
- BIHARI Mihály: Ünnepi Kötet. Schmidt Péter 80. születésnapja tiszteletére. Demokratikus újkapitalizmus 1990–2004. Szerk.: Fűrész Klára és Kukorelli István. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2006. 35–51. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmányos rendszerváltás. Mindentudás Egyeteme 6. Szerk.: Hitseker Mária és Szilágyi Zsuzsa. Mindentudás Egyeteme Könyvsorozat, a Mindentudás Egyeteme Kht. és a Kossuth Kiadó közös alkotása. Budapest, 2006. 253–276. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmánybíróság – 2006. Magyarország Politikai Évkönyve 2007. I. kötet. Szerk.: Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 2007. 223–243. old.
- BIHARI MIHÁLY: A közterhekhez való hozzájárulás alkotmányos alapjai. Ünnepi előadások és tanulmányok Harmathy Attila tiszteletére. Bibliotheca Iuridica. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar tudományos kiadványai, Libri Amicorum. 27. Budapest, 2007. 29–41. old.
- BIHARI MIHÁLY: Alkotmányos rendszerváltás. Magyar nyitány. Törté-

- nelmi parlament – parlamenti történetek. [Régi képviselők a T. Ház-ból (1985–1990)] Turulexpressz, Tata, 2007. 539–548. old.
- BIHARI Mihály: Totalitárius hatalom és politikai despotizmus 1950–1953. A párizsi toronyőr, Kende Péter 80. születésnapjára. Szerk.: Gábor György – Márton László – Vásárhelyi Mária – Volosin Hédi. Pallas Kiadó Kft., Budapest, 2007. 36–79. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmánybíráskodás és az alkotmányosság. Ünnepi kötet Sári János egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2008. 40–51. old.

Tanulmány sorozat

- Mihály BIHARI and Béla K. KIRÁLY (eds.): The Final Victory of the Ideas of the Revolution of 1956: The Constitutional Change of Regime, and NATO and EU Membership. Bulletins on 1956, No. 5., Atlantic Research and Publications Public Foundation, 2006.

Folyóiratcikkek

- BIHARI Mihály: A szocializmusok történelmi tipológiája – az eltorzult szocializmusok jellemzői. Tiszatáj, 1/1990. 62–72. old.
- BIHARI Mihály: Két kongresszus Magyarországon. Az MSZMP-MSZP kongresszus szociológiája. Társadalmi Szemle, 1/1990. 19–40. old.
- BIHARI Mihály: Történelmi útvesztés – demokratikus útkeresés. Korunk, 1990. április. 476–482. old.
- BIHARI Mihály: Új magyar parlamentarizmus. Kritika, 7/1990. 35–38. old.
- BIHARI Mihály: Mi a mérték, a lépték? Hitel, 16/1990. 5–11. old.
- BIHARI Mihály: A magyarság esélyei. A lakiteleki tanácskozás (1987. szeptember 27.) jegyzőkönyvéből II. Bihari Mihály korreferátuma. Társadalmi Szemle, 3/1990. 47–51. old.
- BIHARI Mihály: Kádár-rendszer – kádárizmus. Kritika, 2/1991. 3–5. old.
- BIHARI Mihály: Szakvélemény az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről. [Írta] Békés Imre – Bihari Mihály – Király Tibor – Schlett István – Varga Csaba – Vékás Lajos. Magyar Jog 11/1991. 641–645. old. és Társadalmi Szemle, 1/1992. 70–76. old.
- BIHARI Mihály: Szakaszok a magyar társadalom történetében 1945–1988 között. Rubicon, 1/1992. 31–34. old.
- BIHARI Mihály: Mérlegen a politikatudomány. Politikatudományi Szemle, 1/1993. 111–117. old.
- BIHARI Mihály: Szabályozási koncepció. [Az országgyűlési képviselők összeférhetetlensége.] Társadalmi Szemle, 2/1995. 38–45. old.

- BIHARI Mihály: A szocialista állam. Rubicon, 4–5/1996. 45–50. old.
- BIHARI Mihály: Németh László szocializmusképeről. Tiszatáj, 3/1996. 33–50. old.
- BIHARI Mihály: A képviselők összeférhetetlensége és a hatalommegosztás. Politikatudományi Szemle, 1/1997. 5–18. old.
- BIHARI Mihály: Politológus a parlamentben. Collega (Szakmai folyóirat joghallgatók számára), 6/1998. Mel.: 5–7. old.
- BIHARI Mihály: Alkotmánybíróság és alkotmánybíráskodás. Magyar Jog, 4/1999. 200–214. old.
- BIHARI Mihály: Kádár és rendszere. Rubicon, 7–8/2000. 54–57. old.
- BIHARI Mihály: Az átmenet magyar útja. A magyarországi rendszerváltás. Összefoglaló értékelés. Út a rendszerváltás felé. Rubicon, 2004. 5–6. szám, 4–13. old.
- BIHARI Mihály: Szocializmuselméletek és ideológiák. Confessio. (Kiadja a Magyarországi Református Egyház.) 2/2005. 17–26. old.

Kari időszaki kiadvány

- BIHARI Mihály: Az alkotmányozó hatalomról. Az alkotmányozás jogi kérdései. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a linzi Johannes Kepler Egyetem 1995. júl. 6–7-én tartott alkotmányjogi szimpóziumának előadásai. Oktatási tananyag. Ford. Mirk Mária. Szerk.: Takács Imre. [Közvetteszi az] Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Bp. 1995. [1996.] 242 old. (Alkotmányjogi előadások) 225–230. old.

Előszó, bevezetés, lexikon- és enciklopédia-címszó, egyéb közreműködés

- BIHARI Mihály: Hozzászólás. A magyarság esélyei. Lakitelek 1987. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Antológia – Püski Kiadó, Budapest, 1991. 39–46. old.
- BIHARI Mihály: Felszólalás. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve – vezérszónoki beszéd 1995. október 16–17., 125–136. old.
- BIHARI MIHÁLY: Az alkotmányos rendszerek sokfélesége (előszó). Összehasonlító alkotmányjog. Complex Kiadó, Jogi és Üzleti Tartalom-szolgáltató Kft., Budapest, 2006. 13–18. old.
- BIHARI Mihály: Előszó – Alkotmányjogász Politikai Reformter. Schmidt Péter: A politikai átalakulás sodrában. Századvég Kiadó, Budapest, 2008. 7–17. old.

Szerkesztői, társszerkesztői munka

BIHARI Mihály (szerkesztőként): A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985-1991. Tanulmányok. Szerk.: Bihari Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1992. 319 old.

BIHARI Mihály (szerkesztőként): A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992. Tanulmányok. Szerk.: Bihari Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1993. 496 old.

BIHARI Mihály (társszerkesztőként): Schlett István-émlékkönyv. Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Szerk.: Bihari Mihály – Cieger András. Korona Kiadó-ELTE ÁJK Politológia Tanszék, Budapest, 1999. 280 old.

X 122742

BIHARI MIHÁLY

„Politológus. Az egyetlen élő ember, aki majdnem tudja, hogy mi történik Magyarországon. Ezért többnyire kispályás labdarúgással foglalkozik” – így jellemezték a kilencvenes évek elején az egyik országos napilap szilveszteri számában a labdarúgás iránt valóban érdeklődő, a közéletben pedig már akkor is igazi „nagypályás” jogászt, Bihari Mihályt. A Baross utcai kárpitosműhelytől hosszú út vezetett az Alkotmánybíróság elnöki székéig. Az interjúkötet bemutatja az egyetemi, minisztériumi, állampárton belüli és kívüli vitákat, a rendszerváltás történéseit, az MSZMP inkvizitorait, a lakiteleki találkozó kulisszatitkait, az MDF megalakulásának körülményeit, a „kerekasztal lovagjait”, a többpárti parlament belső csatározásait, a legvitatottabb alkotmánybírószági döntések indokait – az egyik főszereplő szemszögéből.

Bihari Mihály életútjának eddigi állomásai, politikai és társadalomtudósi küzdelmei, tanulságos, olykor megdöbbentő történetei sajátos, mégis hű látteleletét adják a magyar történelem elmúlt évtizedeinek.

Ára: 3300 Ft

